

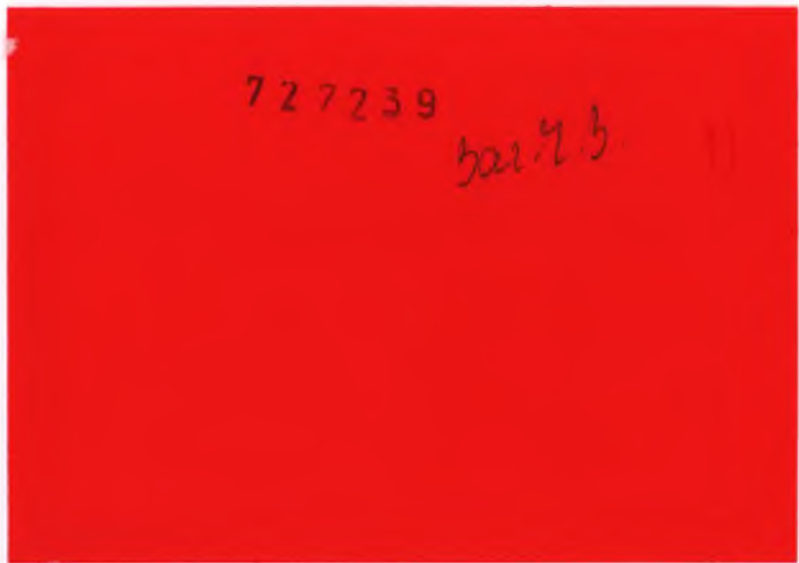
81. 2. 11. 1993
№ 37

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

VERLAG

В. В. Левицький

Історія німецької мови

727239

502.4.3.

Вінниця
НОВА КНИГА
2007

НБ ПНУС
727239

УДК 811.112.2–112(075.8)

ББК 81.432.4–0

Л 37

Рецензенти:

Н. Г. Іщенко – доктор філологічних наук, професор (Київ)

В. Г. Таранець – доктор філологічних наук, професор (Одеса)

Т. Н. Гостюк – кандидат філологічних наук, доцент (Чернівці)

Левицький Віктор Васильович

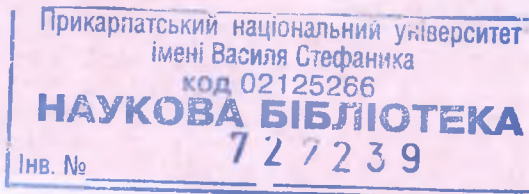
Л 37 Історія німецької мови. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2007. – 216 с.

ISBN 978–966–382–058–3

У доступній формі в книзі викладено основні етапи розвитку фонетичної й граматичної будови німецької мови, зміни її лексичного складу й словотворчих засобів. Рекомендована для студентів й аспірантів факультетів іноземних мов.

УДК 811.112.2–112(075.8)

ББК 81.432.4–0

ISBN 978-966-382-058-3

© Левицький В. В., 2007

© “Нова Книга”, 2007

– ЗМІСТ –

Передмова 8

ЧАСТИНА 1. Передісторія німецької мови 10

Розділ 1. Предмет і завдання курсу «Історія німецької мови» . . . 10

- 1.1. Що вивчає історія мови 10
- 1.2. Завдання курсу «Історія мови» 11
- 1.3. Причини мовних змін 12
- 1.4. Зв’язок історії мови з іншими науками 14
- 1.5. Періодизація історії німецької мови 15

Розділ 2. Передісторія німецької мови 18

- 2.1. Прабатьківщина індоєвропейців і германців 18
- 2.2. Основні особливості фонетичної й граматичної будови прагерманської мови 20
  - 2.2.1. Фонетична будова 20
  - 2.2.2. Морфологічна будова 23
  - 2.2.3. Лексичний склад прагерманської мови 26
- 2.3. Франкська держава й утворення німецьких народностей . . . 27

ЧАСТИНА 2. Давньовірхньонімецький період 32

Розділ 1. Загальні відомості про давньовірхньонімецьку мову 32

- 1.1. Територія поширення й діалекти давньовірхньонімецької мови 32
- 1.2. Пам’ятники писемності двн. періоду 35
- 1.3. Особливості двн. поетичних текстів 40
- 1.4. Орфографія двн. мови 41

Розділ 2. Фонетика давньовірхньонімецької мови 42

- 2.1. Давньовірхньонімецький консонантизм 42
  - 2.1.1. Другий пересув приголосних 42

2.1.2. Фонема h, w, r, s	47
2.1.3. Чергування приголосних	49
2.1.4. Подвоєння приголосних	50
2.1.5. Система двн. консонантизму і її походження	51
2.1.6. Позначення приголосних звуків у двн. текстах	54
2.2. Двн. вокалізм	56
2.2.1. Загальна характеристика двн. вокалізму	56
2.2.2. Переломлення	57
2.2.3. Умлаут	57
2.2.4. Монофтонізація й дифтонізація	58
2.2.5. Система двн. вокалізму і її походження	59
Короткі висновки	59
Розділ 3. Морфологія давньоверхньонімецької мови	61
3.1. Вступні зауваження	61
3.2. Іменник	61
3.2.1. Категорії іменника	61
3.2.2. Відмінювання іменника	62
3.3. Прикметник у двн. мові	69
3.3.1. Відмінювання прикметників	69
3.3.2. Ступені порівняння прикметників	71
3.3.3. Прислівники і прийменники у двн. мові	72
3.4. Займенник	74
3.4.1. Особові займенники	74
3.4.2. Присвійні займенники	76
3.4.3. Вказівні займенники	77
3.4.4. Питальні й відносні займенники	78
3.4.5. Неозначені й заперечні займенники	78
3.5. Числівник	79
3.6. Дієслово	80
3.6.1. Категорії дієслова	80
3.6.2. Морфологічна класифікація дієслів	81
3.6.3. Дієвідміна сильних дієслів (індикатив)	86
3.6.4. Дієвідміна слабких дієслів (індикатив)	88
3.6.5. Утворення форм способів (кон'юнктив й імператив)	90

3.6.6. Неправильні дієслова	92
3.6.7. Інфінітив і дієприкметники у двн. мові	94
3.6.8. Виникнення аналітичних форм дієслова	97
Короткі висновки	98

Розділ 4. Основні особливості двн. синтаксису	99
4.1. Порядок слів у простому реченні	99
4.2. Значення й уживання відмінків	100
4.3. Особливості вираження й уживання членів речення	102
4.4. Дієприкметникові звороти	104
4.5. Вираження заперечення	105
4.6. Складне речення	105
Короткі висновки	107

Розділ 5. Лексичний склад двн. мови	108
5.1. Загальна характеристика лексичного складу двн. мови	108
5.2. Найдавніші запозичення у двн. мову	110
5.3. Виникнення слова <i>deutsch</i>	114
5.4. Власні імена у двн. мові	114
5.5. Одиниці виміру у двн. мові	116
5.6. Словотворення у двн. мові	118

ЧАСТИНА 3. Середньонімецький період. 123

Розділ 1. Загальна характеристика свн. мови	123
1.1. Хронологічні й територіальні рамки свн. мови	123
1.2. Середньоверхньонімецькі діалекти	125
1.3. Середньоверхньонімецькі пам'ятки писемності	126

Розділ 2. Фонетика свн. мови	129
2.1. Розвиток вокалізму	129
2.1.1. Редукція голосних	129
2.1.2. Розвиток умлаута	130
2.1.3. Зміни в складі дифтонгів	131

2.1.4. Склад і походження свн. голосних	133
2.2. Розвиток консонантизму	134
Короткі висновки	136
Розділ 3. Морфологія й синтаксис свн. мови	137
3.1. Іменник	137
3.1.1. Відмінювання іменників	137
3.1.2. Утворення множини іменників	141
3.2. Дієслово	143
3.2.1. Зміни в системі дієвідміни дієслів	143
3.2.2. Слабкі дієслова з змінною кореневою голосною	147
3.2.3. Претерито-презентні дієслова	148
3.2.4. Утворення кон'юнктива	149
3.2.5. Розвиток аналітичних форм дієслова	150
3.3. Прикметник, займенник і числівник	151
Короткі висновки	154
3.4. Основні особливості свн. синтаксису	155
3.4.1. Порядок слів у реченні	155
3.4.2. Уживання заперечення	156
3.4.3. Розвиток артикля	157
3.4.4. Основні сполучники й сполучні слова в складному реченні	157
Короткі висновки	159
3.5. Зміни в словниковому складі свн. мови	159

ЧАСТИНА 4. Новонімецький період 163

Розділ 1. Загальна характеристика новонімецького періоду . . . 163

1.1. Хронологічні рамки новонімецького періоду й нововісверхнімецькі діалекти	163
1.2. Сфери вживання німецької мови	167
1.3. Утворення німецької літературної мови	169
1.4. Нормалізація літературної мови	172

Розділ 2. Розвиток фонетичної системи нововісверхнімецької мови	173
2.1. Завершення дифтонгізації й монофтонгізації	173
2.2. Кількісні зміни голосних	174
2.3. Лабіалізація й делабіалізація	175
2.4. Зниження голосних	176
2.5. Ненаголошені голосні	176
2.6. Зміни в системі консонантизму	177
2.7. Розвиток орфографічних норм німецької мови	178

Розділ 3. Основні зміни в граматичній будові німецької мови . . . 180

Розділ 4. Розвиток словникового складу новонімецької мови . . . 186

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	189
ДОДАТКИ	198
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	210
ЛІТЕРАТУРА	211
СЛОВНИКИ	214

Передмова

Курс історії німецької мови займає важливе місце в підготовці кваліфікованого філолога-германіста. Невипадково в 50-і роки минулого сторіччя в СРСР було видано кілька підручників з історії німецької мови, написаних вітчизняними й закордонними авторами (див., наприклад, Бах 1956, Жирмунский 1956, Москальская 1959, Филочева 1959). У 1977 році був перевиданий німецькою мовою підручник проф. О. І. Москальської, що був основним навчальним посібником з історії німецької мови в радянських вищих навчальних закладах. У 1983 році у видавництві «Вища школа» (Київ) вийшов (німецькою мовою) підручник В. Н. Бублика, перевиданий у 2006 році видавництвом «Нова книга». Однак повноцінне забезпечення навчальною літературою того або іншого вузівського курсу, можливо, на наш погляд, тільки при наявності декількох конкуруючих підручників.

Виконуючи замовлення видавництва «Нова книга», автор пропонує підручника, який сам читав протягом декількох років курс історії німецької мови в Чернівецькому й інших університетах України (Ужгород, Івано-Франківськ) і добре представляє собі ті труднощі, з якими стикається при читанні цього курсу лектор і при його засвоєнні студент, планував свою роботу таким чином, щоб по можливості сполучити у підручнику два протилежних принципи – доступність і стислість викладу й певний науково-методичний рівень.

Однією з умов доступності підручника є спосіб викладу матеріалу й обсяг підручника. Під «способом викладу» у цьому випадку мається на увазі членування матеріалу підручника на дві основні категорії – те, що підлягає активному засвоєнню, і те, що підлягає ознайомленню, тобто «пасивному» засвоєнню. Автор спробував вирішити це завдання в такий спосіб. Матеріал першої категорії виділений у підручнику жирним шрифтом або курсивом. Матеріал другої категорії дається під рубрикою «доповнення». Обсяг підручника скорочується за рахунок того, що повний набір парадигм відмінювання й дієвідміни дається не в теоретичному курсі, а у вигляді таблиць у відповідному практикумі, що готується до видання паралельно із цим підручником.

Стислість викладу досягається також за рахунок уникнення багатослівної і, як видається авторові книги, непотрібної деталізації фактів, пов'язаних з літературно-історичними або суспільно-історичними подіями тієї або іншої епохи в розвитку німецької мови. Хоча обсяг книги становить близько 200 стор., авторові видається, що в ній викладені всі основні відомості, необхідні студентів-германістів для засвоєння курсу історії німецької мови. У всякому разі, автор готовий почути від своїх колег, які відомості з історії німецької мови у книзі відсутні або які розділи бажано розширити.

Карти, що містяться у книзі, і малюнки взяті із джерел, вказаних у списку літератури.

Автор буде вдячний всім колегам за критичні зауваження й побажання, спрямовані на покращення форми й змісту книги, які можна надсилати за адресою: 58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2, Університет, кафедра германського, загального і порівняльного мовознавства; e-mail: germnova@ukr.net

ЧАСТИНА 1

ПЕРЕДІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

РОЗДІЛ 1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ»

1.1. Що вивчає історія мови

Добре відоме кожному, хто вивчає німецьку мову, слово *deutsch* більше тисячі років тому (у давньоверхньонімецькій мові) мало форму *diutisc* й означало «народний» (мова) – на відміну від латинської мови – офіційної мови того часу. Через кілька сторіч у ненаголошеному суфіксі *-isc* зник голосний, залишок суфікса злився з кореневою морфемою *diut* – («народ»), внаслідок чого похідне слово перетворилося в просте, нерозкладне. Звичні сьогодні слова *Mutter, Bruder, Schwester, mein, Haus* мали в давньоверхньонімецькій відповідно форми: *muoter, bruoder, swester, mīn, hūs* (*ī, ū* – довгі голосні). Відрізнялися від сучасних форм не тільки кореневі морфеми, але й суфікси й флексії дієслів, іменників, прикметників; порівн.:

двн. *nāmum* «ми брали» – н. *nahmen*
двн. *nāmun* «вони брали» – н. *nahmen*
двн. *suohthōs* «ти шукав» – н. *suchtest*
двн. *imū, imo* «йому» – н. *ihm*
двн. *nahtum* «ночам» – н. *Nächten*
двн. *gaste* «гостеві» – н. (dem) *Gast*
двн. *gestī* «гості» – н. *Gäste*

Таким чином, одиниці всіх рівнів мови піддаються повільній, непомітній, але, тим не менше, постійній зміні. Вивченням цих змін, їхньою систематизацією, установленням і формулюванням найбільш загальних закономірностей розвитку фонетичної й граматичної будови мови, поясненням причин мовних змін займається спеціальна наука, що називається історія мови (*Sprachgeschichte*).

1.2. Завдання курсу «Історія мови»

Історію мови лінгвісти, літературознавці, фахівці в області історії давнього світу й середньовіччя вивчають для того, щоб навчитися читати й розуміти тексти (літературні твори й документи), написані сотні або навіть тисячі років тому. Філологів-германістів – майбутньому викладачеві німецької мови або перекладачеві курсу історії мови необхідний, принаймні, з наступних двох причин.

Перша. Тільки історія мови дає можливість зрозуміти й пояснити багато явищ граматичної й фонетичної будови сучасної мови; без знання історії мови її вивчення перетворюється в сліпе й механічне зазвчання деякого набору «правил», значно ускладнюючи й утруднюючи засвоєння іноземної мови. Наведемо кілька прикладів.

Орфографія. Чому в сучасній німецькій мові буква *h* у таких словах, як *zehn, fahren* і т. п., не читається? Чому буквосполучення *ie* (наприклад, у слові *ziehen*) служить знаком того, що *i* є довгим звуком? Чому буква *ä* називається *a-умлаут*? Чому в деяких іноземних словах (*Theater, Arithmetik*) після *t* пишеться знак *h*, а в слові *Phonetik* – *ph* читається як *f*?

Грамматика. Чому дієслово *können* має різні кореневі голосні в однині й множині теперішнього часу (*ich kann, але wir können*)? Чому це дієслово називається «модальним»? Чому одні дієслова (напр., *fahren*) міняють свою кореневу голосну в 2 й 3 особі теперішнього часу (*fährst, fährt*) і в минулому часі (*fuhr*), а в інших дієсловах таких змін не відбувається (*machen – machst – machte*)? Чому заперечення *nicht* у німецькій мові вживається після дієслова (*ich weiß nicht*) на відміну від української мови, де *не* вживається перед дієсловом (*я не знаю*)?

Чому в одних випадках множина іменників утворюється з умлаутом (*Gast – Gäste*), а в інших – без умлаута (*Tag – Tage*)? Чому в німецькій мові існує кілька відмінювань прикметників?

Перелік подібних питань можна було б продовжити. Однак і перерахованого вище досить, щоб зрозуміти, що одним із завдань курсу історії німецької мови є пояснення її сучасного стану. Отже, перша із зазначених вище причин необхідності вивчення історії мови лежить у чисто практичній площині. Вивчення історії мови покликане полегшити розуміння й засвоєння фонетичних, орфографічних, граматичних норм сучасної німецької мови.

Друга причина лежить у теоретичній площині. Вивчення історії мови сприяє загальнотеоретичній підготовці висококваліфікованого філолога-германіста; вивчення історії мови наповнює конкретним змістом такі відомі студентам з першого курсу поняття, як «закономірності розвитку мови», «зовнішні й внутрішні закони розвитку мови», «система й структура мови», «синхронія й діахронія» тощо.

Курс історії мови покликаний відповісти на запитання, у чому полягає «розвиток мови», у чому, у появі яких граматичних форм проявляється цей розвиток тощо.

1.3. Причини мовних змін

Важливим завданням історії мови є пошуки відповідей на питання про причини **мовних змін**. Варто підкреслити, що питання про причини мовних змін є одним з найбільш складних і таких, що не знайшли дотепер остаточного вирішення в сучасному мовознавстві.

Лінгвісти розрізняють **зовнішні й внутрішні закони** й закономірності розвитку мови (по-іншому – позамовні й внутрішньомовні). Зовнішні закони обумовлені дією соціальних, територіальних, психологічних й інших факторів, що лежать за межами мови. Свій безпосередній вплив ці фактори роблять, насамперед, на розвиток лексичного складу мови. Так, наприклад, великий шар давніх запозичень із латини в німецьку мову (*Pflanze, Münze, Sack, Korb, Esel, Wein, Essig, Pfeffer, Sichel, Kohl, Kürbis, Kirsche, Pflaume, Straße, Pfeil, Kampf* й ін.)

обумовлений контактами (мирними й військовими) давніх германців з римлянами. Внутрішні закони можна порівняно легко сформулювати, але причини їх виникнення й дії часто залишаються незрозумілими. Так, специфічними внутрішніми законами розвитку німецької мови є здійснення в ній першого й другого пересуву приголосних. Серед причин виникнення першого пересуву приголосних висувають зовнішні (психологічний фактор, географічні умови, фізіологічні фактори), а серед внутрішньомовних – особливості германського наголосу й ін. (докладніше ці питання розглянуті в курсі «Вступ до германського мовознавства»). Найчастіше зовнішні причини роблять свій опосередкований вплив на розвиток мови через внутрішні. Так, якщо допустити, що зміна германського наголосу (у порівнянні з іє. він став динамічним і фіксованим) і закріплення його на першому складі слова було викликано якимись зовнішніми факторами, то подальші глибокі зміни у всій фонетичній і морфологічній системі німецької мови були обумовлені зміною місця наголосу в слові: кінцеві голосні й приголосні стали вимовлятися нечітко; нечіткість вимови призвела до редукації, відпадання або уніфікації (уподібненню й злиттю раніше різних) закінчень; уніфікація закінчень дієслів призвела до необхідності вживання особових займенників, а уніфікація закінчень іменників обумовила зміну числа відмінків і перенесення функцій вираження відмінкових форм із флексій на артикль. Такі взаємозалежні й взаємообумовлені зміни прийнято називати **системними**.

Співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів зміни мови проявляється неоднаково на його різних рівнях.

Фонетичні зміни майже не піддаються поясненням за допомогою «зовнішніх факторів». Як причини фонетичних змін називають «принцип економії зусиль». Однак «принцип економії» зазнає справедливої критики. Далеко не у всіх випадках фонема, що виникає в результаті змін, вимовляється легше й зручніше («з меншими зусиллями»), ніж та, з якої вона виникла. Так, виникнення африкати *pf* з простішого звука *p* у результаті другого пересуву приголосних навряд чи можна пояснити принципом економії зусиль. Більш коректною представляється теорія, відповідно до якої фонетичні зміни пояснюються прагненням мови зберегти або відновити деяку **симетрію своїх форм**. Так, на дум-

ку В. Лемана, зміна іє. $p >$ герм. f (перший пересув приголосних) викликало аналогічну («симетричну») зміну $t > \bar{p}, k > \chi$.

У морфології найбільш важливою причиною змін є дія **аналогії**. У німецькій мові цей фактор обумовив в деяких випадках утворення форм множини, появу умлаута там, де історично його не могло бути, перехід сильних дієслів у розряд слабких, перехід деяких іменників в інший морфологічний клас і вирівнювання своїх форм відповідно до форм цього класу.

Проте, як уже зазначалося раніше, установити причину тих або інших мовних змін не завжди представляється можливим. Тому в лінгвістиці нерідко стверджується, що для мовознавства принцип «фінальності» (кінцевого результату) є більш важливим, ніж принцип «каузальності» («причинності»). З таким твердженням важко погодитися. Правильнішим було б, мабуть, урахувати обидві моделі мовних змін (див. *Schmidt*, 1993: 23).

1.4. Зв'язок історії мови з іншими науками

Історія мови, будучи наукою, що поєднує в собі історичну фонетику, історичну морфологію, історичний синтаксис й історичну лексикологію, тісно пов'язана з кожною з названих лінгвістичних дисциплін (фонетикою, граматику, лексикологією), з одного боку, опираючись на дані цих дисциплін, а з іншого, – уточнюючи й доповнюючи ці дані. Так, наприклад, неможливо розглядати зміну звукового складу мови, не знаючи класифікації звуків і їхніх фонетичних особливостей. Неможливо вивчати розвиток лексики, не опираючись на такі поняття лексикології, як розширення або звуження значення, табу й евфемізми тощо. З іншого боку, саме історія мови, доповнюючи й розширюючи наші знання в галузі фонетики, морфології, синтаксису й лексики, допомагає зрозуміти, як уже говорилося в розділі 1.2, сучасну структуру всіх мовних рівнів.

Історія мови, як і мовознавство в цілому, тісно пов'язана з іншими галузями знань, з іншими науками. Зрозуміло, що, насамперед такий зв'язок характеризує історію мови й історію народу – носія цієї мови. Тому виклад курсу історії мови, у тому числі й курсу історії німецької

мови, обов'язково супроводжується викладом основних історичних подій, на тлі яких здійснюються ті або інші зміни в мові. Історія будь-якої мови тісно пов'язана з історією літератури. Варто розрізняти в цьому зв'язку історію літературної мови й історію мови як деякої фонетичної й морфологічної системи. На філологічних факультетах, де вивчається рідна мова (наприклад, українська), такі курси нерідко розділяють і читають окремо. На факультетах романо-германської філології традиційно прийнято поєднувати обидва курси в єдине ціле, приділяючи при цьому основну увагу викладу розвитку **системи мови**.

Безсумнівний зв'язок історії мови з розвитком релігії, економіки, науки. Так, при перекладі латинських текстів релігійно-філософського змісту в давньоверхньонімецький період виникла необхідність у передачі абстрактних понять німецькою мовою. Це сприяло створенню німецької лексики абстрактного змісту й навіть розвитку спеціальних морфологічних елементів (суфіксів), за допомогою яких утворювалися слова з абстрактним значенням. Збагаченню словникового складу німецької мови сприяв розвиток ремесел, торгівлі, техніки будівництва, мистецтва, правознавства.

1.5. Періодизація історії німецької мови

Оскільки будь-яка мовна зміна здійснюється дуже повільно, поступово й нестримно, не завжди виявляється можливим використати чисто мовні критерії для відокремлення одного етапу розвитку мови від іншого. Цим, по-перше, пояснюється існування різних поглядів на періодизацію історії тієї або іншої мови. Цим, по-друге, обумовлені також спроби вирішити проблему з урахуванням не тільки внутрішньомовних, але й позамовних факторів (історичних, соціальних, економічних, культурних й ін.). Так, наприклад, давньоанглійський період відмежовується від середньоанглійського на основі позамовної (історичної) події – Нормандського завоювання (1066 р.), оскільки ця подія вплинула на наступний розвиток англійської мови.

Серед германістів не існує принципових розбіжностей щодо того, що історія німецької мови ділиться на 3 основних періоди: давньоверхньонімецький, середньоверхньонімецький і нововверхньонімецький.

Однак часові рамки кожного з періодів відрізняються залежно від того, на які критерії опирається той або інший дослідник. Існує кілька основних моделей періодизації історії німецької мови й установавання зазначених часових рамок.

Відповідно до *першої моделі* історія німецької мови ділиться на такі періоди: давньверхньонімецький період – з VIII по XI ст., середньверхньонімецький період – з XII по XV ст.; нововверхньонімецький період – з XVI ст. дотепер (скорочено назви періодів прийнято позначати такими буквосполученнями: *двн.*, *свн.*, *нвн.*).

Друга модель залишає без зміни назви основних періодів, але змінює їхню тривалість (часові рамки): *двн. період* – приблизно з V століття н. е. до 1050 р.; *свн. період* – з 1050 до 1350 р.; *ранньоновонімецький період* – з 1350 по 1650 р. і *нововверхньонімецький період* – з 1650 року до сучасності.

Основним лінгвістичним критерієм відокремлення *двн. періоду* від *свн.* є *редукція закінчень* іменників, прикметників і дієслів. При виділенні інших періодів урахуються не тільки структурні зміни, що відбулися в німецькій мові, але й зміни, що стосуються її функціонування й форм існування. Цей останній критерій відноситься, зокрема, до початку історії німецької мови. Прийнято вважати, що історія мови починається з появою писемності на цій мові. Тому дописемний період у розвитку мови називають *доісторичним*. Однак усе помітніше стає тенденція відсунути початок історії тієї або іншої мови якомога далі в глибокі століття. Можна припустити, що в такий спосіб деякі лінгвісти, виходячи з формули «чим давніша мова, тим вищий її статус», намагаються підвищити престиж своєї рідної мови. Так, початок історії англійської мови датують не VII сторіччям (час появи перших писемних пам'яток англійською мовою), а V сторіччям н. е. (час переселення англів, саксів і ютів на Британські острови).

Для німецької мови початок її історії датують, як видно з наведеної моделі № 2, V сторіччям н. е., обґрунтовуючи такий підхід до періодизації історії німецької мови тим, що деякі рунічні написи (усього близько 30), що відносяться до V–VII ст. н. е., можна інтерпретувати як такі, що виконані на діалектах *двн. мови*. Ми думаємо, що правильніше було б розрізнити дописемний період у розвитку німецької мови

(V–VII ст.) й історію німецької мови, що починається з VIII ст. н. е. (приблизно у 765 році у Фрайзінге з'являється перший пам'ятник, виконаний німецькою мовою, що отримав назву *Abrogans* – див. далі розділ 1.2, частина 2).

Таким чином, *періодизацію розвитку й історії німецької мови можна представити в такий спосіб (модель № 3): дописемний (доісторичний) період (V–VII ст.); двн. період (VIII–XI ст.); свн. період (1050–1350); рнвн. (ранньонововверхньонімецький) період (1350–1650); нвн. період (з XVII ст.).*

Позамовною подією, що може служити орієнтиром при визначенні початку дописемного періоду в історії німецької мови (V ст.), є виникнення держави Франків (див. далі розділ 2.3).

У германістиці пропонуються й інші моделі періодизації історії мови, засновані переважно на позамовних (суспільно-історичних) критеріях. Так, наприклад, виділяється «німецька мова раннього середньовіччя», «німецька мова пізнього середньовіччя» тощо (докладніше див. Schmidt 1993: 30–31). З урахуванням історії німецької літератури деякі дослідники говорять про німецьку мову в «*епoxy гуманізму й Реформації*» (1450–1600), в «*епoxy бароко*» (XVII ст.), в «*епoxy Просвіти*» (1720–1785), в «*епoxy класицизму й романтизму*» (1786–1832). У даному підручнику при періодизації історії німецької мови за основу приймається третя із зазначених вище моделей.

ПЕРЕДІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

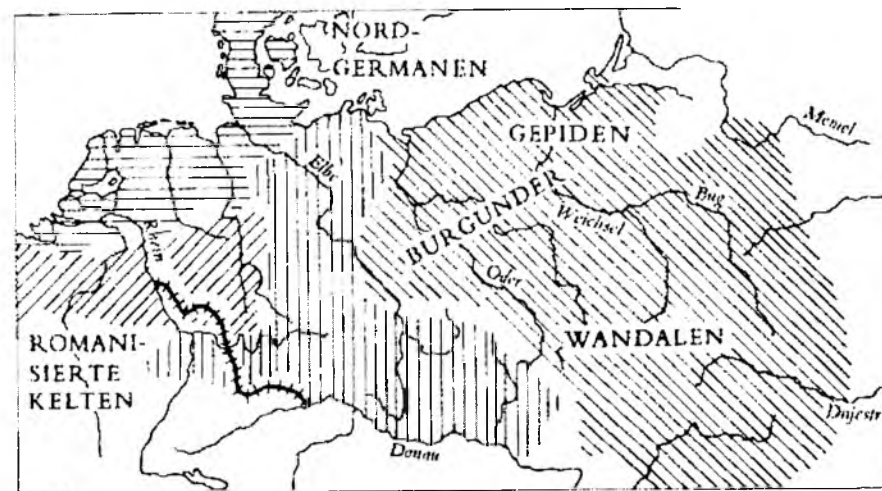
2.1. Прабатьківщина індоєвропейців і германців

Місця первісного розселення (локалізації) того або іншого народу прийнято називати його *прабатьківщиною* (н. *Urheimat*). Відомості про прабатьківщину давніх народів надзвичайно важливі для науки – насамперед для історії й мовознавства. Такі відомості допомагають ученим реконструювати первісне розселення давніх етносів, шляхи їхньої міграції, мовні контакти між сусідніми етносами, можливі шляхи передачі предметів духовної й матеріальної культури. Найбільш надійними засобами локалізації давніх народів є дані археології й лінгвістики. Оскільки, однак, багато давніх народів були безписемними, далеко не у всіх випадках вдається досить надійно ідентифікувати носіїв тієї або іншої культури, відкритої археологами, як носіїв певної мови. Тому питання про прабатьківщину індоєвропейців, як і раніше, залишається дискусійним.

У цей час існують 3 основні гіпотези про розселення індоєвропейців в V–III тисячоріччя до н. е. Ці гіпотези можна умовно позначити як: 1) територія на північ від Чорного й Каспійського морів, тобто територія між Волгою й Південним Уралом; 2) Мала Азія; 3) Балкани. Ці гіпотези представлені в працях американської дослідниці М. Гімбутас (гіпотеза № 1 – заснована переважно на даних археології), радянських лінгвістів Т. Гамкрелідзе й В'яч. Вс. Іванова (гіпотеза № 2) і російського сходознавця І. Дьяконова (гіпотеза № 3). У кожній із цих гіпотез є свої переваги й недоліки (докладніше див. Гамкрелідзе / Іванов, 1984; Гімбутас, 1985; Леман, 1991, а також Левицький, 2004; Левицький, 2006). В остаточному підсумку – слідом за В. П. Леманом – можна вважати, що у III–IV тисячоріччя до н. е. індоєвропейці були розселені на великій території від Карпат до Південного Уралу (див. Леман, 1991: 28).

У ході свого багатомісячного розвитку індоєвропейська прामова поступово розпадалася на окремі діалекти (можна припустити, що іє. прामова взагалі ніколи не була єдиним цілим і являла собою сукупність споріднених наріч).

Цілий ряд фактів, якими послуговується археологія, порівняльне мовознавство й інші науки, свідчить про те, що у II тисячолітті до н. е. частина індоєвропейських племен, що жили на узбережжі Балтійського й Північного морів по сусідству з майбутніми носіями кельтських й італійських, з одного боку, і балто-слов'янських мов, з іншого, зайняли територію півострова Ютландія, півдня Скандинавського півострова й західного узбережжя Балтійського моря. Археологічні дані свідчать про те, що на півдні Скандинавського півострова жили «доіндоєвропейські» племена, яким були відомі мідь і бронза і які займалися скотарством і землеробством. Індоєвропейці, які вторглися на цю територію, змішалися з місцевим населенням, утворивши нову етнічну і мовну спільність – германців. *Припускають, що процес відокремлення германців в окрему мовну спільність завершився в середині другого тисячоріччя до н. е., але не пізніше 1200 р.* Мову германців в епоху, що передувала його розпаду на окремі давньогерманські діалекти, називають **прагерманською** (н. *Urgermanisch*) або просто германською. Замість поняття «прагерманська» або поряд з ним деякі лінгвісти використовують термін «загальногерманська» (*Gemeingermanisch*), розуміючи під ним сукупність загальних для різних герм. діалектів рис, які

Карта 1. Германські племена у III столітті до н. е. (Frings 1957: 146)

поєднували ці діалекти перед розпадом германської мовної спільності (докладніше див. *Левцицький*, 2006: 36). Слідом за А. Бахом (див. *Бах*, 1956: 32) терміни «прагерманська» «загальногерманська» використовуються в цій книзі як рівнозначні.

Між VIII–VI і III століттями до н.е. частина германських племен відокремилася від скандинавської (північної) мовної спільності й розселилася в басейні Одеру, просуваючись потім на південний захід до Ельби й Рейну і відтісняючи кельтів, що жили на цих територіях, й іллірійців доти, поки на Рейні германці не зіштовхнулися з римлянами. Ці германці утворили пізніше **західногерманську групу племен**, до яких відносилися **інгвеони** (германці, що жили на узбережжі Північного моря, – Nordseegermanen «приморські германці»), **іствеони** (Rhein-Wesergermanen «рейнсько-везерські германці») і **гермініони** (інакше – ермінони, яких називають також Elbgermanen «приельбські германці»). Північних (скандинавських) германців слідом за римськими істориками прийнято називати **гіллевіонами** (див. карту 1).

Із частини північних германців, що залишилася після відокремлення західногерманських племен, виділилися племена, що зайняли (300–100 до н.е.) територію на схід від Одеру, між Одером і Віслою, утворивши підгрупу, названу згодом **східногерманською** або **віндільською** (бастарни, вандалі, бургунди, готи, ругії, герули й ін.). Тісніший генетичний зв'язок між східногерманською і північногерманською підгрупами підтверджується збігом і збереженням у цих підгрупах цілого ряду фонетичних і морфологічних ознак, нехарактерних для західногерманського ареалу. Приблизно через 250 років, у II–III столітті нашої ери, від східногерманської галузі відокремилися готи, які переселилися в причорноморські степи, на Дунай, а потім – у Крим.

2.2. Основні особливості фонетичної й граматичної будови прагерманської мови

2.2.1. Фонетична будова

Будучи однією з іє. мов, германська успадкувала від індоєвропейської прамови основні риси її фонетичної й граматичної будови. Однак прагерманська мова зазнала цілого ряду таких змін, які відрізняють її

від інших іє. мов. Саме ці зміни й прийнято називати «особливостями фонетичної й граматичної будови» германської групи мов. Зміни, що відбулися у фонетичному ладі прагерманської, торкнулися насамперед наголосу, системи консонантизму й почасти системи вокалізму. Зміна характеру й місця наголосу й перший пересув приголосних – от ті найголовніші особливості, які перетворили у середині II тисячоріччя до н. е. один з діалектів іє. прамови в окрему – прагерманську – мову.

Наголос.

В іє. мові-основі наголос був тонічним (музичним) і рухотним (нефіксованим). У прагерманській мові наголос став динамічним (*силотним*) і фіксованим: він закріпився на першому складі слова або кореня. Зміна наголосу викликала, у свою чергу, цілий ланцюжок системних змін у фонетичній й морфологічній будові германських мов, про які вже говорилося в розділі 1.3: редукація ненаголошених закінчень, скорочення числа відмінків і перерозподіл їхніх функцій, уніфікація дієслівних закінчень і т. п.

Консонантизм.

Іє. губні, зубні і язичні звуки *bh, b, p(h), dh, d, t(h), gh, g, k(h)* піддалися в прагерманській мові системним змінам, сукупність яких за Я. Гріммом називають **першим пересувом приголосних** або законом Я. Грімма. Результати першого пересуву приголосних (н. die erste Lautverschiebung) відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні результати першого пересуву приголосних

іє. звуки	герм. звуки	приклади
bh	> b	ді. bharāmi «несу» – гот. bairan «нести»
dh	> d	ді. da-dhāmi «кладу» – гот. ga-dēþs «справа»
gh	> g	іє. * ghostis «чужоземець» – гот. gasts «гість»
b	> p	іє. * dheub- «глибокий» – гот. diups
d	> t	лат. duo «два» – гот. twai
g	> k	лат. jugum «ярмо» – гот. juk
p(h)	> f	лат. pater «батько» – гот. fadar
t(h)	> þ	лат. trēs – гот. þreis «три»
k(h)	> χ	лат. nox, noctis «ніч» – гот. nahts

Примітка: знак **þ** у табл. 1 означає глухий міжзубний [θ], як в англ. *three*; знак **χ** означає глухий задньоязиковий [x], як у нім. *tachen* або укр. *хата*.

Перехід іє *bh, dh, gh* > герм. *b, d, g* здійснювався через проміжний ступінь *ḅ, ḁ, ḡ* (дзвінки щілинні).

Рефлексами іє. глухих *p, t, k* – залежно від наголосу – могли бути не тільки глухі щілинні *f, þ, χ*, але і їхні дзвінки відповідники *ḅ, ḁ, ḡ*. Якщо наголос в іє. мові-основі падав на склад перед пересувним приголосним (глухим проривним *p, t* або *k*), то такий глухий проривний переходив у глухий фрикативний *f, þ, χ*; якщо ж наголос падав на склад після пересувного глухого проривного *p, t, k*, то кожний із цих звуків переходив відповідно в дзвінкий фрикативний *ḅ, ḁ, ḡ*. Цей закон був відкритий данським лінгвістом Карлом Вернером (1877) і був названий у його честь **законом Вернера** (див. табл. 2).

Таблиця 2

Закон К. Вернера (у порівнянні із законом Я. Грімма)

іє. звуки	герм. звуки	приклади
p	f	лат. <i>pater</i> «батько» – гот. <i>fadar</i> (закон Я. Грімма)
	ḅ	ді. <i>saptá</i> «сім» – гот. <i>sibun</i> (закон В. Вернера)
t	þ	ді. <i>bhrāta(r)</i> «брат» – гот. <i>brōþar</i>
	ḁ	лат. <i>trēs</i> «три» – гот. <i>þreis</i> (закон Я. Грімма)
k	χ	ді. <i>pitá(r)</i> «батько» – а. <i>father</i> (закон В. Вернера)
	q	гр. <i>déka</i> «десять» – гот. <i>taihun</i> (закон Я. Грімма)
		гр. <i>dekás</i> «десяток» – гот. <i>tigus</i> (закон В. Вернера)

Дії закону Вернера був підданий також іє. звук *s*: в одних позиціях (залежно від наголосу) він залишався глухим, в інших – перетворювався в дзвінкий щілинний *z*, а потім у німецькій мові (як й в англійській) піддався ротацізму (перетворенню *z > r*); порівн.: ді. *nāsā* «ніс» – двн. *nasa* «ніс», але ді. *snušā* «невістка», рос. *сноха* – двн. *snur* (< герм. **snuzō*).

Таким чином, прагерманська система консонантизму включала такі звуки: дзвінки щілинні *ḅ, ḁ, ḡ*; глухі щілинні *f, þ, χ*; дзвінки вибу-

хові *b, d, g*; глухі вибухові *p, t, k*, а також щілинні *s, z*, півголосні *w, j* і сонорні *r, l, m, n*.

Вокалізм.

Іє. вокалізм включав короткі й довгі монофтонги й велику кількість дифтонгів.

Короткі іє. *a, o, e, i, u, ə* перейшли в прагерманську майже без змін. Їхня кількість скоротилася за рахунок того, що короткі *o, ə* > герм. *a* й збіглися з іє. *a*. Отже, для прагерманської можна реконструювати 4 коротких голосних: *a, e, i, u* (коротке *o* було відсутнє). Число довгих іє. голосних (*ā, ō, ē, ī, ū*) також скоротилося в прагерманській за рахунок переходу іє. *ā* > герм. *ō*. Значному скороченню піддалася кількість іє. дифтонгів. Іє. дифтонги, як відомо з курсу «Вступ до германського мовознавства», склалися із двох частин: перша частина включала коротке або довге *a, o, e* (а також *ə*), а друга частина – сонанти, до яких відносилися *i(j), u(w), r, l, m, n*. Оскільки кількість коротких і довгих «основних» звуків у германській скоротилася (зникли короткі *o* й *ə*, довге *ā*), скоротилася й кількість дифтонгів. Крім того, деякі дифтонги монофтонгізувалися. Це стосується насамперед іє. дифтонга *eī*, що перейшов у герм. *ī*, збігшись із тим *ī*, що було успадковано з індоєвропейської.

Для загальгерманської розрізняють два типи довгого *ē*. Перший голосний (його іноді позначають знаком *ē¹*) є продовженням іє. *ē*. Припускається, що в герм. прамові цей звук розширився; тому для герм. періоду його позначають знаком *ē̄* (у двн. мові відбулося подальше розширення цього *ē̄*, так що він перетворився в *ā*). Другий голосний (його позначають *ē²*) виник у германській, як припускають, з іє. дифтонга *ēi* або в деяких інших позиціях. Цей звук у готській мові збігся з *ē < ē¹*, а у двн. мові дифтонгізувався (див. докладніше ч. 2, розділ 2.2.1).

2.2.2. Морфологічна будова

Іменник.

Як й в іє. мові-основі, германські іменники підрозділялися на морфологічні класи, показником яких служив спеціальний **основотвірний суфікс** (інакше – **суфікс основи**).

Відмінкові закінчення виражалися за допомогою флексій, які йшли після основотворчого суфікса; слово складалося з 3-х компонентів:

корінь

суфікс

флексія

У порівнянні з іє. прамовою кількість морфологічних класів іменників у герм. мовах різко скоротилася. Для прагерманської реконструюють такі основи (класи):

- 1) **а-основа** (< іє. o): лат. *lupus*, гот. *wulfs* «вовк»
- 2) **ō-основа** (< іє. ā): лат. *mensā* «стіл», гот. *giba* «дарунок»
- 3) **і-основа** (< іє. i): лат. *hostis* «ворог», гот. *gasts* «гість»
- 4) **u-основа** (< іє. u): лат. *manus* «рука», гот. *sunus* «син»
- 5) **n-основа** (< іє. n): лат. *homō* «людина», гот. *guma* «людина»
- 6) **r-основа** (< іє. r): лат. *pater* «батько», гот. *fadar*
- 7) **пf/nd-основа** (< іє. nt): лат. *ferens* «той, що несе», гот. *frijōnds* «друг»
- 8) **s-основа** (< іє. s): лат. *genus* «рід», гот. *agis* «страх»
- 9) **основа без суфікса (коренева)**: лат. *nox* «ніч» – гот. *nahts*.

Кількість відмінків у германських мовах також скоротилася (реконструюють 6 відмінкових форм: номінатив, генітив, датив, акузатив, інструменталіс і вокатив). На відміну від іє. мови-основи прагерманська втратила двоїну іменників. Таким чином, іменник мав такі категорії: рід (3 роди), число (однина і множина), відмінок (6 відмінків).

Прикметник.

В іє. мові-основі прикметник й іменник утворювали єдину частину мови – ім'я й, отже, мали однакові типи відмінювання (порівн. відмінювання прикметників у латинській мові). У германських мовах замість одного – іменного – типу відмінювання утворилися два відмінювання прикметників – іменне (на основі відмінювання імен із суфіксом *-n-*) і займенникове, у якому значне число первісних іменних закінчень було витіснене флексіями займенників (порівн. укр. *йому* – *синьому*, але давньоруське *добр-а* *молодц-а*). Іменне відмінювання прикметників у герм. мовах називається **слабким**, а займенникове – **сильним**.

Дієслово.

У германських мовах дієслово також значно спростило систему своїх категорій у порівнянні з іє. прамовою. Всі дієслова в герм. мовах ділять на 4 основних морфологічних типи: сильні, слабкі, претерито-презентні й неправильні. **Слабкі дієслова** – це такі дієслова, які утворюють форми минулого часу й дієприкметника за допомогою зовнішньої флексії – спеціального суфікса, що у германістиці називають **дентальним** (до складу цього суфікса входить один з дентальних звуків *þ, t* або *d*). **Сильні дієслова** – це такі дієслова, які утворюють форми минулого часу й дієприкметника за допомогою внутрішньої флексії (шляхом зміни кореневої голосної). Давньогерманське дієслово мало категорію особи й числа (3 особи, 3 числа, включаючи залишки двоїни), часу (презент і претерит – тобто теперішній і минулий), способу (індикатив, імператив, оптатив), стану (активний і медіопасивний).

Слабкі дієслова підрозділялися, у свою чергу, на 4 морфологічних класи.

- 1) з основою на *i*: гот. *lagjan* «класти»;
- 2) з основою на *ō*: гот. *salbōn* «мастити»;
- 3) з основою на *ai/æi*: гот. *haban* «мати»;
- 4) з основою на *-na/nō-*: гот. *fullnan* «наповнюватися».

Сильні дієслова підрозділяють на 7 морфологічних класи. Залежно від чергування кореневої голосної в основних формах дієслова (у давніх герм. мовах таких форм було 4) розрізняють 7 класів сильних дієслів (по числу «рядів аблаута») – див. табл. 3.

Таблиця 3

Індоевропейський і германський аблаут у системі сильних дієслів

Класи дієслів	Прамова	Основа презенса, інфінітива	І ос. одн. мин. час	І ос. мн. мин. час	Дієприкметник II
1	іє.	eǵ	oǵ	i	i
	герм.	i	ai	i	i
2	іє.	eƿ	oƿ	u	u
	герм.	eu/iu	au	u	u

3	іє.	e + m, n, r, l + приг.	o		
	герм.	e/i	a	u	u
4	іє.	e + m, n, r, l	o		
	герм.	e/i	a	ē (ǣ)	u
5	іє.	e + приг.	o		e
	герм.	e/i	a	ē (ǣ)	e
6	іє.				
	герм.	a	ō	ō	a

Умовні позначки: – нульовий ступінь; – подовжений ступінь; – ступінь редукції.

Так звані ряди аблаута утворювалися за рахунок якісного й кількісного чергування іє. аблаута. Так, дві перші форми (1–3 класи дієслів) – це нормальний ступінь аблаута (якісне чергування), а дві останні форми – нульовий ступінь. У 4 й 5 класах спостерігається чергування нормального ступеня (1 й 2 форми) – подовженого ступеня (3 форма) і нульового або нормального ступеня (4 форма). У шостому ряду з'являється чергування скороченого (ə), нормального (o) і подовженого ступеня (ā/ō). Для сьомого ряду (так звані **редуплікуючі дієслова**) реконструкція іє. чергування є важка й залишається дотепер дискусійною проблемою. В утворенні форм дієслів 7 ряду спостерігається чергування герм. ē² з іншими голосними.

2.2.3. Лексичний склад прагерманської

За генетичною ознакою лексику герм. мов можна розділити на три основні частини: лексика індоєвропейського походження (напр., основні терміни споріднення, числівники, деякі назви рослин і тварин й ін.), лексика незрозумілого (як припускають, неіндоєвропейського) походження (деякі лінгвісти відносять до цієї частини словника до 30 % усього словникового складу) і, нарешті, запозичена лексика. До найдавніших запозичень у герм. мовах відносяться запозичення з кельтських і латинської мов.

З іє. лексичного фонду германська зберігає майже в незмінному вигляді займенники, числівники, терміни споріднення, назви тварин

та ін. лексику. До лексики ймовірно неіндоєвропейського походження відносяться позначення предметів і понять, пов'язаних із судноплаванням (н. *Schiff, Boot, Segel, Ruder, Mast, schwimmen*), воєнними діями (н. *Krieg, Waffe, Schwert* і т. п.).

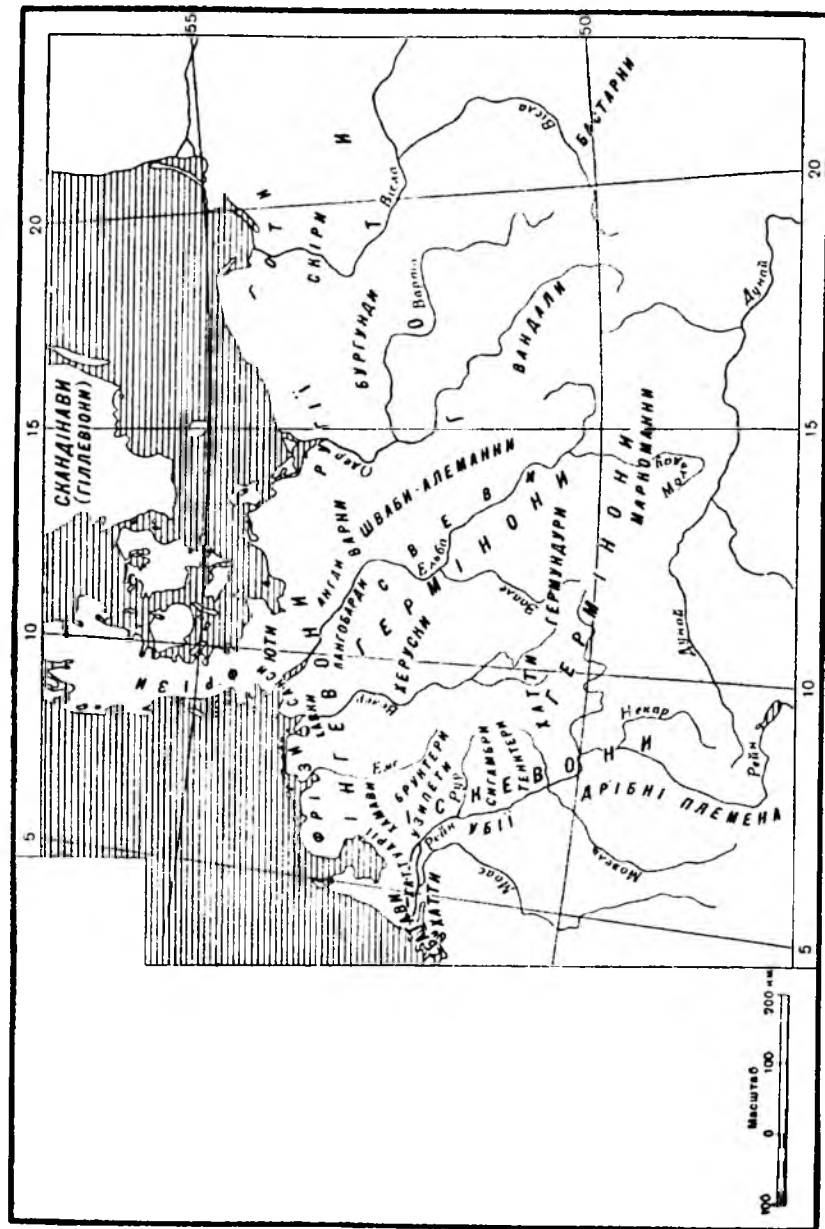
У загальногерманській існувало кілька синонімів для позначення поняття «війна» (*gunþ-, haþu-, wig-, hild-*), які зберігаються у власних іменах (*Günther, Hedwig, Hildebrandt, Hadubrandt* й ін.). Досить добре була розвинена лексика, пов'язана із правом, управлінням, соціальним устроєм; ця лексика зберігається й у сучасній німецькій мові – *Sache, Ding* (спочатку – «народні збори»), *Friede, Volk, König, Adel, schwören* і т. п.

До давніх запозичень із кельтської відносяться правові й військові терміни, а також позначення металів: гот. *aiþs* «клятва» (н. *Eid*), двн. *gīsal* (н. *Geisel*), двн. *īsarn* (н. *Eisen*), гот. *liuga* «одруження, шлюб», гот. *reiks* «правитель», двн. *rīhhi* (н. *Reich*), гот. *lēkeis* «лікар», двн. *lāhhi* тс, двн. *ledar* (н. *Leder*), да. *lēad* «свинець» (н. *Lot*) й ін.

2.3. Франкська держава й утворення німецьких народностей

Як уже говорилося в розділі 2.1, германські племена розділилися на три основні групи: частина з них залишилася на території Скандинавського півострова й узбережжя Балтійського моря, друга частина переселилася на південний захід від первісного розселення германців й, нарешті, третя частина рушила на південний схід. Ці три угруповання германських племен утворили три сукупності давніх германських племінних союзів і діалектів: північні германці, західні германці й східні германці.

До західногерманських племен відносяться інгвевони, іствевони й гермінони; до північних – гіллевіони; до східних – віндели. Ингвевони розпадаються, у свою чергу, на англів, саксів, ютів, фризів; до іствевонів відносяться різні групи франкських племен; до гермінонів – свеви, алемани, хатти, маркомани, квади, лангобарди, гермундури та ін. племена. До вінделів відносилися готи, вандалі, бургунди, герули та ін. – див. карту 2.

Карта 2. Германські племена у I столітті н. е.

Серед численних західногерманських племен у III–IV століттях н. е. все помітнішу роль стали відігравати войовничі франкські племена. У 486 році франкський король Хлодвіг, син Хільдеріха з роду Меровінгів, завоював Галлію, що перебувала в той час під владою Риму, і заснував королівство франків. Щоб зміцнити свою владу, Хлодвіг прийняв у 496 році християнство. Католицька релігія стала пануючою у франкській державі, а пізніше – на території Німеччини. Хлодвіг і його наслідники завоювали й підкорили своєму пануванню не тільки землі, на яких проживало галло-романське населення (наприклад, Галлію), але й території, на яких жили інші германські племена – тюринги, алемани, вестготи, бургунди. До середини VI ст. під владою Меровінгів виявилася значна територія, заселена по обидві сторони Рейну галло-романськими й германськими народностями, що говорили на різних мовах. У VIII ст. влада у Франкській державі переходить до династії Каролінгів (за ім'ям Карла Великого). Карл Великий розширив територію Франкської держави, приєднавши до неї землі саксів на нижньому Рейні й Ельбі, частину Іспанії, Баварію й королівство лангобардів в Італії.

Імперія Карла Великого (з резиденцією в м. Аахен) простягалася на величезні території від Іспанії на Заході до сучасної Австрії («східна марка» в імперії Карла) на сході. Карл увійшов в історію не тільки як завойовник й об'єднувач германських земель, але і як мудрий державний діяч, що сприяв поширенню грамотності й культури, як заступник ремесел, мистецтва, архітектури.

Імперія Карла Великого не являла собою єдиного цілого ні за етнічним, ні за мовним складом. У західній частині імперії (у Галлії й Іспанії) панували варіанти романських мов, що виникли на основі народної латини, змішаної з говорами місцевого кельтського населення. Жителі східної частини держави говорили на різних германських діалектах.

Поширення християнства, прийнятого ще при Хлодвігу, обумовило виникнення писемності, переклад на місцеві нареччя релігійної літератури, створення монастирських шкіл, де навчали грамотності на основі латинської мови й латинської писемності.

Офіційною мовою в державі франків була латинь. Значним впливом користувався також (при дворі Карла) рейнсько-франкський діалект двн. мови, хоча він і не був загальнодержавною мовою. Зміцнен-

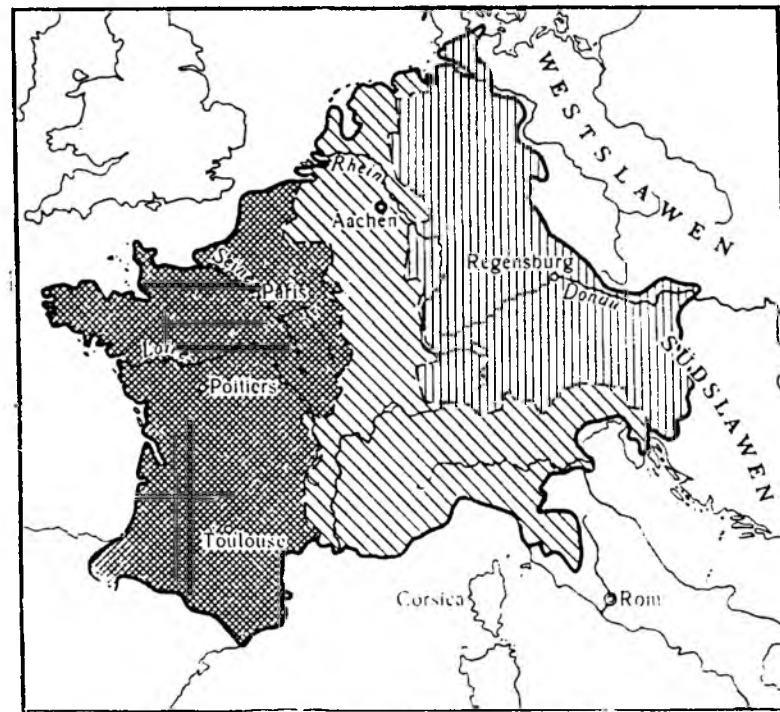

ню престижу рейнсько-франкського діалекту сприяла також і та обставина, що він використовувався як писемна мова в деяких монастирях. У монастирській школі містечка Фульда (східнофранкське поселення на Рейнсько-франкській території) відбувалося своєрідне змішування франкських діалектів (див. Бах, 1956: 102–103). Проте, як відзначає А. Бах, «німецька мова перемагає латинь лише через кілька століть. У давньовірхньонімецький період... латинь залишається, незважаючи на всю протидію, що підсилюється, пануючою літературною мовою» (там же, с. 107).

Після смерті Карла Великого (768–814) трон перейшов спочатку до його сина Людовіка Благочестивого, а потім до онуків. Людовік Німецький і Карл Лисий уклали між собою союз проти старшого брата – Лотаря. У лютому 842 року в Страсбурзі обоє братів і їхні війська присягли на вірність один одному. Текст присяги був складений на двох мовах – старофранцузькій (на цій мові розмовляло галло-романське населення західної частини імперії) і на рейнсько-франкському діалекті давньовірхньонімецької мови. Цей текст отримав назву «Страсбурзькі клятви» (н. *Straßburger Eide*). Рік по тому (843) три онуки Карла Великого уклали в м. Вердені договір, відповідно до якого імперія франків була розділена на 3 частини: Карл Лисий одержав землі на захід від Рейну, на яких у майбутньому виникла Франція; середньому братові – Людовіку Німецькому відійшла територія на схід від Рейну, населення якої говорило на різних германських діалектах. На цій території в майбутньому виникла німецька держава. Старший брат Лотар зберіг титул імператора. Йому відійшли частина Італії й землі, розташовані уздовж Рейну (див. карту 3).

У X столітті на території, що відійшла за Верденським договором Людовіку Німецькому, була заснована держава Оттонів, що поклала початок виникненню й розвитку німецьких народностей, а разом із тим і німецької мови.

Варто відзначити, що нижньонімецькі землі, на частині території яких у XVII сторіччі виникла самостійна держава – Нідерланди, за Верденським договором також відійшли до Людовіка Німецького. Тому історію нижньонімецьких діалектів розглядають у тісному зв'язку з історією верхньонімецьких діалектів.

Карта 3. Франкська держава при Каролінгах: поділ імперії за Верденським договором

Територія, на якій жили західногерманські племена, постійно розширювалася. У V столітті н. е. англійці, сакси і юти переселилися на Британські острови. Починаючи з VI століття бавари почали заселяти Тіроль, розширюючи територію свого поселення аж до XIV століття. У V–IX ст. алеманські племена захопили значну територію, на якій проживали рето-романські народності (сучасна Швейцарія).

Уже у VIII столітті починається східна колонізація, у результаті якої протягом декількох століть німецька мова поширилася на великій території аж до Буковини й Галичини (див. розділ 1.1, частина 3).

ЧАСТИНА 2

ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКУ МОВУ

1.1. Територія поширення й діалекти давньоверхньонімецької мови

У світлі викладеного в попередніх розділах під *давньоверхньонімецькою мовою розуміють сукупність споріднених давньонімецьких діалектів у період між серединою VIII-го й серединою XI-го століть.*

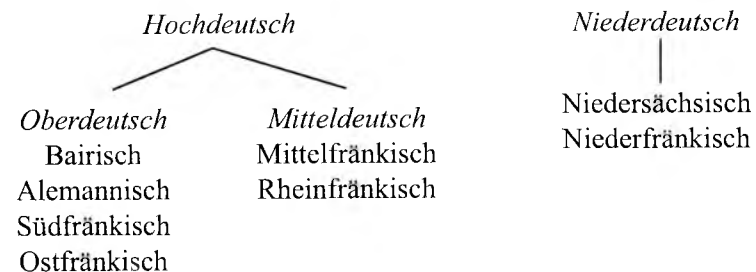
Деякі лінгвісти розрізняють у давньоверхньонімецькому періоді три етапи розвитку німецької мови: ранній давньоверхньонімецький (*frühahd.*) – з VI по VIII ст. н. е.; «нормальний давньоверхньонімецький» (*normalahd.*) – IX ст. н. е. і пізній давньоверхньонімецький період – X–XI ст. (*spätahd.*).

Усі дві діалекти ділять на 2 основні групи – південнонімецькі (*Oberdeutsch*) і середньонімецькі (*Mitteldeutsch*). На відміну від цих діалектів, де в тій або іншій мірі здійснений другий пересув приголосних (див. далі розділ 2.1.1), у нижньонімецьких діалектах (*Niederdeutsch*) приголосні залишилися непересуненими. Історія німецької мови – це насамперед історія тієї групи діалектів, де здійснився другий пересув приголосних, тобто історія верхньонімецьких (*Hochdeutsch*) діалектів. Співвідношення верхньо- і нижньонімецьких діалектів представлено на схемі 1.

Як видно зі схеми 1, до південнонімецьких (*Oberdeutsch*) діалектів відносилися алеманський (Страсбург, Мурбах, Рейхенау, Сан-Галлен) і баварський (Аугсбург, Фрайзинг, Регенсбург). Сюди ж деякі дослідни-

Схема 1

Верхньонімецькі й нижньонімецькі діалекти (давньонімецький період)

ки відносять лангобардський, у якому другий пересув приголосних почався дуже рано, однак завершився порівняно пізно (див. *Braune/Mitzka*, 1967: 4, 9). Крім цих діалектів до південнонімецьких відносяться деякі із франкських діалектів: південнофранкський (частина Ельзасу й Вюртемберга) і східнофранкський (Вюрцбург, Фульда, Бамберг). Нижньофранкський діалект, до півночі від лінії Аахен – Дюссельдорф, по якій проходив кордон другого пересуву приголосних, відноситься до нижньонімецьких діалектів. На його основі пізніше виникла нідерландська мова, фонетична будова якої дуже близька до нижньонімецьких діалектів.

До середньонімецьких (*Mitteldeutsch*) діалектів відносяться переважно франкські діалекти: рейнсько-франкський (Майнц, Франкфурт, Вормс), середньофранкський (мозельські й рипуарські наріччя) – в області Триру, Кобленца й Кельна. До середньонімецьких діалектів відноситься також тюрингський. Див. карту 4.

Доповнення. Алеманський і баварський діалекти мають ряд особливостей, що відрізняють їх від франкських діалектів. В алеманському і баварському в найбільш повному вигляді здійснився другий пересув приголосних (див. далі розділ 2.1.1). У цих діалектах у слабкій відміні іменників і прикметників надається перевага закінченню *-in* й *-un*, у той час як у франкських діалектах уживаються закінчення *-en* й *-on*. У баварському діалекті ненаголошені дієслівні префікси мають форму *ga-*, *za-*, *ar-*, *far-*; у франкських діалектах їм відповідають *gi-*, *zi-*, *ir-*, *fir-*.

Карта 4. Давньоверхньонімецькі діалекти

В алеманському герм. $\bar{o}$ перейшло в ia ; цим алеманський відрізняється від баварського й франкських діалектів. Для баварського діалекту характерним є перехід $b > p$, $g > k$, $d > t$ на початку й середині слова, написання герм. $\bar{o}$ через два oo (починаючи з X ст. $\bar{o} > io$). Франкські діалекти, як сказано вище, характеризуються неповним пересуванням приголосних. У східнофранкському герм. $\bar{e}^2 > ie$, герм. $\bar{o} > io$. У рейнсько-франкському герм. r піддалося пересуванню тільки в середині й кінці слова; герм. $d > t$ тільки наприкінці слова. У цьому діалекті вже у VIII столітті герм. $\bar{o} > io$, герм. $\bar{e}^2 > ia$. Південнофранкський відрізняється тим, що герм. r піддається в ньому пересуванню на початку слова (порівн. вище з рейнсько-франкським); герм. $\bar{o} > ia$. У середньофранкському глухі приголосні лише частково піддалися пересуванню, а дзвінки взагалі не змінилися.

Серед інших фонетичних особливостей середньофранкського відзначають збереження w перед r на початку слова, перехід $ft > cht$, написання f замість b наприкінці слова.

Тюрингський діалект, що примикає до східнофранкського, у двн. період майже не засвідчений.

При розгляді давніх періодів в історії тієї або іншої мови лінгвісти прагнуть, як правило, фонетичні й морфологічні особливості всіх основних діалектів, однак при цьому прийнято опиратися на якийсь один діалект – або на той, котрий зіграв найбільш важливу роль у формуванні літературної мови, або на той, котрий мав найбільший престиж або поширеність в давній період. Так, наприклад, у словнику давньоанглійської мови (див. *Holthausen*, 1934: VII) представлені уессекські (західносаксонські) форми давньоанглійської мови.

У книзі [*Braune/Mitzka*, 1967: 11], як й в інших аналогічних джерелах, двн. мова представлена східнофранкським діалектом, на якому написаний двн. пам'ятник Tatian, тому що саме цей діалект ліг в основу сучасної німецької мови.

У цілому, як відзначає цілий ряд дослідників, давньоверхньонімецькі діалекти є продовженням і відбиттям давньогерманських племильних діалектів.

1.2. Пам'ятники писемності двн. періоду

Оскільки писемність у західних германців, у тому числі й тих, хто говорив на діалектах двн. мови, виникла у зв'язку із прийняттям християнства у формі католицизму, латинська мова була спочатку єдиною писемною мовою західних германців. На цій мові писалися не тільки богословські трактати, твори релігійного характеру, але й різні документи. Навчання латинській мові, як уже говорилося в розділі 2.3 (ч. 1), здійснювалося у школах при монастирях. Під час навчання латинською мовою виникла необхідність записувати переклади латинських слів на тому чи іншому наріччі німецької мови. Так виникли перші писемні пам'ятки двн. мови – **глюси** («словнички»). Пізніше, коли Карл Вели-

кий віддав розпорядження викладати основи християнської релігії рідною мовою, з'явилися переклади молитов й іншої релігійної літератури на діалекти днв. мови. Поширення латинського письма дозволило також записати деякі твори давньогерманської поезії, що існувала до цього періоду лише в усній формі.

Основні центри днв. писемності перебували в монастирях Сан-Галлена, Райхенау, Мурбаха, Фрайзінга, Регенсбурга, Вюрцбурга, Бамберга, Майнца, Фульди, Зальцбурга, Тріра та ін. місць (див. карту 5).

Основними пам'ятками днв. періоду є переклади з латинської.

До найбільш ранніх пам'яток відносяться глоси; найбільш відомим з них є «Аброганс» (назва – за першим латинським словом *abrogans*),

Карта 5. Виникнення давньоверхньонімецької писемності (основні місця)

VIII ст.; рукопис створений у Сан-Галленському монастирі приблизно у 765–770 році (територія сучасної Швейцарії). Припускають, що оригінал був написаний на баварському діалекті, але рукописи, що дійшли до нас, виконані на алеманському діалекті – див. рис. 1.

До VIII століття відноситься переклад трактату севільського єпископа Ісидора «Про ширю віру». Ця пам'ятка одержала назву «Давньо-верхньонімецький Ісидор». Рукопис відноситься до кінця VIII ст. – початку IX ст., зберігається у Парижі. Діалект – рейнсько-франкський.

До пам'яток, що представляють собою переклад з латинської, відносяться також твори, написані сирійцем Татіаном у II столітті н. е., а потім перекладені на латинську й ін. мови. Переклад латинського тексту на

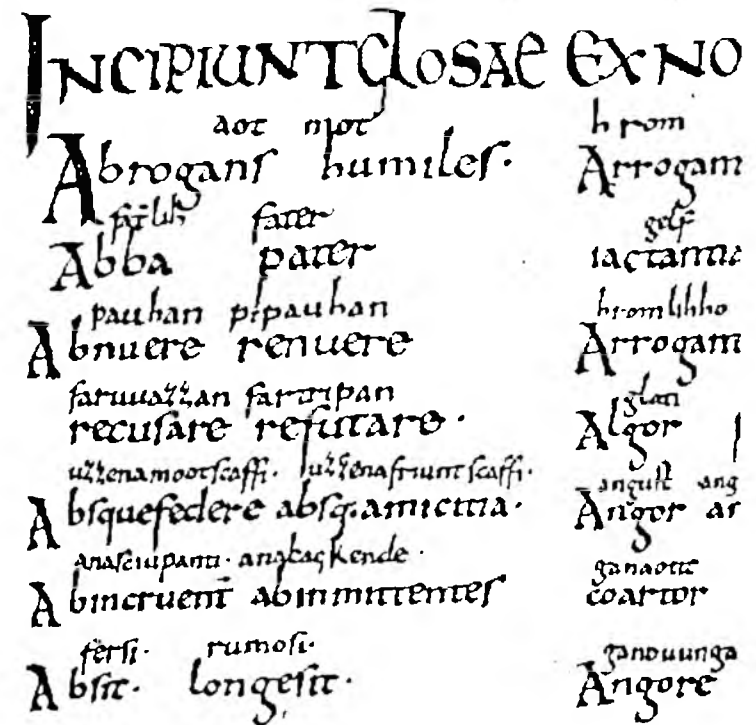

Рис. 1. Фрагмент рукопису *Abrogans*

давньоверхньонімецьку виконаний близько 830 р. у Фульдському монастирі. Рукопис відноситься до IX ст., містить обидва тексти – латинський і німецький, зберігається в Сан-Галені. Діалект – східнофранкський.

Значна кількість перекладів з латинської належить ченцеві Сан-Галенського монастиря **Ноткеру**, на прізвисько Губатий, а також Німецький (X–XI ст.). Ноткер, як й англійський король Альфред, не тільки сам займався перекладами, але й керував перекладацькою діяльністю при монастирській школі. Переклади латинських філософів і богословів виконані на алеманському діалекті. Твори, створені Ноткером, насичені глосами й коментарями до латинських текстів. Ноткер переклав, зокрема, твори Аристотеля «Риторика» й «Категорії», алегоричний твір Марціана Капелли «Шлюб Філології й Меркурія» й ін.

До поетичних пам'яток давньоверхньонімецького періоду відносяться наступні.

«**Пісня про Гільдебранта**» – уривок давньогерманської (дохристиянської) співної поеми (рукопис IX ст.). Поема складена алітераційним віршем. Мова представляє змішання верхньонімецьких і нижньонімецьких діалектів.

«**Муспіллі**» (Muspilli) – уривок поеми про страшний суд, написаної алітераційним віршем (близько 830 р., баварський діалект).

«**Євангеліє від Отфріда**» – віршований виклад євангельських історій, написаний ченцем Вейсенбургського монастиря (Ельзас) близько 863–870 р. У поемі використана кінцева рима (*rehtaz – slehtaz, ein – bein, giscribe – libe* і т. п.). Діалект – південнорейнськофранкський.

«**Пісня про Людвіга**» – віршований твір на рейнсько-франкському діалекті, написаний на честь перемоги франкського короля Людвіга Третього над норманами у 881 році. Рукопис відноситься до IX ст. Вірші складені за допомогою кінцевої рими (*ih – Hluduīg, thinōt – lōnōt*).

«**Мерзбургські заклинання**» (записані у X ст., Фульда), знайдені в 1841 році в Мерзбурзі.

До XI ст. відноситься пам'ятка, названа «**Парафрази «Пісні пісень»**», виконана ченцем Фульдського монастиря Віллірамом. Збереглося кілька списків рукопису (XI ст.). Діалект – східнофранкський.

У цій пам'ятці стає помітною редукція закінчень, що знаменує собою перехід німецької мови до наступного періоду свого історичного розвитку – до середньоверхньонімецького періоду. Така ж фонетична

особливість характеризує збірник фантастичних оповідань під назвою «**Старший Фізіолог**» (XI ст.). З інших пам'яток давньоверхньонімецької мови слід відзначити «**Страсбурзькі клятви**» (IX ст.), історія створення якої викладена в розділі 2.3 (частина 1). Рукопис відноситься до X–XI ст.; діалект – рейнсько-франкський.

Давньосаксонська мова.

Давньосаксонська мова – це мова континентальних саксів, завойованих франками в епоху Карла Великого (див. розділ 2.3 – частина 1). З невеликої кількості давньосаксонських пам'яток найвизначнішою є поема «**Геліанд**» (Heliand «Рятівник»), написана алітераційним віршем. У поемі викладаються біблійні події, пов'язані з діяльністю й життям Ісуса Христа. Пам'ятка збереглася у двох списках, один із яких зберігається в Мюнхені, а інший – у Британському музеї в Лондоні.

Ще однією давньосаксонською пам'яткою є «Давньосаксонська книга Буття» – виклад подій Старого завіту. Поема складена алітераційним віршем (IX ст.), збереглася не повністю (337 віршів). Давньосаксонський текст містить деякі елементи рейнсько-франкського діалекту.

Таблиця 4

Пам'ятки давньоверхньонімецької і давньосаксонської мов

назва	дата	діалект	коротка характеристика
Аброганс	VIII ст.	алеманський	латинсько-давньоверхньонімецькі глоси
Давньоверхньонімецький Ісидор	VIII–IX ст.	рейнсько-франкський	переклад з латині богословського трактату
Давньоверхньонімецький Татіан	IX ст.	східнофранкський	переклад з латині зводу євангелій
Проза Ноткера Губатого	X–XI ст.	алеманський	переклади з латині релігійної й філософської літератури
Пісня про Гільдебранта	кінець VIII – початок IX ст.	змішання верхньонімецьких і нижньонімецьких діалектів	язичницький (дохристиянський) віршований твір про Дітріха Бернського

Муспіллі	IX ст.	баварський	віршований твір про страшний суд
Євангеліє Отфріда	IX ст.	південно-рейнсько-франкський	віршований виклад Євангелія
Пісня про Людвіга	IX ст.	рейнсько-франкський	віршований твір на честь короля Людвіга
Мерзебургські заклинання	X ст.	східнофранкський	віршований твір – замовляння від полону й каліцтв
Парафрази “Пісні Пісень” Відлірама	XI ст.	східнофранкський	
Старший фізіолог	XI ст.	алеманський	збірник оповідань алегоричного й повчального змісту
Страсбургські клятви	IX ст.	рейнсько-франкський	текст присяги на вірність королям Карлу й Людовіку
Геліанд (“Спаситель”)	IX ст.	давньосаксонський	віршований твір про євангельські події
Давньосаксонська книга Буття	IX ст.	давньосаксонський з елементами рейнсько-франкського	поетичний твір з викладом подій Старого завіту

1.3. Особливості двн. поетичних текстів

До двн. поетичних текстів відноситься поема *Muspilli* (близько 830 р.), а також створений Отфрідом Вейсенбургським (близько 870 р.) віршований переспів Євангелія й ряд «пісень»: *Ludwigslied* (IX ст.), *Retruslied* (IX ст.), «*Lied vom heiligen Georg*» (X ст.), віршовані псалми й молитви.

Одним з найважливіших давньогерманських поетичних творів є поема, що дійшла до нас в уривках, «*Muspilli*». Назву *Muspilli* цьому

поетичному твору дав його перший видавець И. А. Шмеллер. Слово *mūspille* зустрічається в 57 вірші поеми. Хоча загальноприйнятої етимології цього слова немає, можна все-таки із упевненістю трактувати його як «кінець світу» (**mu-* «земля» й *spillan «руйнувати»). Поема написана на баварському діалекті. У ній мова йде про боротьбу небесних і підземних сил за душу людини (1 частина) і про страшний суд (2 частина). Особливістю двн. поезії є використання в ній так званої **початкової рими** (*Stabreim*), за допомогою якої створюється **алітерація**. Як правило, германський **алітераційний вірш** складається із двох напіввіршів, у кожному з яких налічується по два наголошених склади. Ці наголошені склади починаються з того самого звуку (*h, f, w* й ін.). Так, наприклад, у давньосаксонській поемі *Heliand* «Рятівник» повторюється *h* на початку таких слів: *hringa, hiltiu, hwedar, hregilo, huitte*.

Отфрід увів у своїй поемі **кінцеву риму**. Залишки початкової рими зустрічаються в Отфріда у вигляді **парних словосполучень**, де кожне із двох слів починається з однакового звуку: *hūs inti hōf, houbit joh thie henti* («голова й руки») тощо.

Кінцева рима використана також в «Пісні про Людвіга» (кінець IX ст.). Остаточна кінцева рима витісняє початкову лише в поезії свн. періоду.

Ще однією особливістю поетичних текстів є стягнені (контрактивні) форми, які часто зустрічаються: *zeinen < zi einen; imo'n < imo + in; uiisser < wissa er; nis < nit + is*.

1.4. Орфографія двн. мови

При використанні латинського письма для передачі німецьких слів перенесувачі стикалися з певними труднощами, оскільки фонетична система двн. мови включала такі звуки, які були відсутні в латинській мові й для яких, отже, у латині не існувало спеціальних знаків. Це відноситься насамперед до білабіального звуку *w*, що передавався найчастіше диграфом *uu*. Для передачі дзвінкого міжзубного щілинного [ð] використовувалися знаки *th, dh*. Звук [k] передавався або лат. буквою *c*, або пізніше – буквою *k*. Поряд з лат. буквою *v* використовувався знак

u, що служив для передачі як голосного *u*, так і приголосних *f* й *w* (див. вище). Для передачі африкат [ts], [pf] використовувалися знаки *z* й *ph* (*pf*). Докладніше значення двн. букв представлені в розділі 2.1.6.

Довгота голосних позначалася у двн. текстах найчастіше за допомогою знака ^ («циркумфлекс»), рідше – за допомогою подвоєного написання голосної (*ketaan*, *leeran*) або «акута» (*á*, *é*). Така передача довготи використовувалася в давньоанглійській і давньоісландській. У даній книзі довгота двн. голосних передається загальноприйнятими знаками – *ī*, *ē*, *ā*, *ū*.

РОЗДІЛ 2

ФОНЕТИКА ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОЇ МОВИ

2.1. Давньоверхньонімецький консонантизм

2.1.1. Другий пересув приголосних

Основною особливістю двн. консонантизму, як уже неодноразово підкреслювалося в попередніх розділах, є так названий **другий пересув приголосних** (*die zweite Lautverschiebung*), що називають також **німецьким**, оскільки він здійснився тільки в німецькій мові (її верхньонімецьких діалектах).

Другому пересуви піддалися герм. глухі проривні *p*, *t*, *k* і дзвінкі вибухові *b*, *d*, *g*. Ці звуки давали різні рефлексивні залежно від позиції в слові.

а) У середині слова або наприкінці слова після голосних *p*, *t*, *k* перейшли у двн. подвоєні щілинні *ff*, *zz*, *hh*:

дс. *slāpan* – двн. *slaffan* «спати»

дс. *skip* – двн. *skif* «корабель, човен»

дс. *etan* – двн. *ezzan* «їсти»

дс. *lātan* – двн. *lāzzan* «відпускати»

дс. *makōn* – двн. *mahhōn* «робити»

дс. *tēkan* – двн. *zeihhan* «знак».

Доповнення: замість *hh* або *ff* іноді виступає просте *f* або *h*; замість *hh* ішініше переписувачі стали вживати диграф *ch*, що у південнонімецьких діалектах збігається з африкатою *ch*.

б) На початку слова, а також усередині слова після *r*, *l*, *m*, *n* й у подвоєнні *p*, *t*, *k* перетворюються в африкати *pf* (*ph*), *tz* (*z*) і *kh* (*ch*):

дс. *plegan* – двн. *pflegan* «піклуватися»

дс. *skerppian* – двн. *skerpfen* «творити»

дс. *helpan* – двн. *helpfan* «допомагати»

дс. *tiohan* – двн. *ziohan* «тягти»

дс. *herta* – двн. *herza* «серце»

дс. *holt* – двн. *holz* «деревина»

дс. *korn* – двн. *khorn* «зерно»

дс. *werk* – двн. *werch* «справа»

У деяких випадках *p*, *t*, *k* не піддавалися зміні:

а) у сполученнях с *s* (*stein* «камінь», *fisk* «риба», *spil* «гра»);

б) у сполученнях *tr*, *ht*, *ft* (*naht* «ніч», *luft* «повітря», *trost* «утіха, розрада»).

Рефлекси другого пересуви приголосних зафіксовані у двн. діалектах з VI ст. н.е. Не у всіх діалектах двн. мови другий пересув проходив однаково повно й інтенсивно. Найповніше здійснилася зміна *p*, *t*, *k* > *ff*, *zz*, *hh*. У середньофранкському залишилося незмінним *t* у словах *that* «це», *it* «воно», *wat* «що» й ін. Перехід *p* > *pf* здійснений тільки в південнонімецьких діалектах. Перехід *k* > *kh* здійснився в баварському й алеманському; в інших двн. діалектах *k* залишається непересуненим.

Герм. дзвінкі вибухові *b*, *d*, *g* у південнонімецьких діалектах (алеманському і баварському) збіглися з герм. щілинними *b*, *d*, *g* і піддалися наступним змін: *b* > *p*, *d* > *t*, *g* > *k*. В інших двн. діалектах (напр., у середньофранкському) це пересування здійснилося неповністю або взагалі не здійснилося. Наприклад, у південнонімецьких діалектах герм. *g* > *k* (пдн. *kast*, але порівн. – франк. *gast*; пдн. *keban* «давати», але порівн. – франк. *geban*), однак у кінці двн. періоду в південнонімецьких діалектах взяло гору вживання *g*, так що *k* вживалося в цих діалектах поруч з *g*.

Таким чином, із врахуванням позиції звука в слові й ареального (діалектного) розподілу рефлексів другого пересування його результати можна представити в наступному вигляді (див. табл. 5).

Таблиця 5

Другий пересув приголосних

герм. звуки	Давньовсрхньонімецькі звуки			
	ср. – фран.	рейнсько-фр.	сх. – фр.	бав./алем.
b, ð	b, v/f	b	b	p(b)
d, ð	d	d(t)	t	t
g, g	g	g	g	k(g)
p	p, ff	p, pf, ff	pf, ff	pf, ff
t	z, zz (t)	z, zz	z, zz	z, zz
k	k, hh	k, hh	k, hh	ch, hh

Доповнення. Аналіз власних імен і деяких запозичень у двн. мову дозволяє встановити хронологічні рамки дії 2-го пересування приголосних. При цьому лінгвісти виходять із наступних фактів. У відомому імені проводиря гунів *Attila* (букв. «бачечко») відбувся 2-й пересув приголосних (*Attila* > свн. *Etzel*). Але оскільки Атілла помер у 453 році, перехід *t* > *tz* здійснився не раніше, ніж у V столітті. У деяких рунічних написах кінця 6 – початку VII ст. спостерігається пересув *k* > *hh*. У латинських запозиченнях, що потрапили у двн. мову після VIII ст. (після початку писемної традиції), пересув приголосних уже не здійснюється. Отже, початок другого пересуву приголосних можна датувати (зрозуміло, приблизно) VI століттям нашої ери, а його закінченням (не в усіх двн. діалектах) – VIII сторіччям (у деяких двн. діалектах другий пересув тривав до 1200 р.) – див. *Bach*, 1956: 70. Припускають, що перехід герм. *t* > двн. *z, zz* здійснився у V–VI ст.; перехід герм. *p* > двн. *pf, ff* відбувся у VI–VII ст.; перехід герм. *k* > двн. *ch, hh* – у VII–VIII ст.

Найповніше, як уже говорилося вище, другий пересув здійснився в баварських й алеманських діалектах, поширюючись поступово з півдня на північ. Найменш повно другий пересув торкнувся середньофранкських говорів (у них відсутня зміна *d* > *t, p* > *pf*). Повністю відсутній 2-ий пересув у нижньонімецьких діалектах. Межі між верхньонімець-

кими й нижньонімецькими діалектами (залежно від наявності 2-го пересуву) проходить по лінії, що з'єднує Аахен, Дюссельдорф (Рейн), Магдебург (Ельба), Франкфурт (Одер). Ця ламана крива називається лінією Бенрата (за містечком Бснрат біля Дюссельдорфа) – див. карту 6.

При інтерпретації двн. консонантизму за основу приймається, як уже говорилося в розділі 1.1, східнофранкський діалект. У X столітті, як сказано вище, південнонімецькі пересунені *p, k (c) i ch* (африката *kh*) замінюються непересуненими франкськими *b, g, k (c)*. Однак на початку слова в баварських діалектах зберігається *p* (порівн. алем./бав. *pist*, але рейнсько-франкський і східно-франкський *bist*).

Ця характерна риса баварсько-австрійських діалектів зберігається аж до новонімецького періоду. Африката *kh*, що була витиснена франкським *k* (на початку слова), зберігається дотепер у деяких швейцарських, баварських й австрійських діалектах.

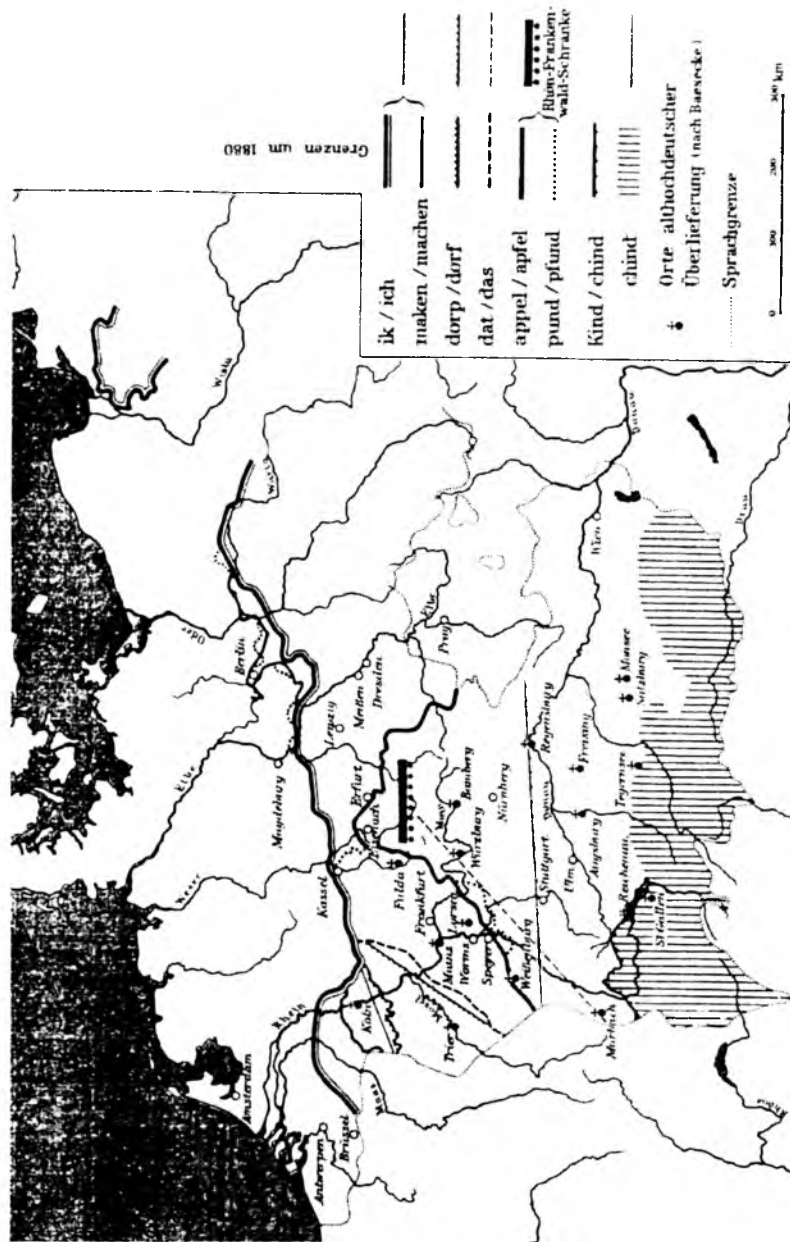
У сучасній німецькій літературній мові, що склалася на основі середньонімецьких діалектів, другий пересув ввійшов у наступному вигляді:

герм.		нім.	приклади
p	>	f, pf	a. apple – н. Apfel a. sleep – н. schlafen a. eat – н. essen
t	>	s, z	a. ten – н. zehn a. two – н. zwei a. book – н. Buch
k	>	k, ch	гот. ik – н. ich a. corn – н. Korn

Із трьох рефлексів герм. *b, d, g* > двн. (пдн.) *p, t, k* у німецьку літературну мову ввійшла тільки зміна *d* > *t*: a. *daughter* – н. *Tochter*; a. *day* – н. *Tag*.

Герм. глухі щілинні *f, ð, x*, що виникли в результаті першого пересуву з іє. *p, t, k*, у другому пересуві не брали участь. Зміні піддалося тільки герм. *ð*: цей глухий щілинний перейшов у дзвінкий щілинний *d* (на письмі – найчастіше *th*), а потім перетворився в дзвінкий проливний *d*. Звуки *f* й *x* (двн. *f* й *h*) у двн. мові змінам (пересуванню) не піддалися.

Карта 6. Межі верхньонімецького пересуву присоглосних

Перехід герм. глухого щілинного $\beta >$ днв. $d >$ н. d здійснювався поступово, поширюючись, як і рефлексі другого пересуву приголосних, з півдня на північ (раніше всього $\beta > d$ в алеманському і баварському діалектах – у VIII ст.). Використання у днв. діалектах (напр., у франкських) диграфів th й dh свідчить про те, що th й dh передавали не проривний d , а щілинний d . На відміну від 2-го пересуву приголосних перехід $\tilde{d} > d$ торкнувся й нижньонімецьких діалектів, тобто відбувся у всіх діалектах німецької мови.

2.1.2. Фонемі h , w , r , s

Герм. звук χ виник у результаті першого пересуву приголосних із різних типів іє. k (велярного k , палатального $\tilde{k}$ і лабіовелярного k^w).

Спочатку цей звук, позначений у навчальній літературі або знаком χ , або знаком h , був велярним щілинним глухим, близьким до сучасного нім. *ach-Laut* (як у слові *machen*) або укр. χ (як у слові *хата*). Очевидно, ще в прагерманській мові χ розщепився на 2 варіанти – придиховий h і велярний (язичний) χ . На початку слова й в інтервокальній позиції реалізувався варіант h , в інших позиціях – варіант χ . Обидва варіанти виявилися досить нестійкими в різних германських мовах. У днв. мові h відпадає на початку слова в сполученнях hl , hn , hr , hw (особливо інтенсивно починаючи з IX ст.). Форми $hl\bar{e}o$ «надгробний пагорб», $hl\bar{u}t$ (н. *laut*), $hr\bar{e}o$ «труп», $hw\bar{i}z$ (н. *weiß*), $hn\bar{i}gan$ (н. *neigen*) у IX сторіччі перетворюються в $l\bar{e}o$, $l\bar{u}t$, $r\bar{e}o$, $w\bar{i}z$, $n\bar{i}gan$. Однак на початку слова перед головною, усередині слова в інтервокальній позиції й наприкінці слова h зберігається: $hano$ «півень», $sehan$ «бачити», sah «бачив», $z\bar{o}h$ «тяг». Звук h зберігається також усередині слова в сполученнях ht , hs : $naht$ «ніч», $wahsan$ «рости». У різних позиціях буква h використовується у днв. текстах для передачі двох різних звуків. На початку слова й між голосними h означає придих; наприкінці слова й усередині слова перед приголосними h означає щілинний велярний. Велярний характер h у подібних позиціях підтверджується тим, що в деяких текстах замість h при написанні використовується ch (*sach* замість *sah*, *wachsan* замість *wahsan*).

У результаті другого пересуву (див. 2.1.1) виник гемінований (подвоєний) звук hh й афrikата ch . Гемінований hh спрощувався в h (напр., *ih* «я»).

Напівголосний *w* у двн. мові був білабіальним (губно-губним) звуком, близьким до сучасного англ. *w*. Це підтверджується передачею звука [w] на письмі у вигляді *uu* (див. 1.3). У сполученнях *wr*, *wl*, засвідчених в інших германських мовах, *w* зникає в німецькій мові ще в дописемний період; порівн.: гот. *wrikan*, дс. *wrecan*, але двн. *rehhan* «переслідувати»; гот. *wlits* «лик, особа», дс. *wliti*, але двн. *ant-luzzi*; порівн. також н. *ritzen* «дряпати» – а. *write* «писати» (в англійській *w* також відпало, але зберігається на письмі). У герм. сполученні *hw*, що виникло з іє. *kʰ*, *h* зберігається у IX сторіччі, але зникає в пізніший період. Якщо після початкового *hw*, а також *dw*, *tw*, *sw* йде *u*, то *w* найчастіше зникає, тобто відбувається спрощення *hw*, *tw*, *sw*, *zw* й ін. перед лабіальним *u*, оскільки саме *w* був білабіальним: двн. *huosto* «кашель» (< герм. **hwōsto-*), двн. *suozi* «солодкий» (< герм. **swōti-*) зустрічається поряд з *suoizzi*.

Герм. сполучення *kw*, що виникло з іє. *gʰ*, передається у двн. текстах за допомогою *qu* або *chu*: *quedan* «говорити», *quetan* «приходити». В алеманському діалекті сполучення *qu* втрачає *w*, так що в Ноткера засвідчене *chedan* (замість *quedan*). Наприкінці двн. періоду *w* зникає й в інших діалектах, так що *qu* перетворюється у двн. *k*.

Наприкінці слова або складу *w*, як правило, переходить в *o*: *kneo* «коліно», але генетив *knewes*; *sēo* «море», але генетив *sēwes*.

Звук *r* виник у двн. мові із двох джерел: а) *r* продовжує іє. сонорний звук *r* у таких словах, як *beran* «нести» (порівн. укр. *беру*, лат. *ferō*); б) *r* виник з герм. *z* у результаті дії ротацізму (перетворення *z* в *r*). Оскільки ротацізм не діяв у готській, двн. формам з *r* відповідають гот. форми з *z* (або *s*): гот. *maiza* «більше» – двн. *mēro*. Двн. *r* був язиковим, а не язичковим (увулярним) звуком. Таким чином, герм. дзвінкий *z*, що засвідчений у готській мові, зник у двн. ще в дописемний період. Буква *s* означала у двн. глухий щілинний (дзвінкий звук [z], як сказано вище, зник у дописемний період). У результаті другого пересуву приголосних у двн. виникла нова фонема, що позначалася на письмі буквою *z* (у навчальній літературі цей звук позначається знаком *ʒ*). Є цілий ряд аргументів на користь того, що *z* був дентальним («свистячим») звуком, а старий *s* – палатальним («шиплячим»), тобто *z* був близьким до сучасного нім. *s*, а *s* був схожим на *š*. Це підтверджується, зокрема,

тим, що в німецьких пам'ятках слов. *š* й *ž* передаються через *s*, а слов. *s* і *z* (*c* і *z*) – через *z*.

Звук *s* зустрічається в давньовірхньонімецькій мові у всіх позиціях й у сполученнях *sp*, *sk*, *st*, *spr*, *str*, *skr*, а також у сполученнях *sm*, *sn*, *sl*, *sw*. Подвоєне *ss* спрощувалося наприкінці слова й перед приголосними: *kus* «поцілунок», але *kusses* (генетив).

2.1.3. Чергування приголосних

У результаті дії закону К. Вернера (див. 2.2.1, ч. 1) у прагерманській мові виникло чергування приголосних у словах, утворених від однієї й тієї ж морфеми, – залежно від того, на яку частину слова – корінь або закінчення – падав іє. наголос.

Це чергування виглядало так:

герм. *f* – *b* (< іє. *p*)

герм. *þ* – *d* (< іє. *t*)

герм. *h* – *g* (< іє. *k*)

герм. *s* – *z* (< іє. *s*)

У відповідності з другим пересувом приголосних герм. *f* залишилося без зміни; герм. *b* > двн. *b*, герм. *þ* > двн. *d*, герм. *d* > двн. *t*, герм. *h* > двн. *h*, герм. *g* > двн. *g* (або *k* у пдн. діалектах), а *z* перейшло в *r* (див. попередній розділ). У результаті цих змін у двн. мові виникли такі чергування приголосних:

f – *b* (< іє. *p*) двн. *durfan* – *darbēn* «бідувати»

d – *t* (< іє. *t*) двн. *snīdan* – *snitum* «різати» (інфінітив – 1 ос. мн.)

h – *g* (< іє. *k*) двн. *ziōhan* – *zugum* «тягти» (інфінітив – 1 ос. мн.)

s – *r* (< іє. *s*) двн. *firlīosan* – *firlugum* «губити» (інфінітив – 1 ос. мн.).

Ці типи чергувань отримали в німецьких граматиках назву **grammatischer Wechsel** «граматичне чергування», оскільки вони найчастіше спостерігаються в різних формах сильних дієслів. У сучасній німецькій мові ці чергування збереглися лише в залишкових формах, тому що в ході історичного розвитку німецької мови відбувалося вирівнювання форм дієслова за аналогією. Чергування *f* – *b* втрачене повністю; чергування *h* – *g* перетворилося в чергування «нуль – *g*», (*ziehen* – *zog*), тому що *h* перестало вимовлятися; *d* – *t* зберігається досить добре (*schneiden* – *schnitt*). Найкраще граматичне чергування зберігається в

словотворі: *Erziehung – Zug, schreiben – Schrift, Schneider – Schnitt, verlieren – Verlust, frieren – Frost*. У двох останніх випадках *r* чергується з *s* у складі сполучення *st*, де звук *s* не піддавався зміні *s > z > r*.

2.1.4. Подвоєння приголосних

Подвоєння приголосних називають **гемінацією**. Гемінація у двн. мові має кілька джерел.

1. Двн. гемінація як продовження західногерманської гемінації приголосних: після коротких голосних перед *j, w, r, l, m, n* приголосні подвоювалися у всіх західногерманських мовах. У двн. мові це подвоєння супроводжувалося також другим пересувом приголосних:

- гот. *sibja*, дс. *sibbia* – двн. *sipra* «рід»
- гот. *satjan*, дс. *settian* – двн. *sezsan* «саджати»
- гот. *bidjan*, дс. *biddian* – двн. *bitten* «просити»
- дісл. *bitr* – двн. *bittar* «гіркий»
- дісл. *titra* – двн. *zitteron* «тремтіти»
- дісл. *epli*, да. *æppel* – двн. *arful* «яблуко»
- гот. *akrs*, дс. *ackar* – двн. *ahhar* «поле, рілля»
- гот. *kuni*, дс. *kunni* – двн. *kunni* «рід»

2. Двн. гемінація як наслідок другого пересуви приголосних (див. 2.1.1, ч. 2), у результаті якого прості (неподвоєні) герм. *p, t, k >* двн. *ff, zz, hh: offan, ezzan, mahhōn*.

3. Гемінація, що виникла в результаті асиміляції. При цьому варто розрізняти таку асиміляцію, що виникла ще в загальногерманський період, і таку, котра виникла у двн. мові. До першого типу відносяться такі герм. гемінати, як *ll* (< іє. *ln*), *kk* (< іє. *kn*), *nn* (< іє. *nŋ, nt*), *ss* (< іє. *d + t*): гот. *fulls* «повний», двн. *follēr*, лат. *plenus*, іє. *p nos*; двн. *dunni* «тонкий», дісл. *funnr*, лат. *tenuis* (іє. *nŋ*); гот. *sinþs* «хід, раз», дісл. *sinn*, двн. *sind*, н. *Sinn* (іє. *nt*); гот. *wissa* «я знав», двн. *wissa* < іє. **uid-tām*.

До другого типу відносяться випадки асиміляції, що здійснилася у двн. мові (двн. *irri*, але гот. *airzeis*) або в окремих її діалектах: двн. *stimna* й *stimma* «голос», *nemnen* й *nennen* «називати», *sterno* й *sterro* «зірка».

4. Так звана експресивна гемінація, обумовлена дією звуково-го символізму. Така гемінація корелює із семантикою слова, у якому відбувається подвоєння приголосного. Найчастіше в таких випадках

символізується інтенсивність дії: *zucken, lockōn, snecco* (н. «Schnecke»). Нерідко гемінуються приголосні в зменшено-пестливих формах імен: *Geppo, Venno* і т. п.

5. Гемінація може виникнути в результаті випадання голосного між приголосними й зміщення цих приголосних. Такий процес часто спостерігається у формах претериту (минулого часу) слабких дієслів: *leitta* (< *leiten* «вести»), *breitta* (< *breiten* «розширювати»), *nōtta* (< *nōten* «потребувати»), а також в інших формах: *eli-lenti* > (букв. «інша країна») > *ellenti* «вигнання» (> н. *Elend*); *hērro* < *hēriro* («сивий») > «більше сивий» > *Herr* «пан»).

Поряд з подвоєнням приголосних у двн. мові постійно спостерігається й зворотний процес – **спрощення гемінованих приголосних**, тобто перетворення подвоєних у прості: *rinnan – ran, ezzan – iz, follēr – fol, gewissēr – gewis* і т. п.

2.1.5. Система двн. консонантизму і її походження

Таким чином, у результаті всіх змін, що відбулися у двн. мові, система двн. консонантизму мала такий вигляд (див. табл. 6).

Таблиця 6

Давньовірхньонімецька система консонантизму

губні	p, b	шумні	
губнозубні	f		
міжзубні	th (ð)		
передньоязикові	t, d, s, z, (ʒ)		
задньоязикові	k, g, h		
придихові	h	африкати	
африкати	z, ph, kh		
напівголосні	w, j		сонорні
носові	m, n		
плавні	l, r		

Походження приголосних, представлених у табл. 6, можна зобразити у вигляді наступної схеми (див. схему 2).

Походження герм. приголосних

іє.	герм.	двн.	приклади
bh	b	p	пдн. peran, spil
dh	d	t	tac, fater, stein, luft
gh	g	k	пдн. kast, fisk, kalt
b	p	f, ff	slāffan, fisk, fimf
d	t	pf	pflegan
g	k	z, zz	ezzan, ziohan
g	k	kh, hh	khorn, mahhōn
p	f	b	sibun, beran
t	þ	đ (th)	thing, bruoder
k	χ	h	hano, zōh
k	g	g	zugum, gast
s	s	s	nasa
s	z	r	snur
u	w	w	werch
i	j	j	ioh, iār
r	r	r	reht
l	l	l	filu, lēren
m	m	m	quemam, muoter
n	n	n	hano, nasa

Таким чином, двн. консонантизм має таке походження.

- b** а) < герм. *b/þ* (іє. *bh*) у східнофранкському і рейнсько-франкському: *bintan* «зв'язувати» (іє. **bhend-*), *sibba* «плем'я, рід». У пдн. діалектах це герм. *b* > *p*;
 б) герм. *þ*, що дало двн. *b*, могло виникнути не тільки з іє. *bh*, але й з іє. *p* у результаті дії закону Вернера. Це двн. *b* < герм. *þ* зберігається, наприклад, у двн. *sibun* «сім».
- d** < двн. *đ* (< герм. *þ*, іє. *t*). Перехід двн. *đ* > *d* здійснюється з півдня на північ, починається в південних діалектах уже у VIII сторіччі: двн. *dhaz* «це», *dhrī* «три» – а. *that*, *three*, укр.

me(i), *три*. У середньофранкських і рейнсько-франкських діалектах, де перехід герм. *d* > двн. *t* здійснювався не регулярно, двн. *d* може походити від герм. *d*.

- đ** < герм. *þ* (іє. *t*): гот. *þata* «це», *warþ* «став», рейнсько-франк. *thaz* «це», *warth* «став», але південнофранк. *dhazs*, *uwardh*.
- g** < герм. *g/g* (іє. *gh*). Зберігається в непересуненому вигляді у франкських діалектах. У пдн. діалектах герм. *g* > пдн. *k*: порівн. – франк. *gast*, але пдн. *kast*. Герм. *g* може виникнути також з іє. *k* за законом Вернера (напр., *zugum* «ми тягли»).
- p** а) < герм. *p* (іє. *b*);
 б) < герм. *b* (іє. *bh*). У першому випадку герм. *p* залишається непересуненим у середньофранкському і лангобардському: *pluog* «плуг», *pad* «доріжка», а також у сполученнях *sp*, *st*, *ht* й ін. У другому випадку *p* виникає в результаті пересування з герм. *b/þ* (у південнонімецьких діалектах): порівн. – франк. *geban* – пдн. *kepan*.
- t** а) < герм. *t* (іє. *d*) у сполученнях *tr*, *tw*, *st*, *str*, а також *nt*, *ht*, *ft* й ін;
 б) < герм. *d/đ* (іє. *dh*) гот. *dags* «день» – двн. *tag*, дс. *bindan* – двн. *bintan*;
 в) < герм. *đ* (іє. *t*) – за законом Вернера: гот. *fadar* «батько», а. *father* – двн. *fater*.
- k** а) < герм. *k* (< іє. *g*) у тих позиціях, де *k* залишилося непересуненим: двн. *kalt*, *kraft*, *folk*;
 б) < герм. *g/g* (іє. *gh*) у результаті 2-го пересування приголосних у південнонімецьких діалектах: порівн. – франк. *gast* – пдн. *kast*;
 в) у сполученнях *sk*: двн. *scalc* «слуга», *fisk* «риба».
- pf** < *p* (іє. *b*) у результаті пересування приголосних: укр. *яблуко* – двн. *aphul*.
- f (ff)** а) < герм. *p* (іє. *b*): укр. *слабкий*, гот. *slēpan* «спати», двн. *slāf(f)an*;
 б) < герм. *f* (іє. *p*): лат. *pater* «батько», гот. *fadar* – двн. *fater*.
- z (zz)** < герм. *t* (іє. *d*) у результаті другого пересування приголосних: рос. *еда*, дс. *etan* «їсти» – двн. *ezzan*.
- kh** < герм. *k* (іє. *g*) у результаті другого пересування приголосних: лат. *granum* «зерно», гот. *kaurn* – двн. *khorn*.

- h (hh)** а) < герм. *k* (іє. *g*): дс. *makōn* – двн. *mahhōn* «робити» (порівн. укр. *мазати* < іє. **maġ-*);
 б) < герм. *h* (іє. *k*): лат. *decem* «десять», гот. *taihun* – двн. *zehan*;
 в) < герм. *hw* (іє. *kʰ*) у результаті випадання *w*: лат. *aqua* «вода», гот. *ahva* – двн. *aha*.
- s** < герм. *s* (іє. *s*): укр. *стояти* – гот. *standan* – двн. *stantan*; лат. *sāl* «сіль», гот. *salt* – двн. *salz*;
- r** а) < герм. *r* (іє. *r*): лат. *pater*, гот. *fadar* – двн. *fater*;
 б) < герм. *z* (іє. *s*) за законом К. Вернера: ди. *smiṣā*, рос. *сноха* – двн. *snur*.
- w** а) < герм. *w* (іє. *ɥ*): лат. *verbum* «слово», гот. *waurd*, двн. *wort*;
 б) < герм. *hw* (іє. *kʰ*): лат. *quod*, гот. *hvas*, двн. *hwa*;
 в) < герм. *u* – у тих позиціях, де *u* чергується з *w*.
- j** а) < герм. *j* (іє. *i*): лат. *jugum* «ярмо», гот. *juk* – двн. *ioh*;
 б) < герм. *i* у тих позиціях, де *i* чергується з *j*.

2.1.6. Позначення приголосних звуків у двн. текстах

Як уже говорилося в розділі 1.3, у двн. мові не існувало й не могло існувати єдиних орфографічних правил. У кожній монастирській школі переписувачі використовували для позначення того самого німецького звука різні знаки латинського алфавіту. Нижче наводяться основні значення буквених знаків, які використовувалися у двн. текстах для позначення приголосних.

b – дзвінкий проривний губний; при подвоєнні (гемінації) використовуються знаки *bb*, рідше – *bp*, *pb*.

c – графічний варіант букви *k* – насамперед перед голосними *a*, *o*, *u*; перед *e*, *i*, може означати африкату [ts], що звичайно передається за допомогою знака *z*; подвоєне *cc* означає *kk*.

cch – як правило, відповідає подвоєному *kk*; рідше означає глухе *hh*.

ch – глухий щілинний, котрий виник з герм. *k*, що відповідає більш ранньому написанню *hh*; у пдн. діалектах може означати африкату *kh*.

d – у південнонімецьких діалектах (з VIII ст.) означає, очевидно, проривний *d*, що виник із щілинного *d̄*, що в інших діалектах передається через *th* й *dh*; у середньофранкському і рейнсько-франкському означає дзвінкий вибуховий (непересунений) звук, що відповідає герм.

d; рідше, особливо в рейнсько-франкському *d* вживається замість *t* у сполученнях *hd*, *fd*, *sd*, *dr*.

dh – дзвінкий щілинний міжзубний, що виник з герм. *ḥ*.

f – щілинний звук, значення якого відповідає сучасному німецькому *f*; є графічним варіантом знака *v*.

g – проривний, відповідний герм. *g* і сучасному нім. *g*. У деяких випадках (на початку слова перед *i*, *e*) вживається замість *j*; ще рідше вживається замість *k* у сполученні *sk* (*fisg* замість *fisk*).

gh – дуже рідко у франкських діалектах замість *g*.

gk – дуже рідко у франкських діалектах замість пдн. *kk*.

h – має, як говорилося в розділі 2.1.2 два значення: а) глухий фрикативний [χ] (частіше передається через *hh* або через більш пізніше *ch* – див. вище); б) гортанний придиховий (на початку й в середині слова).

hh – глухий щілинний [χ].

k – графічний варіант букви *c*;

kh – у пдн. діалектах – африката, що передається в цих діалектах звичайно через *ch*.

kk – геміноване *k*, що передається частіше через *ck* або, рідше, – через *cc*.

p – глухий губний вибуховий, як і сучасне нім. *p*.

ph – графічний варіант африкати *pf*.

qu – служить для передачі герм. *kw* (на відміну від готського у двн. *q* не вживається самостійно, без *u*); у пдн. діалектах зустрічається написання *qhu*.

s – глухий щілинний (докладніше див. розділ 2.1.2).

t – глухий зубний проривний, відповідний сучасному німецькому *t*.

th – дзвінкий міжзубний щілинний; графічний варіант *dh* або *d̄*. У пдн. діалектах *th* зустрічається лише на самому початку письмового періоду, а у франкських діалектах – регулярно у IX ст.

tz – графічний варіант африкати *z* (*zz*).

u – графічний варіант букви *v* й *f*.

uu – позначає білабіальний (губно-губний) *w*, має графічні варіанти *uv*, *uu*, *vv*.

x – зустрічається тільки в запозичених (латинських) словах.

z – позначає: 1) африкату [tz]; 2) щілинний звук, близький до звука *s* (див. розділ 2.1.2) для того, щоб відрізнити *z* у другому значенні від

z (африкати), у навчальній літературі для позначення щілинного використовується знак *z*.

zz – позначає: 1) подвоєну африкату *z* ([ts]); 2) щілинний звук *z* у позиції між голосними.

Таким чином, основні знаки-дублети використовувалися при позначенні наступних звуків: *f* – варіанти: *f*, *ff*, *u*, *v*; *w* – варіанти *u*, *uu*; *pf* – варіанти *pf*, *ph*; *z* – варіанти: *zz*, *s* (щілинний); *th* – варіанти: *th*, *dh*; *tz* (африката) – варіанти *zz*, *z*; *k* – варіанти *k*, *c*; *ch* (щілинний) – варіанти – *ch*, *h*, *hh*; *kh* (африката) – варіанти: *kh*, *kch*, *ch*, *cch*.

Доповнення. Деякою своєрідністю відрізняється орфографія в творах Ноткера. Уживання дзвінких *b*, *d*, *g* або глухих *p*, *t*, *k* залежить від кінцевого звука в попередньому слові. Після голосних і сонорних уживаються дзвінки *b*, *d*, *g* (*ter bruoder*, *demo golde*), а в інших випадках *p*, *t*, *k* (*des pruoder*, *tes koldes*).

2.2. Двн. вокалізм

2.2.1. Загальна характеристика двн. вокалізму

Двн. мова успадкувала від германської систему коротких (*i*, *e*, *a*, *u*) і довгих (*ī*, *ǣ*, *ē*, *ō*, *ū*) голосних, а також дифтонгів. Ця система в германській мові була асиметричною, оскільки в ній були відсутні коротке *o* й довге *ā* (див. розділ 2.2.1, ч. 1). У двн. період у цій системі була не тільки відновлена симетрія (з'явилися коротке *o* й довге *ā*), але й виникли нові голосні звуки.

Двн. коротке *o* з'явилося в результаті переломлення (див. далі); довге *ā* виникло із двох джерел: а) як подовження короткого *a* в результаті випадання *n* (*ng*) перед наступним *h*: *brāhta* – претерит дієслова *bringan* «приносити» (< герм. **branhta*); аналогічно: *fāhan* «вистачати», *hāhan* – «висіти»; б) з герм. довгого *ǣ* (< іє. *ē*): гот. *slēpan* «спати» – двн. *slāfan*, гот. *jēr* «рік» – двн. *jār*.

Подальший розвиток вокалізму у двн. мові обумовлений комбінаторними, позиційними й спонтанними змінами голосних. До комбінаторних (асимілятивних) процесів відносяться **переломлення** й **умлаут**; до позиційних – **редукція**; до спонтанних (незалежних) – **аблаут**.

2.2.2. Переломлення

Переломленням (за Я. Гріммом) називають асимілятивну зміну голосних, у результаті якої *e* > *i*, *u* > *o*, *iu* > *io* або *eo*. Переломлення здійснюється в кореневій морфемі під впливом наступного звука в суфіксі або флексії. При цьому *u* > *o* перед *a* (двн. *hulfum* «ми допомагали», але дієприкметник *giholfan*). Звук *e* переходить в *i* перед *i/j* або *u*, а також перед сполученням носового з іншим приголосним, перед подвоєним носовим: двн. *erda* «земля» – *irdisc* «земний»; двн. *bindan*, але *helfan*. Якщо врахувати фонетичні ознаки голосних, то перехід *e* > *i* можна охарактеризувати як підвищення *e* перед високим *i*; перехід *u* > *o* – зниження *u* перед низьким *a*. З фонологічної точки зору можна говорити про те, що *o* є позиційним варіантом фонем *u*, а *i* – позиційним варіантом фонем *e*. Переломленню був підданий і двн. дифтонг *eu*, що набув форми *eo* (*o* < *u*) перед *a*, *e*, *o* наступного складу.

Дифтонг *eo*, що виник в такий спосіб, перейшов у *io*. Повністю такий перехід здійснився тільки у франкських діалектах (в інших діалектах – частково).

2.2.3. Умлаут

Умлаут (перегласовка) – це асимілятивна зміна голосного (*a*, *o*, *u*) у корені під впливом голосного в суфіксі або флексії. Умлаут отримав поширення в усіх герм. мовах, крім готської, у V–VI ст. н. е. У двн. мові умлаут виникав під впливом *i* або його варіанта *j* і поширювався з *nivnoči na niveden*. Розрізняють **первинний** (*primär*) і **вторинний** (*sekundär*) умлаут. Первинний умлаут торкнувся тільки зміни *a* > *e*; він характерний для VIII–IX ст.: *gast* «гість» – *gesti* «гости»; *faran* «рухатися» – *feris* (2 особа теп. ч.).

У ряді позицій *a* не піддається умлауту: а) перед сполученнями *ht*, *hs*, *rw*; б) якщо голосний *i* йде не безпосередньо після кореневого *a*, а відділений від нього ще одним складом: *naht* – *nahti* «ніч», *wahsan* – *wahsit* «рости», *garwen* – *garwita* «готовити»; *tag* – *tagalih* «день – денний», *magad* – *magadi* «дівчина».

У південнонімецьких діалектах (баварському й алеманському) умлаут не відбувся: а) у сполученнях *l* + приголосний: франк. *haltan* «тримати» – *heltis*, але бав. *haltan* – *haltis*; б) перед сполученнями *hh*,

ch: франк. *sahhan* «сперечатися (у суді)» – *sehhis*, але алем. *sahhan* – *sa-hhis*. Довгі голосні у двн. мові не піддавалися умлауту.

Вторинний умлаут має місце вже у свн. період (див. розділ 2.1.2, ч. 3). Виникле в результаті первинного умлаута *e* позначають у навчальній літературі знаком *ē*. Є підстави думати, що двн. *ē* (з герм. *e* < іє. *e*) було більше відкритим, ніж *e*.

2.2.4. Монофтонізація й дифтонізація

Ці два процеси характерні для всіх давніх герм. мов і детально розглянуті в [Левицький, 2006]. У двн. мові монофтонізації піддалися два давніх герм. дифтонги – *ai* й *au* (< іє. *oi/ai* і *ou/au*). Цей процес, як і первинний умлаут, поширювався з півночі на південь. Залежно від позиційних умов герм. *ai* й *au* давали у двн. мові різні рефлекси.

Герм. дифтонг *ai* перейшов у двн. *ē* перед *h, r, w*; в інших позиціях він звужився й перейшов в *ei*: а) гот. *saiws* «море» – двн. *sēo, sēwes* (генетив); гот. *maiza* «більше» – двн. *mēro*; б) гот. *ains* «один» – двн. *ein*, гот. *dails* «частина» – двн. *teil*.

Аналогічним чином розвивався дифтонг *au*: перед *h* і зубними *d, t, z, s, r, l, n* – *au* > *ō*; в інших позиціях *au* піддається звуженню, тобто переходить в *ou*: а) гот. *hauhs* «високий» – двн. *hōh*; гот. *laun* «нагорода» – двн. *lōn*; б) гот. *haubiþ* «голова» – двн. *houbit*; гот. *galaubjan* «вірити» – двн. *gilouben*.

Хронологічно й територіально монофтонгізація герм. *ai* й *au* здійснюється нерівномірно. У франкських діалектах *ai* > *ē, ei* ще в дописемний період (приблизно в VII ст.). У південнонімецьких діалектах перехід *ai* > *ē, ei* здійснюється до VIII–IX ст. Аналогічним чином відбувається зміна *au* > *ō, ou*. У баварських діалектах *ao* (< *au*) зустрічається ще в пам'ятках IX ст.

Герм. дифтонг *iu/eu*, як зазначено вище, у результаті переломлення отримав форму *eo* > *io* (перед *a, e, o*); в інших позиціях (перед *i* або *u*) він залишався незмінним, тобто зберіг форму *iu*.

Доповнення. У південнонімецьких діалектах *eu* > *iu* перед губними й задньоязиковими (крім *u*): франк. *liogan* – *liugu*, але пдн. *liugan* – *liugu*; франк. *leob, liob*, але пдн. *liup*; франк. *thiob* «злодій», *thiuba* «злодійство», але пдн. *diup, diufa*.

Протилежний процес – дифтонгізація торкнувся двн. довгих голосних.

1. Довге герм. *ē²*, що виникло з іє. *ē¹* (см. розділ 2.2.1, ч. 1), почало дифтонгуватися наприкінці VIII ст. (до цього часу воно зберігалось як *ē²*); герм. *ē²* > двн. *ea*, а потім *ea* > *ia, ie*: гот. *hēr* «тут» – двн. *hear, hiar, hier*; гот. *fēra* «сторона» – двн. *feara, fiara*.

2. Довге *ō* дифтонгувалось в *uo* – насамперед у франкському (VIII ст.), а потім в інших діалектах (наприкінці IX ст.): гот. *brōþar* «брат» – двн. *bruoder*; гот. *fōtus* «нога» – двн. *fuoz*.

2.2.5. Система двн. вокалізму і її походження

Таким чином, система голосних у двн. мові виглядала в такий спосіб (див. табл. 7).

Таблиця 7

Система двн. голосних

Короткі	Довгі	Дифтонги
a, o, u, ē, e	ā, ō, ū, ī, ē	ei, ou, uo, ia, io/iu

Походження двн. вокалізму можна представити у вигляді наступної схеми (див. схему 3).

Варто відзначити, що довгі двн. *ā, ī, ū* могли виникати також з герм. сполучень *anχ-, inχ-, unχ-* (двн. *brāhta* «приніс», *dūhta* «здавалося», *wīgant* «воїн»). Детальніша інтерпретація походження німецьких голосних дається в розділі 2.1.4 (частина 3).

Короткі висновки

Німецька мова успадкувала основні риси своєї фонетичної будови від прагерманської мови. В області вокалізму у двн. період відбулися наступні основні зміни:

- дифтонгізація герм. *ē²* й *ō*, у результаті чого *ē²* > *ea/ia*, а *ō* > *oa/uo*;
- монофтонгізація герм. дифтонгів *ai* й *au* у певних позиціях, результатом чого було виникнення *ē* й *ō*;
- дія регресивної асиміляції у вигляді умлаута або переломлення; умлаут на *-i-* обумовив виникнення нового звука *e*, а переломлення – появу короткого *o* (< *u* перед *a*) і *i* < *e* (перед *i, u*);

Схема 3

Походження двн. голосних

іс.	герм.	двн.	приклади
i	i	i	fisk, bindan, gibis
e	ē	ē	geban, berg
a	a	a	akkar, naht, fater
o	a	e	gesti, feris
ə		o	fol, giholfan
u	u	u	sunu, hulfum
ī	ī	ī	stigan, swīn
ē	ǣ	ā	slāgan, jār
ā	ō	uo	bruoder, fuoz
ō	ū	ū	mūs
ū			
ei	ē ²	ia	hiar
ēi			
oi / ai	ai	ē	sēo, mēro
		ei	ein, teil
		ou	gilouden
ou / au	au	ō	hōh, lōh
eu	eu/iu	io / iu	liugan, liob

г) редукція ненаголошених голосних, що стає особливо помітною до кінця двн. періоду.

Основними інноваціями в системі двн. консонантизму були зміни дзвінких і глухих проривних, названі другим пересувом приголосних. Цей пересув здійснювався нерівномірно в різних двн. діалектах й у найбільш повному вигляді відбувся в південнонімецьких діалектах (баварському й алеманському): герм. *b, d, g* > двн. *p, t, k*; герм. *p, t, k* > двн. *pf/ff, z/zz, kh/hh*. У результаті другого пересуву в двн. мові виник новий щілинний звук *z*, вимова якого відрізнялася від успадкованого з герм. прамови звука *s*. Герм. глухий міжзубний *ß* перетворився спо-

чатку в дзвінкий міжзубний *ð*, а потім став проривним *d*. Герм. дзвінки *þ, ð, g* зникли з німецької мови, злившись із відповідними дзвінками проривними й піддалися разом з ними пересуву.

РОЗДІЛ 3

МОРФОЛОГІЯ ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОЇ МОВИ

3.1. Вступні зауваження

Давньоверхньонімецька мова успадкувала свою морфологічну структуру від загальногерманської мови. У давньоверхньонімецькій мові чітко розрізняються наступні частини мови: іменник, прикметник, займенник, дієслово, прислівник, а також службові слова – прийменники, частки, вигуки.

Однак внаслідок постійно діючої редукції у двн. мові скоротилася кількість флексій, що розрізняли в давнину відмінкові форми імені або особових форм дієслів.

Внаслідок цього у двн. мові скоротилася кількість відмінкових форм, особових форм дієслів, типів відмінювання іменників й ін. форм імені й дієслова.

3.2. Іменник

3.2.1. Категорії іменника

Іменник мав у двн. мові наступні категорії.

Категорія відмінка: розрізнялося 4 відмінки – номінатив, генетив, датив, акузатив. У залишкових формах зберігається інструменталіс (орудний відмінок).

Категорія числа: одинина і множина.

Категорія роду: чоловічий, середній, жіночий.

3.2.2. Відмінювання іменника

Для загальногерманської мови реконструюють 9 типів (основ) відмінювання іменників. У двн. мові розходження між цими основами стираються, деякі іменники внаслідок уніфікації закінчень переходять із одного типу відмінювань в інший, а кількість основ скорочується (майже повністю зникла відміна на *-u*). Всі типи основ поділяють на **голосні й приголосні**. До перших (голосних) основ відносяться основи на *-a*, *-ō-*, *-i-*, а також залишки *u*-основ. До приголосних основ відносяться основи на *n*, *r*, *ir*, *nt*, а також залишки кореневої основи.

Головною характерною рисою двн. відмінювання іменників є *перебудова морфологічної структури слова*. Загальногерманська зберігає ще триморфемну структуру іє. слова (корінь + суфікс основи + флексія). У двн. мові суфікс зливається із закінченням, у результаті чого слово, за рідкісним винятком, складається з 2 морфем – кореня й закінчення (вийняток становить, напр., основа на *-ir-*). Закінчення **синкретично** (разом, нерозривно) виражає і число, і відмінок іменника. Давні основотворчі суфікси, злившись із закінченнями, зберігають свою первісну форму (*ō*, *i*, *a* і т. і.) лише в одиничних відмінках. У більшості відмінкових форм давні суфікси основ у своєму первісному вигляді не збереглися.

Основа на -a-. До цієї відміни у двн. мові (як й у загальногерманській) відносилися іменники чоловічого (*tag* «день», *berg* «гора», *ring* «кільце, коло», *scalk* «слуга», *fisk* «риба», *nīd* «ненависть» (н. *Neid*), *geist* «дух», *scaz* «багатство», (*h*)*leib* «хліб», *slāf* «сон», *hals* «шия», *helm* «шолом», *stual* «стілець», *stein* «камінь», *felis* «скеля», *truhtīn* «князь, проводир», *himil* «небо», *buhil* «пагорб», *gurtīl* «пояс», *kuning* «князь», *pfenting* «пфеніг», *tiufal* «чорт» й ін.) і середнього роду (*wort* «слово», *swert* «меч», *honag* «мед», *jār* «рік», *barn* «дитина», *sēr* «біль», *houbit* «голова», *īsarn* «залізо», *fuir* «вогонь» й ін.).

У парадигмі 1 представлено відмінювання двн. іменників *tag* «день» й *wort* «слово» у порівнянні з відповідними словами в готській мові.

Як видно з парадигми 1, у двн. мові відбувається *редукція* й *спрощення* відмінкових флексій у порівнянні з ранішими готськими й реконструйованими прагерманськими формами. Так, наз. відмінок однини повністю втратив у двн. мові герм. закінчення *-az* (у готській зберігається ще залишок цього закінчення *-s*) і злився з формою знах.

Парадигма 1

Відмінювання іменників з основою на -a в готській і двн. мові

	Однина			Множина		
	гот.	герм.	двн.	гот.	герм.	двн.
наз.	dags	-az	tag	dagōs	-ōs	taga (-ā)
род.	dagis	-as, -is	tages (-as)	dagē	-ōn	tago
дав.	daga	-ai	tage (-a)	dagam	-mis/maz	tagum, -om, -un, -on
знах.	dag	-a	tag	dagans	-anz	taga
ор.	–	-ō	tagu (-o)	–	–	–

	Однина		Множина	
	гот.	двн.	гот.	двн.
наз.	waurd	wort	waurda	wort
род.	waurdis	wort(-as)	waurde	worto
дав.	waurda	worte(-a)	waurdam	wortum, -om, -un, -on
знах.	waurd	wort	waurda	wort
ор.	–	wortu(-o)	–	–

відмінка. Родовий і давальний відмінки зберігають ще в деяких діалектах закінчення, близькі до прагерманських або готських (*-as*, *-a*), але в більшості випадків закінчення виступають у скороченій формі з голосним *-e* (*tages*, *tage*). Аналогічна картина спостерігається в множині.

Ще більшої редукції піддалися закінчення іменників середнього роду. Тут *wort* втратило закінчення наз. відмінка в множині.

Голосний основи *-a-*, як видно з парадигми 1, зберігається тільки в знахідному відмінку множини. Найбільше розходження між закінченнями спостерігається тільки в множині. В однині закінчення іменників зазнали редукції й наближаються до закінчень сучасної німецької мови.

Різновидом основи на *-a-* є основи на *-ja-* і *-wa-* (*hirti* «пастух», *weizi* «пшениця» – чол. рід; *kunni* «рід», *nezzi* «сітка», *betti* «ложе, ліжко», *enti* «кінець» й ін.).

Відмінювання цих іменників представлено в парадигмі 2.

Парадигма 2

Відмінювання іменників з основою на -ja й -wa

	Однина	Множина
наз., знах.	hirti	hirte, -a, ā
род.	hirtes	hirteo, -io, -o
дав.	hirte, -ie	hirtum, -un, -on, -in
ор.	hirtiu	—

	Однина	Множина
наз., знах.	sēo	sēwa
род.	sēwes	sēwo
дав.	sēwe	sēwum

За зразком *sēo* «море» змінювались також такі слова, як *hlēo* «земляний пагорб», *snēo* «сніг», *bū* «будова, житло». До середнього роду з основою на -*wa* відносилися *hrēo* «труп», *kneo* «коліно», *blīo* «свинець» та ін.

Основа на -i-. До цих основ відносилися іменники чол. і жін. роду (*gast* «гість», *ast* «гілка», *bah* «струмок» й ін. – чол. рід; *kraft* «сила», *anst* «милість», *arn* «урожай», *hūt* «шкіра» й ін. – жін. рід).

Парадигма 3

Відмінювання іменників з основою на -i-

	gast		kraft	
	Однина	Множина	Однина	Множина
наз., знах.	gast	gesti	kraft	krefti
род.	gastes	gestio (-eo, -o)	krefti	kreftio (-eo, -o)
дав.	gaste	gestim (-in, -en)	krefti	kreftim (-in, -en)
ор.	gestiu, gastu	—	—	—

Суфікс основи на -*i-* добре зберігається у формах множини.

Основною особливістю відмінювання на -*i-*, як видно з парадигми 3, є зміна кореневої голосної *a* > *e* (умлаут) у множині (і частково в однині) під впливом -*i-* у закінченні, що злилося із суфіксом. Такої зміни не спостерігається в основах на -*a-*, тому що *a* не викликає умлаута.

Основа на ō. До цього типу відмінювання відносяться іменники жіночого роду, що походять від іє. основи на -*ā-* (у слов'янських мовах їм відповідають іменники жіночого роду на -*a-*, -*я-*: *земля*, *країна*). У цій відміні, як видно з парадигми 3, частина закінчень (генетив і датив множини) вирівнюється за аналогією з іншими відміними – з основою на -*n-* (див. парадигму 4).

Парадигма 4

Відмінювання іменників з основою на -ō-

	geba	
	Однина	Множина
наз., знах.	geba	gebā
род.	geba (-u, -o)	gebōno
дав.	gebu (-o)	gebōm (-ōn, -on)
ор.	—	—

За зразком *geba* «дарунок» змінювалися багато іменників жіночого роду: *erda* «земля», *beta* «прохання», *ēra* «честь», *zala* «кількість», *watmba* «череву», *fehtha* «битва», *slahta* «рід». До *ō-*основ належали іменники із суф. – *ung* (*samanunga* «збори») та -*id* (*reinida* «чистота»).

Різновидом основи на -*ō* була основа на -*wō* (*triuwa* «вірність», *farawa* «фарба») і основа на -*jō* (*sunta* «гріх», *reda* «мовлення», *hella* «пекло») *unda* «хвиля», *brunna* «кольчуга», *sippa* «рід, сім'я», *minna* «любов», *ēwa* «закон»). Сліди звука -*j-* в основотвірному суфіксі цих іменників виявляються або у вигляді переглосовки (колишнє *a* в корені переходить в *e*, як у словах *hella*, *reda*), або в подвоєнні приголосного (як у словах *minne*, *sippa*).

Основа на -u- у двн. мові зберігається лише у вигляді окремих засвідчених у текстах форм. Тому можна вважати, що у двн. мові ця основа зникла. Іменники, що відносилися до цієї основи, *fuoz* «нога», *situ* «звичай», *fridu* «мир» та ін., перейшли в інші типи основ (переважно в *i-*основу). Так, ім. *hant* «рука» (давня герм. основа на *u*) перейшов у двн. в *i-*основу, але в дав. відмінку множини зберігає закінчення *u-*основи (*hantum*), хоча в окремих випадках зустрічається форма *hentin* (*i-*основа).

Зі всіх приголосних основ найважливішу роль (за ступенем поширеності) відіграє основа на *-n-*. У цей тип відмінювання нерідко переходять іменники, що спочатку відносилися до інших основ. Тому кількість іменників цього типу відмінювання у двн. мові постійно збільшувалася. До **основи на *-n-*** відносилися іменники всіх трьох родів. Характерною рисою відміни на *-n-* є збереження суфікса основи (*-n-*) майже у всіх відмінкових формах (див. парадигму 5). У род. відмінку множини зберігається давня триморфемна структура слова: *nam-ōn-o*, де *nam* – корінь, *ōn* – суфікс основи, а *-o-* – флексія.

Парадигма 5

Відмінювання іменників з основою на *-n-*

	namo		herza	
	Однина	Множина	Однина	Множина
наз.	namo	namon, -un	herza	herzun (-on)
род.	namen, -in	namōno	herzen, -in	herzōno
дав.	namen, -in	namōm, -ōn	herzen, -in	herzōm, -on
ор.	namon, -un	namon, -un	herza	herzun (-on)

	zunga	
	Однина	Множина
наз.	zunga	zungūn
род.	zungūn	zungōno
дав.	zungūn	zungōm (-ōn)
ор.	zungūn	zungūn

За типом *namo* «ім'я» відмінювались іменники чоловічого роду *bero* «ведмідь», *hano* «півень», *garto* «сад», *sāto* «насіння» й ін.; до середнього роду з основою на *-n-* відносилися *herza* «серце», *ouga* «око», *ōra* «вуха», *wanga* «щока» й ін.; до жіночого – *zunga* «язик», *bluota* «квітка», *wituwa* «удова», *quena* «жінка, дружина» й ін.

У слов'янських мовах іє. основи на *-n-* відповідають іменники типу укр. *ім'я*, рос. *семья*, *бремя*, *время*. Як й у слов. мовах, у германських мовах наз. відмінок однини вживається без суфікса *-n-*.

Різновидом основ на *-n-* жіночого роду є іменники із суфіксом *-īn-*, які позначають абстрактні поняття й утворені від прикметників: *hōhī* «висота», *reinī* «чистота», *tiufī* «глибина», *finstarī* «морок», *setī* «ситість», *menigī* «безліч, юрба» тощо.

Основи на *-nt-*. Цей тип відмінювання утворився на основі субстантивованих дієприкметників (дієприкметників, що перейшли в розряд іменників) із суфіксом *-nt-*. Колись численний клас таких герм. іменників представлений у двн. мові двома словами – *friunt* «друг» й *fiant* «ворог». Інші подібні утворення (напр., *heilant* «рятувальник», *helfant* «пособник») або перейшли в інші типи відмінювання (основа на *-a-*), або за своїми функціями були не іменниками, а дієприкметниками (див. *Braune/Mitzka*, 1967: 213). Відмінювання іменників з основою на *-nt-* представлено в парадигмі 6.

Парадигма 6

Відмінювання іменників з основою на *-nt*

	Однина	Множина
наз., знах.	friunt	friunt, friunta (ā)
род.	friuntes	friunto
дав.	friunte	friuntum, -un, -on

Основа на *-ir-*. Ці основи походять від іє. основи на *es/os* (> герм. *-iz/-az-*). Генетично вони порівнювані зі слов. словами *небо* – *небеса*, лат. *genus* (> *genera*) «рід». У герм. мовах в інтервокальній позиції (як й у лат. мові) *s* переходить в *r*. Так виник двн. суфікс *-ir-*, що, як і в слов'янських мовах, з'являється у формах множини. До основ на *-ir-* у двн. мові відносилися іменники *lamb* «ягня», *kalb* «теля», *huon* «курка», *hrind* «худоба», *farh* «поросся», *blat* «лист», *grab* «яма, могила», *bret* «дошка» й ін. Оскільки суфікс *-ir-* містив у собі голосний *-i-*, він викликав умлаут кореневої голосної. Однак багато давньогерм. іменників з основою на *-iz-* перейшли в інші класи іменників (як правило, перетворилися в основу на *-a-*).

Як видно з парадигми 7, іменники на *-ir-* повністю уподібнилися відмінюванню на *-a-*, хоча й зберігали в множині основотворчий суфікс

-ir-. Завдяки цьому у формі дав. відмінка множини (*lamb-ir-um*) зберігається давня триморфемна структура слова. На основі цієї відміни в німецькій мові утворився особливий тип утворення множини (див. розділ 3.1.2 – ч. 3).

Парадигма 7

Відмінювання іменників з основою на *-ir-*

	lamb	
	Однина	Множина
наз., знах.	lamb	lambir
род.	lambes	lambiro
дав.	lambe	lambirum, -om, -un, -on
ор.	lambu	–

Основа на *-r-*. До цього класу іменників відносяться іє. позначення родинних відносин (*bruoder* «брат», *fater* «батько», *muoter* «мати» й ін.). Як видно з парадигми 8, спочатку в род. і дав. відмінку іменники на *-r-* не мали закінчень (порівн. *muoter* й *fater*). Але поступово чол. рід уподібнився відмінюванню на *-a-*, й ім. *fater* набув в род. і дав. відмінку однини характерні для *a-*основ закінчення.

Парадигма 8

Відмінювання іменників з основою на *-r-*

	fater		muoter	
	Однина	Множина	Однина	Множина
наз., знах.	fater	fatera (-ā-)	muoter	muoter
род.	fater; fateres	fatero	muoter	muotero
дав.	fater; fateres	faterum (-un, -on)	muoter	muoterum(-un, -on)

Кореневі основи. До так званих корневих основ (у цих іменників не було основотворчого суфікса) у двн. мові відносилася невелика група слів чоловічого й жіночого роду: *tan* «людина, чоловік», *naht* «ніч», *brust* «груди», *buoh* «книга», *burg* «місто» та ін. Характерною рисою цієї відміни є відсутність (повна або часткова) закінчень в однині.

Так, слово *naht* «ніч» мало наступні закінчення: *naht* (наз. в), *naht* (род. в), *naht* (дав.в.) *naht* (знах.) – однина; *naht* (наз., знах.), *nahto* (род. в.), *nahtum* (дав. в.) – множина, закінчення зафіксовані тільки в род. і дав. відмінках множини. До корневих основ відносилися раніше ім. *zand* «зуб» й *fuoz* «нога», які перейшли в іншу відміну (*i-*основа).

Таким чином, у двн. мові відмінювання іменників характеризується наступними основними особливостями.

1. Існує декілька (8) типів відмінювання іменників, кожний з яких виділяється на основі особливого показника – основотворчого суфікса, що має іє. походження.

2. Кількість основ у двн. мові скоротилося в порівнянні із спільногерманською (зникла *u-*основа).

3. Внаслідок злиття флексії й основотворчого суфікса в більшості випадків двн. слово має двоморфемну структуру. Лише в деяких типах відмінювань у дав. або родовому відмінках множини зберігається давня триморфемна структура.

4. Давні типи герм. основ у двн. мові розпадаються й переходять в інші типи відмінювань – переважно в *a-*основу й *n-*основу.

3.3. Прикметник у двн. мові

3.3.1. Відмінювання прикметників

Прикметник, як ми вже відзначали в розділі 2.2.2 (ч. 1), спочатку не відрізнявся за своєю формою від іє. іменника і мав, отже, такі ж типи відмінювань, як іменник. Такий стан (у залишковому вигляді) зберігається ще в готській мові. У двн. мові склалися дві основні системи відмінювання прикметників: сильна відміна й слабка відміна. Сильна відміна утворилася за рахунок проникнення займенникових закінчень у систему відмінювання основ на *-a-* і *-ō-*. Цю відміну прикметників називають також **займенниковою**. Слабка відміна прикметників утворилася на основі давньогерманського відмінювання імені із суфіксом *-n-*. Тому слабку відміну називають ще **іменною**. Обидва типи відмінювань наводяться в парадигмах 9 й 10.

Парадигма 9

Сильна відміна прикметників

Однина

	чол. р.	сер. р.	ж. р.
наз.	1. blint 2. blintēr	1. blint 2. blinta ^z	1. blint 2. blintiu
род.	blintes	blintes	blintera
дав.	blintemu (-emo)	blintemu (-emo)	blinteru (-ero)
знах.	blintan	1. blint 2. blinta ^z	blinta
ор.	blintu (-o)	blintu (-o)	—

Множина

	чол. р.	сер. р.	ж. р.
наз.	1. blinte 2. (blint)	1. blintiu 2. (blint)	1. blinto 2. (blint)
род.	blintero	blintero	blintero
дав.	blintēm (-ēn)	blintēm (-ēn)	blintēm (-ēn)
знах.	blinte	blintiu	blinto

Парадигма 10

Слабка відміна прикметників

Однина

	ч. р.	сер. р.	ж. р.
наз.	blinto	blinta	blinta
род.	blinten (-in)	blinten (-in)	blintūn
дав.	blinten (-in)	blinten (-in)	blintūn
знах.	blinton (-un)	blinta	blintūn

Множина

	ч. р.	сер. р.	ж. р.
наз.	blinton (-un)	blintun (-on)	blintūn
род.	blintōno	blintōno	blintōno
дав.	blintōm (-ōn)	blintōm (-ōn)	blintōm (-ōn)
знах.	blinton (-un)	blintun (-on)	blintūn

Для того, щоб переконатися в тому, що сильна відміна прикметників виникла в результаті проникнення займенникових закінчень у парадигму відмінювання іменників, необхідно порівняти парадигму 9 з парадигмою відмінювання вказівного займенника *der, daz, diu* (див. парадигму 13) з відмінюванням іменників *tag* й *wort* (див. парадигму 1). Закінчення слабкої відміни прикметників збігаються із закінченнями іменників з основою на *-n-* (див. парадигму 5).

Доповнення. Крім колишніх основ на *-a-* і *-ō-*, представлених у парадигмі 9, у двн. мові існували займенникові відміни, що виникли на основі колишніх *-ja* й *-jō-*, а також *-wa-/wō-* основ (напр., *māri* «знаменитий», *engi* «вузький», *strengi* «сильний» – *-ja/-jō-* основи; *kalo* «лисий», *salo* «брудний», *gelo* «жовтий» – *-wa-/wō-*).

Слабка відміна прикметників уживалася спочатку у двн. текстах лише в певних контекстах (при субстантивзації прикметників і при вживанні прикметників як постійних епітетів). Однак поступово вживання слабкої відміни значно розширилося.

У двн. мові зароджується **коротка форма** прикметника, що сьогодні існує в німецькій мові поряд з повною формою. *Коротка форма прикметника за своїм походженням є формою називного / знахідного відмінка однини прикметників середнього роду* (див. парадигму 1). На відміну від сучасної німецької мови у двн. мові коротка форма прикметника могла вживатися перед іменником як означення поряд з повною формою (*guot man* й *guotēr man*).

3.3.2. Ступені порівняння прикметників

Ступені порівняння прикметників у двн. мові утворювалися за допомогою суфіксів *-ir-* і *-ōr-*, *-ist-* і *-ōst-*, які мають іє. походження (див. *Левцицький*, 2006: 323–324); у готській мові цим суфіксам відповідають *-iz-/ōz-*, *-ist-/ōst-*. Якого-небудь чіткого правила використання у двн. мові суфікса *-ir-* або *-ōr-* не існує. Суфікс *-ōr-* використовувався переважно для утворення вищого ступеня багатоскладових, похідних (суфіксальних) або складних прикметників: *sālīg* – *sālīgōro*. Прості прикметники могли мати обидва суфікси (*-ir-* і *-ōr-*). Прикметники, що відносилися до *ja-*основ, використовували тільки суфікс вищого ступеня *-ir-*: *hēr-*, *hēriro* й *hērōro*, але *engi* – *engiro*.

У тих випадках, коли ступені порівняння утворювалися за допомогою суфіксів *-ir-/ist-*, голосна кореня *a* піддалася перегласовці (умлауту): *lang – lengiro, lengisto*. Саме наявністю / відсутністю голосного *-i-* у суфіксі ступенів порівняння пояснюється наявність / відсутність умлаута у відповідних формах прикметника в сучасній німецькій мові.

Деякі прикметники утворювали ступені порівняння суплетивним шляхом:

gut «гарний» – *bezziro, ubil* «поганий» – *wisiro, mihhil* «великий», «багато» – *mēro, luzzil* «маленький» – *minniro*.

Доповнення. Деякі прикметники у вищому або найвищому ступені не мають позитивного ступеня, тому що утворені не від прикметників, а від прислівників або прийменників: *aftro* «останній» (< *after* «після»), *ēriro* «перший» (< *ēr* «раніше, перед цим»), *furiro* «перший, шляхетний» (< *furi* «перед») тощо.

3.3.3. Прислівники і прийменники у двн. мові

Прислівник у двн. мові за своїми формами був тісно пов'язаний із прикметником, хоча, зрозуміло, відрізнявся від нього семантичними й синтаксичними функціями. Прислівники регулярно утворювалися від прикметників за допомогою суфікса *-o-*: *snell* «швидкий» – *snello, ubil* «поганий» – *ubilo*; у прикметників з основою на *-ja-* суфікс прислівника приєднувався до кореня: *reini – reino* «чисто». Крім того, прислівники могли утворюватися від прикметників за допомогою суфікса *-līhho*, що походить від самостійного слова зі значенням «тіло, образ». Деякі прислівники утворювалися «нерегулярним» способом (у формі генетива): *nalles* «зовсім не», *gāhes* «раптово», *fallon* (род. відмінок слабкої відміни) «повністю» тощо.

Крім прислівників, утворених від прикметників й іменників, у двн. мові був дуже давній пласт слів, які походять від первісних локальних часток («прислівників»). Із цих прислівників, як буде показано нижче, у двн. мові розвилися прийменники й префікси дієслів (*ana* «на», *bī* «в, при», *ūf* «на» та ін.). Ці прислівники мали різну форму залежно від того, на яке питання вони відповідали. При питанні «куди?» вони не мали закінчень, а при питанні «де?» набували закінчення – *e*: *in – inne* «усередині», *ūf – ūfe* «нагорі», *ūz – ūze* «зовні».

Так звані займенникові прислівники утворювалися за допомогою показника *-r* (при питанні «де?»), що набував форму *-ra*, якщо прислівник відповідав на запитання «куди?»: *dar* «там» – *dara* «туди».

Як і прикметники, прислівники могли мати ступені порівняння, для утворення яких використовувалися ті ж суфікси *-ir-/ōr-* і *-ist-/ōst-*.

Прийменники.

У давніх іє. мовах прийменники виникали із прислівників. Правильніше було б сказати, що слова, які прийнято вважати прислівниками, синтаксично могли бути пов'язані як з дієсловом, так і з іменником. Тому те саме слово в давніх герм. мовах могло спочатку виступати й у функції прислівника, і у функції прийменника. Прислівники, що перебували в тісному зв'язку з дієсловом, називають також **превербами**, а прислівники, що перебували в тісному зв'язку з іменниками, перетворилися, як сказано вище, у прийменники. Преверби, у свою чергу, могли перетворюватися в префікси дієслів. У давніх німецьких текстах зустрічаються такі речення, у яких преверб може трактуватися і як прислівник, і як префікс дієслова, що знаходиться від нього в дистантній позиції. Напр.: *sie bringent sia ūf in himilo rihī* «вони несуть її нагору в царство небесне» або: «вони підносять її в царство небесне» (мова йде про душу). З такого роду конструкцій у німецькій мові виникли так звані **відокремлювані префікси**. В англійській мові такі преверби перетворилися в прийменники. Таким чином, багато прислівників, прийменники й відокремлювані префікси в німецькій мові мають загальне походження.

Прийменники у двн. мові могли виникнути: а) із прислівників (*aba, aftar, ana* й ін.); б) сполучення двох прислівників (двн. *biforan*); в) зі сполучення прийменника з іменником; г) з інших форм.

Давньоверхньонімецькі прийменники могли мати наступні основні значення:

- 1) просторове значення: *ana* «на», «при», *in* «в», *ubar* «над», *ūf* «на, над», *widar* «проти»;
- 2) часове значення: *unz* «до», *aftar* «після»;
- 3) спільність: *mit* «з»;
- 4) приналежність: *bī*;
- 5) причина: *biforan* «через».

Уже у двн. мові вживання прийменників було пов'язане з певним відмінком. Так, з **давальним і знахідним** уживалися такі прийменники: *aftar* «після», *ana* «на», «при», *in*, *innan* «в», «усередині», *hindar* «за», *oba* «біля», *ubar* «над», *ūf* «над», *unzi* «до», *widar* «проти». З **давальним** відмінком уживалися: *ab* «від», *ēr* «перед», *fon* «від», *fora* «перед», *fram* «від», *mit* «з», *sid* «після», *ur* «з», *zu* «до», *zuisken* «між». Зі **знахідним**: *āni* «без», *furi* «перед», *umbi* «навколо», *thuruh* «через».

3.4. Займенник

У двн. німецькій мові розрізняють такі розряди займенників: особові, присвійні, вказівні, питальні, відносні й неозначені.

3.4.1. Особові займенники

Особові займенники відносяться до найдавніших шарів іє. лексики, які добре зберігаються у всіх іє. мовах. У прагерманській мові (як й в інших іє. мовах) особові займенники мали 3 числа – однина, множина і двоїна. Спочатку в парадигмі особових займенників розрізнялося тільки 2 особи – перша й друга. *Третя особа виражалася не особовим, а вказівним займенником*, від якого, наприклад, походить рос. *он*, укр. *він* (коротка форма вказ. займенника *оний*). Тому займенники 3 особи, що виникли після розпаду іє. спільності, не збігаються за своєю формою навіть у близькоспоріднених мовах. У двн. мові ми застасемо наступну систему особових займенників (див. табл. 8).

Таблиця 8

Система особових займенників у двн. мові

	однина	множина
1 особа	ih	wir
2 особа	du	ir
3 особа	er, iz, siu (si)	sie, siu, sio

Той факт, що займенники 1 й 2 особи не змінювалися за родами (порівн. укр. *я, ти, ми, ви*), а займенники 3 особи змінювалися за рода-

ми (порівн. укр. *він, вона, воно*), пояснюється їхнім походженням, про що сказано вище (займенники 3 особи за своїм походженням є вказівними, а не особовими займенниками).

Відмінювання займенників 1 й 2 особи представлено в парадигмі 11, а займенників 3 особи – у парадигмі 12.

Парадигма 11

Відмінювання займенників 1 й 2 особи

Відмінок	1-ша особа		2-га особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина
наз.	ih	wir	du, dū	ir
род.	mīn	unsēr	dīn	iūwēr
дав.	mir	uns	dir	iu
знах.	mih	unsih	dih	iuwih

Парадигма 12

Відмінювання займенників 3 особи

Відмінок	Однина			Множина		
	ч. р.	сер. р.	ж. р.	ч. р.	сер. р.	ж. р.
наз.	er	iz	siu (si)	sie	siu	sio
род.	sīn (es)	es (is)	ira		īro	
дав.	imu (-o)	imu (-o)	iru (-o)		im, in	
знах.	inan (in)	iz	sia (sie)	sie	siu	sio

Парадигма відмінювання особових займенників (1 й 2 особа) у всіх іє. мовах утворюється за допомогою граматичного способу, що називається **суплетивізмом** (використання різних коренів для вираження різних граматичних форм). У парадигмі варто звернути увагу на те, що в множині займенники 3 особи мали 3 різні форми залежно від роду; *інакше кажучи, розходження за родами спостерігалися не тільки в однині (як у сучасній німецькій мові er, sie, es), але й у множині (замість однієї форми sie, як у сучасній німецькій мові).* У множині дав. відмінок (*im*) наближається до форми займенників у слов. мовах (порівн. рос. *им*, укр. *їм*). Такий збіг не є випадковим і відбиває давні германо-балто-словянські мовні зв'язки.

В двн. мові, очевидно, ще вживалася двоїна займенників, що було зафіксовано в готській. Однак форми двоїни сприймалися у двн. мові як архаїчні. Про це свідчить той факт, що, по-перше, форма двоїни *unkēr* (1 особа) зустрілася тільки 1 раз у текстах Отфріда; по-друге, ця форма зафіксована в сполученні *unkēr zweio* «нас двох», де *zweio* покликане уточнити семантику зникаючої форми *unkēr*. Деякі форми двоїни, які, безсумнівно, існували й у двн. період, засвідчені як діалектизми в пізніший період – порівн. баварську форму (свн.) *enk* «вам двом». Однак свн. *enk* сприймалася вже як форма множини (порівн. укр. *очі*, що за своїм походженням є формою двоїни, але сприймається як множина).

Особливого зауваження вимагає форма займенника зі значенням «він» (3 особа однини чол. роду). Як сказано вище, ця форма виникла в іє. мовах порівняно пізно, і тому вона не збігається не тільки в різних іє. мовах, але навіть й у близькоспоріднених мовах або діалектах (порівн. н. *er*, але англ. *he*). У двн. мові в різних діалектах також спостерігається вживання різних коренів для позначення 3-ї особи чол. роду. У південнонімецьких діалектах (алеманському і баварському) вживається форма *er* (голосний *e* – походить із іє. *i*-; порівн. лат. *is*- «цей»). У нижньонімецьких діалектах використовується інший іє. корінь (*kei-/*kēi*-), що дав форму *hē* (від цієї форми походить англ. *he*). У франкських діалектах уживається «змішана» форма *her*, а також форми *hē* й *er* (у слов'янських мовах герм. формі *hē* відповідає форма *сей*, що також походить від іє. *kei-).

Доповнення. Займенники (насамперед двоскладні) *inan* «його», *imo* «йому», *iro* «їй» могли вживатися у текстах в усіченому вигляді й примикати до попереднього слова у вигляді енклітичних елементів. Так, Отфрід уживає *zelluh* замість *zellu ih* «я вважаю, говорю» *zaltaz* замість *zalta iz* «розповідь це». Таке вживання займенників пояснюється тим, що в реченні односкладні займенникові форми були ненаголошеними, а двоскладні мали другорядний наголос на другому складі (*inán, imó, iró*) – див. *Braune/Mitzka, 1967: 242.*

3.4.2. Присвійні займенники

За своїм походженням герм. присвійні займенники є формами родового відмінка. До присвійних займенників у двн. мові відносяться:

mīn «мій», *dīn* «твій», *sīn* «його», *iro* «їй», *unsēr* «наш», *iuwēr* «ваш», *iro* «їх». Відмінювання присвійних займенників здійснюється за моделлю вказівних (див. парадигму 13), напр., *mīn* (чол. рід) має форми: *mīn* (*ez*), *mīnes*, *mīnemi*, *mīnan*.

3.4.3. Вказівні займенники

До вказівних займенників у двн. мові відносилися: *ther* (*der, dher*) «цей», *desēr* «цей», *jenēr* «той», *der selbo* «той самий» й *solihēr* «такий». Походження цих займенників детально розглянуте в [Левуцький, 2006: 303–318]. Оскільки займенник *der* (*ther*), що походить від того ж іє. кореня, що й укр. *той* (іє. *te-/*to*-), поступово стало набувати функції означеного артикля, у двн. мові все більшого поширення набуває займенник *desēr*, що за своїм походженням був спочатку складним утворенням, що складалося із двох іє. коренів – *te-*se*.

Вказівні займенники змінювалися за родами, числами і відмінками. Відмінювання займенника *der, daz, die* представлено в парадигмі 13.

Парадигма 13

Відмінювання вказівного займенника *der*

Відмінки	Однина			Множина		
	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
наз.	<i>der</i>	<i>daz</i>	<i>diu</i>	<i>dē</i> (<i>dea, dia, die</i>)	<i>diu</i>	<i>dio</i>
род.	<i>des</i>		<i>dera</i> (-u, -o)	<i>dero</i>		
дав.	<i>demu</i> (-o)		<i>deru</i> (-o)	<i>dem</i> (-n)		
знах.	<i>den</i>	<i>daz</i>	<i>dea</i> (<i>dia, die</i>)	<i>dē</i> (<i>dea, dia, die</i>)	<i>diu</i>	<i>dio</i>
ор.		<i>diu</i>	–	–	–	–

У парадигмі 13 необхідно звернути увагу на те, що в множині у двн. мові ще існують 3 різні форми для кожного з 3 родів (у сучасній німецькій мові вживається одна форма *die*), а чол. і сер. рід зберігає ще форму ор. відмінка. Відмінювання займенника *desēr, jenēr* у принципі не відрізняється від відмінювання *der* (*desēr, desses, desemu, desan*). У складеному займеннику *der selbo* змінювалися за своїми правилами *der* й *selb* (як слабкий прикметник).

Уже в двн. мові займенник *der* починає втрачати функцію вказівного займенника, перетворюючись в особливу граматичну форму – артикль.

3.4.4. Питальні й відносні займенники

До питальних займенників відносилися двн. *(h)wer* «хто», *(h)waz* «що», *(h)weolihēr* «який» й *(h)wedarer* «який із двох». Походження цих займенників розглянуто в курсі германістики (див. *Левицький*, 2006). Вони походять від тих же іє. коренів, що й укр., рос. *хто, що, кто, что*. Відмінювання займенників *(h)wer* «хто» й *(h)waz* «що» представлено в парадигмі 14.

Парадигма 14

Відмінювання займенників (h) wer й (h) waz

наз.	(h) wer	(h) waz
род.	(h) wes	(h) wes
дав.	(h) wemu (-o)	(h) wemu (-o)
знах.	(h) wenan	(h) waz
ор.	–	(h) wiu

Як й у сучасній укр. мові, займ. *(h)wer* вживався стосовно живих предметів (істот); при цьому розходження за родом були нерелевантні. Займенник *(h)waz* уживався стосовно неживих предметів. Давальний відмінок цих займенників має флексію *-m-* – загальну для герм. і слов. мов.

В якості відносних займенників у двн. мові найчастіше вживався займ. *der*; крім того, як відносні займенники вживалися сполучення: *sō hwer*, *sō (h)weolihēr*, а також займенник *sō*.

3.4.5. Неозначені й заперечні займенники

До неозначених займенників відносилися: *sum* «якийсь», *ander* «інший, інший», *ein* «якийсь», «один з», а також займенник *man*, що виник з іменника (спочатку «чоловік, людина») та інші займенники, до складу яких входить *man* (*eoman*, *ioman* «хтось, дехто») або *wiht* – *eowiht*, *iowiht* «щось, дещо». Компонент *wiht* також походить від самостійного слова *wiht* зі значенням «річ» (рос. *вещь* – того ж походження: стсл. *вешть*, псл. **vektь*; герм. **wehta-/wihti-*). Компонент *eo / io* є прислів-

ником, спорідненим з англ. *au* «завжди», двн. *ēwig* «вічно». З огляду на семантику цього компонента, можна припустити, що спочатку складні слова *eoman* й *eowiht* могли означати «яка би то не була людина», «яка б то не була річ», з яких розвилися значення «якась людина > хтось», «якась річ > щось».

Компонент *eo / io* міг приєднуватися також до питальних займенників, утворюючи невизначені *eowelih*, *iogiwelih* «будь-який», «кожен», *eohwedar*. З таких складених займенників виникли сучасні німецькі слова *jemand* (*-d* з'явилося лише у нвн. мові), *jeglich*, *jeder*.

Заперечні займенники утворювалися від неозначених за допомогою заперечної частки *ni- /nih-*, що зливалася з кореневою морфемою, утворюючи такі слова: *nihein* «жоден, ніхто» (> н. *kein*), *nioman* (> н. *niemand*) «ніхто», *nio-wiht* «ніщо» (> н. *nicht*).

3.5. Числівник

У двн. мові розрізнялися кількісні й порядкові числівники. Числівники 1–3 змінювалися за родами і відмінювалися. Інші числівники не змінювалися. Числівники 11 й 12 (*einlif*, *zwelif*), що є за своїм походженням складними словами (див. *Левицький*, 2006: 367–368), у двн. мові сприймалися вже як прості слова. Числівники від 13 до 19 були складними словами, другу частину яких утворював числівник *zehan* «десять».

Числівники від 4 до 12 могли відмінюватися, якщо вони стояли після іменника або якщо вони самі мали функцію іменника. Кількісні числівники від 1 до 12 мали у двн. мові такі форми: *ein* (*einēr*, *einaz*, *einju*); *zwēne* (чол. рід), *zwei* (сер. рід), *zwā*, *zwō* (жін. рід); *dri*, *driu*, *drīo* (чоловіч., сер., жін. рід); *feor*, *fior*, *fiar*: *fimf*, *finf*; *sehs*; *sibun*; *ahto*; *niun*; *zehan*, *zehen*, *zēn*; *einlif*; *zwelif*. Числівники 13–19 мали таку форму: *drizehan*, *fiorzehan*, *finfzehan*, *sehszehan*, *sibunzehan*, *ahtozehan*, *niunzehan*.

Аналогічним чином утворювалися назви десятків – за допомогою компонента *zug* (> н. *zig*) «десяток». У словах *zehan* й *zug* звуки *h – g* чергуються за законом Вернера.

Примітно, що вже у двн. мові числівник 30 за своєю формою відрізнявся від інших числівників, що позначали десятки: *zweinzug*, *fiorzug*, *finfzug*, але *drizzug* (порівн. н. *zwanzig* й *dreißig*).

Оскільки *zug* за своїм походженням є іменником зі значенням «десяток», складні іменники із цим компонентом уживаються як іменники й вимагають після себе родового відмінка – *feorzuc wehhōno* «сорок тижнів».

Числівник «сто» позначався словом *hunt*, що генетично відповідає укр. *сто* (початкові звуки *h* – у двн. й *c* – в укр. походять від іє. *ḥ*).

Цей числівник уживався в тих випадках, коли мова йшла про декілька сотень (*zwei hunt phendingo*). В інших випадках поняття «сто» позначалося у двн. мові, як правило (але не завжди), словом *zehanzug* «сто десятків».

Поняття «тисяча» позначалося у двн. словом *dūsunt*. У цьому слові *d* утворене з герм. *þ* (< іє. *t* – порівн. укр. *тисяча*).

Однак уже у двн. у слові *dūsunt* відбувся ще один – нерегулярний – пересув приголосного, у результаті чого *d* > *t* (сучасне нім. *Tausend* виникло в результаті дифтонгізації довгого *ū*).

Порядкові числівники від 3 до 19 утворювалися за допомогою суфікса *-t-* (*dritto* «третій», *fiorto* «четвертий» і т. д.). Від інших числівників порядкові числівники утворювалися за допомогою суфікса – *ōst* (*zweinzugōsto* «двадцятий»). Винятки становили числівники «перший» й «другий». Числівник «перший» за своїм походженням був формою найвищого ступеня від прислівника *ēr* «раніше» (> двн. *ērīsto* > н. *erste*). Для позначення поняття «другий» використовувався займенник *ander* зі значенням «інший». Аналогічне позначення цього поняття використовується в укр. мові: укр. *другий* і рос. *другой* «інший».

Доповнення. Крім кількісних і порядкових числівників у двн. мові зустрічалися також в поодиноких випадках так звані розділові числівники: *einluzze* «по одному», *zwiseke* «по два», *driske* «по три», *feoriske* «по чотири». Розділові числівники утворювалися за допомогою суфікса *-sk-*.

3.6. Дієслово

3.6.1. Категорії дієслова

Давньоверхньонімецьке дієслово мало наступні категорії.

Категорія часу – теперішній (Präsens) і минулий (Präteritum) час.

Категорія способу – дійсний, умовний і наказовий (Indikativ, Konjunktiv, Imperativ).

Категорія стану була представлена лише активним станом. Медіопасив, що зафіксований у готській мові і який реконструюють для прагерманської, у двн. мові зник, а пасив почав тільки утворюватися. Він виражався за допомогою описових зворотів.

Категорія особи – перша, друга й третя.

Категорія числа – однина й множина.

Категорія виду, як й в інших герм. мовах, не мала чітко виражених граматичних форм і не набула в німецькій мові подальшого розвитку.

Неособові форми дієслова представлені у двн. мові **інфінітивом** і двома **дієприкметниками**.

3.6.2. Морфологічна класифікація дієслів

Двн. дієслова (як і герм. дієслова) підрозділяють на 4 основних морфологічних типи: **сильні, слабкі, претерито-презентні й неправильні**.

Морфологічна класифікація сильних дієслів.

Всі сильні дієслова в герм. мовах підрозділяють на 7 класів залежно від типу аблаута – незалежного чергування голосних у корені слова. На відміну від сучасної німецької мови в давніх герм. мовах, у тому числі й у давньоверхньонімецькій, основа (корінь) сильних дієслів мала не три, а чотири варіанти. Голосні кореня змінювалися відповідно до іє. аблаута і тим самим розрізняли форму інфінітива, 1–3 особи однини, 1–3 особи множини й партиципу (так званий партицип II, інакше – дієприкметник пасивного стану – докладніше див. розділ 3.6.7). Звичайно для ілюстрації форм сильних дієслів використовують форми інфінітива, 1 особи однини, 1 особи множини й дієприкметника II.

Перший клас сильних дієслів характеризується іє. чергуванням *e(i)* – *o(i)* – нуль звука (*i*), якому в герм. мовах відповідає чергування *ī* – *ai* – *i* – *i*, а у двн. мові, де дифтонг *ai* звузився й перетворився в *ei*, чергування набували вигляду *ī* – *ei* – *i* – *i*:

scriban – *screib* – *scribum* – *gesscriban* «писати»

Оскільки дифтонг *ai* перед *h*, *r*, *w* переходив у двн. *ē* (див. розділ 2.2.4), чергування в першому класі могло виглядати в такий спосіб:

lihan – *lēh* – *lihum* – *gilihan* «позичати»

За зразком *scriban* змінювали свої форми дієслова *ritan* «іхати верхи», *risan* «падати», *snidan* «різати», *nigan* «нахилятися», *stigan* «підні-

матися», *sīgan* «опускатися» й ін. За моделлю *līhan* змінювалися також *dīhan* «процвітати», *wīhan* «боротися», *spīwan* «плювати» й ін.

Другий клас становили дієслова, коренева голосна яких відповідала іє. чергуванню *eū – ou – u – u* (> герм. *iu – au – u – u*).

bīogan – boug – bugum – gibogan «гнути»

Герм. звуки піддалися змінам відповідно до тих інновацій, які мали місце у двн. мові: герм. *iu* > двн. *io*; герм. *au* > двн. *ou*; герм. *u* > двн. *o* (переломлення перед *a* в суфіксі дієприкметника). Оскільки в деяких позиціях дифтонг *ou* > двн. *ō* (див. розділ 2.2.4), чергування в другому класі могло набувати такого вигляду:

gīozan – gōz – guzzum – gigozzan «лити»

До другого класу відносилися також дієслова *liugan* «брехати», *klioban* «розщеплювати, розколювати»; *beotan* «пропонувати», *siodan* «просівати», *kiosan* «вибирати», *ziohan* «тягти» й ін.

Третій клас характеризується іє. чергуванням *e – o* – нуль у сполученні із сонорними *n, m, r, l* (тобто іє. *en – on – ŋ* > герм. *in – an – un* або іє. *el – ol – l* > герм. *il – al – ul* і т. п.). У двн. мові до цього класу відносилися дієслова типу *helfan* «допомагати», *bintan* «зв'язувати»:

helfan – half – hulfum – giholfan

bintan – bant – buntum – gibuntan

Звук *u* перед *r* й *l* піддається переломленню *u > o*, якщо в суфіксі є в наявності *a* (див. розділ 2.2. 2).

До третього класу відносилися також *rinnan* «бігти, мчатися», *hlimman* «ревіти», *swimman* «плисти», *brinnan* «горіти», *biginnan* «починати», *spinnan* «прясти»; *werfan* «кидати», *melkan* «доїти», *hnerfan* «стягати», *sterban* «умирати», *telban* «копати» й ін.

Четвертий клас утворюють дієслова з іє. чергуванням *e – o – ē* – нуль звука (> герм. *e/i – a – ā* > двн. *e – a – ā*): іє. голосні *e – o – ē* у цьому класі також виступають у сполученні із сонорними *n, m, r, l*.

netan – nat – nātum – ginotan «взяти»

В останній формі *u > o* (переломлення).

До четвертого класу відносилися також такі дієслова, як *stelan* «красти», *beran* «нести», *sceran* «стригти», *sweran* «відчувати біль», *zeman* «приручати», *brechan* «ламати», *stechan* «колоти» й ін.

П'ятий клас характеризується герм. чергуванням *e – a – ā – i/e* > двн. *e – a – ā – e*:

geban – gab – gābum – gigeban «давати»
(сонорні в цьому класі відсутні).

За моделлю 5-го класу змінювалися *mezzan* «вимірювати», *wegan* «рухатися», *weban* «ткати», *bitten* «просити», *sitzen* «сидіти», *liggen* «лежати» й ін.

Шостий клас – це дієслова з герм. чергуванням *a – ā – ā – a*, що відповідно до фонетичних законів двн. мови набуває вигляду *a – uo – uo – a*, тому що герм. *ā* > двн. *uo* (див. розділ 2.2. 4).

faran – fuor – fuorum – gifaran «рухатися»

До шостого класу відносилися також: *tragan* «нести», *sachan* «вести справу в суді», *graban* «копати», *galan* «співати», *waskan* «мити», *wahsan* «рости» й ін.

Сьомий клас – це давньогерманські редуплікуючі дієслова, які у двн. мові характеризуються наявністю дифтонга *ia* в 2 й 3 формах:

lāzzan – liaz – liazzum – gilāzzan «дозволяти»

heizzan – hiaz – hiazzum – giheizzan «називатися».

У першій і четвертій формах можливі голосні *ā* (< герм. *ā*), *ō* (< герм. *au*), *uo* (< герм. *ō*) і ін. Дифтонг *ia* походить із герм. *e²* (див. розділ 2.2.1, ч. 1).

За формою претерита двн. дієслова 7 ряду ділять на дві підгрупи: у першій підгрупі використовується дифтонг *ia* (< герм. *e²*), а в другій підгрупі – дифтонг *io* (< герм. *eu/iu*). Сюди відносилися такі дієслова: *scaltan* «штовхати», *salzan* «солити», *spaltan* «розколювати»; *meizan* «розрізати», *skeidan* «розділяти» (перша підгрупа); *hloufan* «бігти», *houwan* «бити», *ruofan* «кричати, кликати», *fluochan* «проклинати» (друга підгрупа) й ін.

У цілому чергування за аблаутом у двн. сильних дієсловах можна представити у вигляді наступної таблиці (див. табл. 9).

Морфологічна класифікація слабких дієслів.

Слабкими дієсловами в германських мовах називають такі дієслова, які утворюють минулий час й ін. форми за допомогою зовнішньої флексії (на відміну від сильних дієслів, які використовують внутрішню флексію – чергування кореневої голосної). Ця флексія отримала назву «дентальний суфікс», оскільки вона включає у свій склад дентальні

Таблиця 9

Аблаут у системі сильних дієслів у двн. мові

класи дієслів	мова	інфінітив, основа презенса	1 ос. однини, претерит	3 ос. множини, претерит	Дієприкметник II
1	герм.	i	ai	i	i
	двн.	а) i б) i	ei ē	i i	i i
2	герм.	eu/iu	au	u	u
	двн.	а) io/iu б) io/iu	ou ō	u u	o o
3	герм.	e/i	a	u	u
	двн.	а) i(n) б) e(l)	a(n) a(l)	u(n) u(l)	u(n) o(l)
4	герм.	e/i	a	ǣ	u
	двн.	e/i	a	ā	o
5	герм.	e/i	a	ǣ	e
	двн.	e/i	a	ā	e
6	герм.	a	ō	ō	a
	двн.	a	uo	uo	a
7	герм.	ē ² /ō й ін.			
	двн.	а) a (ā, ei) б) ou (ō, uo)	ia io	ia io	a (ā, ei) ou (ō, uo)

звуки *þ, d, t*. У двн. мові дентальний суфікс мав форму *-ta* (> н. *te*). За своїм походженням слабкі дієслова є пізнішими утвореннями, ніж сильні. У давніх герм. мовах слабкі дієслова утворювали 4 класи. Показником кожного класу був спеціальний суфікс, що перебував між коренем дієслова й особовим закінченням, наприклад, *salb-ō-st* «ти мстиш». Корінь дієслова разом із суфіксом (у цьому випадку – *ō*) утворював основу; тому суфікс *ō* й інші подібні показники отримали назву **основотворчий суфікс**. Для прагерманської мови розрізняють 4 класи слабких дієслів, які утворювалися за допомогою 4 основотворчих суфіксів (див. розділ 2.2. 2 – ч. 1). У двн. мові з 4 давніх типів збереглося лише 3: а) дієслова із суфіксом *-en* (< герм. – *jan*) – *nerien* «рятувати»;

б) дієслова із суфіксом *-ōn* (< герм. – *ō-*) – *salbōn* «мазати»; в) дієслова із суфіксом *-ēn* (< герм. – *ǣ(-j)*) – *habēn* «мати». Четвертий клас (герм. – *n-*) слабких дієслів у двн. мові зник. У результаті редукції наприкінці двн. періоду зникають розходження й між іншими класами слабких дієслів, тому що *ō* й *ē* > *e*.

Претерито-презентні й неправильні дієслова.

До претерито-презентних дієслів відносяться такі дієслова, які утворюють свій теперішній час так, як сильні дієслова утворюють минулий час. Пояснення цьому явищу можна знайти у книзі [Левицький, 2006: 350].

Характерні риси кожного з типів двн. дієслів (сильних, слабких і претерито-презентних) добре видно при порівнянні форм минулого часу; порівн. форми дієслів *neman* «взяти», *suochēn* «шукати» у минулому часі й *kunnan* «уміти, могли» у теперішньому часі.

<i>nam</i>	<i>suochta</i>	<i>kan</i>
<i>nāmi</i>	<i>suochtōs(t)</i>	<i>kanst</i>
<i>nam</i>	<i>suochta</i>	<i>kan</i>

З наведених прикладів видно, що сильні дієслова утворюють минулий час за допомогою **внутрішньої флексії** (*e* в інфінітиві змінюється на *a*), слабкі дієслова – за допомогою **зовнішньої флексії** (до основи *suoch* – додається дентальний суфікс *-ta*), а претерито-презентні дієслова утворюють свій теперішній час так, як сильні дієслова – минулий.

Доповнення. Претерито-презентні дієслова також утворювали кілька рядів аблаута. До першого ряду відносилися дієслова *wizzan* «знати» (1 особа – *weiz*), до другого – *toug – tugun* «бути потрібним, корисним» (інфінітив не засв.); до третього – *unnan* (1 особа *an*) > н. *gönnen*; *kunnan* (1 особа *kan*) «уміти, могли», *durfan* (1 особа *darf*) «бідувати», *gitar* «я смію» – *geturrun* (інфінітив не засв.); до четвертого – *scolan* «бути винним» (1 особа – *scal*), *ginah* «бути достатнім»; до п'ятого ряду – *tagan* «уміти» (1 особа *tag*); до шостого ряду – *muoz* «маю можливість».

Минулий час претерито-презентні дієслова утворювали за моделлю слабких дієслів. Наприклад: *konda* (від *kunnan*), *dorfta* (від *durfan*), *gitorsta*, *scolta*, *mohta*. Претерит дієслів *muoz* й *weiz* утворювався інакше: *muosa* (< *mōssa*) і *wissa*. Ці форми походять від іє. форм зі сполученням приголосних *d + t* (див. розділ 2.1.4).

До **неправильних дієслів** відносилися двн. дієслова *tuon* «робити», *gān* «іти», *stān* «стояти» і *wellen* «хотіти», а також дієслово *wesan* «бути».

3.6.3. Дієвідміна сильних дієслів (індикатив)

Як уже говорилося в розділі 3.6.1, давньоверхньонімецьке дієслово мало дві граматичні форми часу – **презенс** (теперішній час) і **претерит** (минулий час). Презенс служив для вираження дії, що відбувається в момент мовлення, дії, що постійно здійснюється, і для вираження майбутнього часу.

Презенс сильних дієслів утворювався за допомогою спеціального показника – **тематичної голосної**, у ролі якої виступали голосні *i* або *a*, і особових закінчень. Таким чином, сильні дієслова мали в презенсі *триморфемну структуру*.

Однак уже у двн. період тематична голосна в деяких особах (1 ос. одн., 2 ос. мн.) зливається із закінченням (див. парадигму 15).

Парадигма 15

Дієвідміна дієслова *neman* «взяти»

Однина	Множина
1. nim-u	nem-a-mēs
2. nim-i-s	nem-et
3. nim-i-t	nem-a-nt

Чергування голосних *i-a* відбиває давнє іє. чергування *e/o*. Друга особа однини в найдавніших двн. текстах мала закінчення *-s*, що відповідає іє. закінченню (порівн. лат. *ama-s*, укр. *роби-ш*), але із середини IX ст. починає поширюватися закінчення *st*, що виникло в результаті злиття власне дієслівного закінчення *-s* і ненаголошеного займенника *thu, du* «ти» (*nanp., gilaubistu < gilaubis + thu*), що йшов за ним.

Порівняння двн., герм. й іє. закінчень сильних дієслів у презенсі представлено в таблиці 10.

Як видно з табл. 10, у давньоверхньонімецькій мові відбулася значна редуція особових закінчень дієслова в порівнянні із загальгерманським періодом.

Таблиця 10

Двн., герм. й іє. закінчення (презенс індикатива)

	Однина			Множина		
	двн.	герм.	іє.	двн.	герм.	іє.
1 ос.	-u	ō	ō	-mēs	-a-miz	-o-mes
2 ос.	-s(t)	i-si	e-si	-et	-i-þi	-e-te
3 ос.	-t	i-þi	e-ti	-nt	a-nþi	-o-nti

Якщо в корені двн. дієслова був звук *a* (до таких відносилися сильні дієслова 6 класу), звук *e* або дифтонг *iu* (3, 4 й 5 класи дієслів), то ці звуки – *a, e, iu* піддавалися асимілятивним змінам під впливом наступного *i* або *u* у закінченні або в тематичному суфіксі: *a > e, e > i, iu > io*. Варто підкреслити, що в основі цих змін лежать *різні* фонетичні процеси. Перехід *a > e* здійснюється тільки перед *i* та *e* умлаутом; перехід *e > i* є переломленням і здійснюється перед *i* або *u* (більш низьке *e* стає більш високим перед голосними високого підйому *i* та *u*). Перехід *iu > io* також є переломленням і здійснюється перед *a/e* в суфіксі або флексії (високе *u* переходить у більш низьке *o* під впливом низького *a* або середнього *e*).

Ці процеси добре представлені в парадигмах 16 й 17.

Парадигма 16

Дієвідміна сильного дієслова *fagan* «іхати, рухатися» у презенсі

	Однина	Множина
1.	far-u	far-a-mēs
2.	fer-i-s(t)	far-et
3.	fer-i-t	far-a-nt

Парадигма 17

Дієвідміна дієслів *geban* «давати» й *biogan* «гнути» у презенсі

	Однина	Множина	Однина	Множина
1.	gib-u	geb-a-mēs	biug-u	biog-a-mēs
2.	gib-i-s(t)	geb-et	biug-i-s(t)	biog-et
3.	gib-i-t	geb-a-nt	biug-i-t	biog-a-nt

У претериті сильні дієслова змінювали свою кореневу голосну відповідно до різних ступенів аблаута (див. розділ 3.6.2). Як уже підкреслювалося в розділі 3.6.2, в одн. і мн. сильні дієслова мали у двн. період *різні* кореневі голосні.

Дієвідміна сильних дієслів у претериті мала кілька особливостей.

1. Як й в інших давніх західногерманських мовах, коренева голосна в 2 особі одн. збігається з кореневим голосним множини. Пояснення цьому факту дається у книзі [Левицький, 2006: 336–337]. Не виключено, що форма *nāmi* замість форми *namt* (гот., дісл.) виникла під впливом форм аориста (особлива форма часу, залишки якої, як можна припустити, зберігалися в давніх герм. мовах).

2. Перша й третя особа однини не мали особових закінчень.

3. Голосні однини і множини (крім, як сказано в п. 1, голосного в другій особі однини) відрізнялися один від одного (у сучасній німецькій мові голосні однини і множини збігаються).

Зразок дієвідмини сильних дієслів представлений у парадигмі 18.

Парадигма 18

Дієвідміна сильного дієслова *neman* «взяти» у претериті індикатива

	Однина	Множина
1.	nam	nām-um
2.	nām-i	nām-ut
3.	nam	nām-un

3.6.4. Дієвідміна слабких дієслів (індикатив)

Слабкі дієслова 1 класу утворюють особові форми **презенса** так само, як і сильні дієслова, тобто додають до кореня тематичну голосну *i/a*, а потім флексію (див. парадигму 19).

Якщо порівняти парадигму 19 з парадигмою 17, то можна помітити, що в множині замість тематичної голосної *a* слабкі дієслова мають тематичну голосну *e*. Це пояснюється тим, що суфікс слабких дієслів *i(j)* зливається з тематичною голосною *a* й переходить в *e*.

Парадигма 19

Дієвідміна слабкого дієслова *suochen* «шукати» у презенсі індикатива

	Однина	Множина
1.	suoch-u	suoch-e-mēs
2.	suoch-i-s	suoch-e-t
3.	suoch-i-t	suoch-e-nt

Слабкі дієслова 2 й 3 класів добре зберігають показник свого класу *ō* й *ē*, при якому тематичний голосний (*i/a*) стає зайвим. Крім того, ці дієслова мають у першій особі однини закінчення *-m* (див. парадигму 20).

Парадигма 20

Дієвідміна слабких дієслів *salbōn* «мастити» й *habēn* «мати» у презенсі індикатива

	Однина	Множина	Однина	Множина
1.	salb-ō-m	salb-ō-mēs	hab-ē-m	hab-ē-mēs
2.	salb-ō-s(t)	salb-ō-t	hab-ē-s(t)	hab-ē-t
3.	salb-ō-t	salb-ō-nt	hab-ē-t	hab-ē-nt

Закінчення *-m* у першій особі однини властиво тільки двн. мові (порівн. гот. *salbō*, *haba*), хоча воно й походить від іє. закінчення *-mi* (порівн. укр. *маємо*).

Претерит слабких дієслів твориться за допомогою зовнішньої флексії – суфікса *-t-*, що додається до основи дієслова, що складається з кореня й показника класу дієслова, тобто *i* – для першого класу, *ō* – для другого, *ē* – для третього: *leg(g)en* «класти» – *legita*; *salbōn* «мазати» – *salbōta*; *habēn* «мати» – *habēta*. Виняток із цього правила становлять дієслова 1 класу з так званим довгим складом. Тому *suochen* має форму претерита *suoch-ta*, *teilen* «ділити» – *teil-ta*. Зразок дієвідмини слабких дієслів у претериті представлений у парадигмі 21.

Таким чином, *основною особливістю дієвідмини сильних дієслів у презенсі є зміна кореневої голосної в результаті дії умлаута на -i- і переломлення перед u, i, a*. Претерит сильних дієслів у двн. період від-

різнявся від сучасних форм тим, що голосна однини (крім 2 особи) і голосна множини не збігалися.

Парадигма 21

Дієвідміна слабких дієслів у претериті індикатива

		Однина	
1.	suoch-t-a	leg-i-t-a	salb-ō-t-a
2.	suoch-t-ōs(t)	leg-i-t-ōs(t)	salb-ō-t-ōst
3.	suoch-t-a	leg-i-t-a	salb-ō-t-a
		Множина	
1.	suoch-t-um	leg-i-t-um	salb-ō-t-um
2.	suoch-t-ut	leg-i-t-ut	salb-ō-t-ut
3.	suoch-t-un	leg-i-t-un	salb-ō-t-un

Основною особливістю дієвідмини слабких дієслів у презенсі є збереження (хоча й у залишкових формах) основотворчих суфіксів *i*, *ō*, *ē*, а у претериті – наявність дентального суфікса *-t* і відсутність особових закінчень в 1 й 3 особі однини.

3.6.5. Утворення форм способів (кон'юнктив й імператив)

Як сказано в розділі 3.6.1, двн. дієслово мало три способи – індикатив, кон'юнктив й імператив. Кон'юнктив виражав нереальну або бажану дію, тому що за своїм походженням був **оптативом** («бажальним» способом). Кон'юнктив мав у двн. мові два часи – презенс і претерит. Презенс кон'юнктива утворюється за допомогою суфікса *ē/e*, що походить від герм. *ai* (< іє. *oi*). Особові закінчення в претериті й презенсі кон'юнктива збігаються й нагадують закінчення сильних дієслів у претериті: 1 ос. 3 ос. – нуль; 2 ос. однини – *s(t)*; 1 ос. множини. – *t*, 2 ос. множини – *t*, 3 ос. множини – *n*. Зразки дієвідмини сильних і слабких дієслів у презенсі кон'юнктива представлені в парадигмі 22.

Слабкі дієслова 2 й 3 класів можуть обмежуватися тільки одним голосним – суфіксом основи *ō* або *ē*, не додаючи показника кон'юнктива *ē*.

Парадигма 22

Дієвідміна сильних і слабких дієслів у презенсі кон'юнктива

		Однина		
1.	nem-e	suoch-e	salbō-e	habē-e
2.	nem-ē-s	suoch-ē-s(t)	salbō-ēs(t)	habē-ē-st
3.	nem-e	suoch-e	salbō-e	habē-e

		Множина		
1.	nem-ē-m	suoch-ē-m	salbōm(oēm)	habēm(eēm)
2.	nem-ē-t	suoch-ē-t	salbōt(oēt)	habēt(eēt)
3.	nem-ē-n	suoch-ē-n	salbōn(oēn)	habēn(eēn)

Претерит кон'юнктива утворюється за допомогою суфікса *i(ī)*, що у сильних дієслів приєднується до кореня, а в слабких – до дентального суфікса *t* (див. парадигму 23).

Парадигма 23

Дієвідміна сильних і слабких дієслів у претериті кон'юнктива

		Однина		
1.	nām-i	suoch-t-i	salb-ō-t-i	hab-ē-t-i
2.	nām-i-s	suoch-t-i-s(t)	salb-ō-t-i-s(t)	hab-ē-t-i-s(t)
3.	nām-e	suoch-t-i	salb-ō-t-i	hab-ē-t-i

		Множина		
1.	nām-i-m	suoch-t-i-m	salb-ō-t-i-m	hab-ē-t-i-m
2.	nām-i-t	suoch-t-i-t	salb-ō-t-it	hab-ē-t-i-t
3.	nām-i-n	suoch-t-i-n	salb-ō-t-i-n	hab-ē-t-i-n

Доповнення. Власне показником іє. оптатива є голосний *i*, що у теперішньому часі з'єднувався з тематичним голосним *o*, даючи *o + i > oi* > герм. *ai* > двн. *ē*; у минулому часі *-ī* приєднується безпосередньо до кореня. Тому створюється не зовсім правильне враження, що показники двн. кон'юнктива походять із двох різних джерел (*ē* для

презенса, *ī* – для претерита). Насправді показники двн. кон'юнктива походять від іє. *i*, що в одних випадках приєднувався до тематичної основи (*-o-*), а в інших – до атематичної основи (без голосного *-o-*).

Імператив у двн. мові має три форми: 2 ос. одн., 1 ос. мн. й 2 ос. мн.

Перша форма (2 ос. одн.) являє собою основу теперішнього часу без особового закінчення, а в сильних дієслів – корінь без тематичної голосної й особового закінчення: *nim* «візьми», *far* «поїдь», *suochi* «шукай», *salbo* «масти», *habe* «май». Слабкі дієслова, як видно з наведених прикладів, зберігають свій основотворчий суфікс (*i*, *ō*, *ē*).

Форми імперативу 2 й 1 ос. мн. збігаються з відповідними формами презенса.

3.6.6. Неправильні дієслова

До неправильних дієслів, як сказано в розділі 3.6.2, відносяться кілька різних типів дієслів, які утворюють свої форми з деякими відхиленнями від тих форм, які властиві сильним і слабким дієсловам.

Всі неправильні дієслова у двн. мові можна звести до 3 основних типів.

1. Дієслова *tuon* «робити», *gēn* (*gān*) «іти» й *stēn* (*stān*) «стояти». Ця група характеризується тим, що особові закінчення зазначених дієслів приєднувалися не до тематичної голосної, а безпосередньо до кореня дієслова. Тому такі дієслова називають **атематичними**. Для атематичних дієслів характерна ще одна ознака – у першій особі однини вони мають закінчення *-m* (< іє. *mi*).

Дієслово *tuon* є продовженням герм. форми **dō-n*, що чергується в інших іє. мовах з формою **dhē-* (порівн. лат. *fē-ci*, стсл. дѣ-ти «класти»).

Дієвідміна дієслова *tuon* у презенсі представлена в парадигмі 24. Претерит цього дієслова утворений за допомогою **редуплікації** (повтору складів): *teta*, *tāti*, *teta* (одн.), *tātum*, *tātut*, *tātun*. Довге *ā* < герм. *ā* < іє. *ē* (порівн. форму лат. *fēci*). Партицип має форму *gitān*.

Дієслова *gangan* «іти» й *stantan* «стояти» (претерит *giang* й *stuont*) мали короткі форми *gēn/gān* й *stēn/stān*. У сучасній німецькій мові від коротких форм утворений інфінітив, дієприкметник I і презенс цих дієслів (*gehen*, *stehen*, *gehend*, *stehend*), а повна форма використовується для утворення претерита й дієприкметника II (*ging*, *gegangen*).

Дієвідміна дієслів *tuon*, *gēn*, *stēn*

Однина		
1.	<i>tuon-m</i>	<i>gē-m</i> <i>stē-m</i>
2.	<i>tuon-s (t)</i>	<i>gē-s (t)</i> <i>stē-s (t)</i>
3.	<i>tuon-t</i>	<i>gē-t</i> <i>stē-t</i>
Множина		
1.	<i>tuon-mēs</i>	<i>gē-mēs</i> <i>stē-mēs</i>
2.	<i>tuon-t</i>	<i>gē-t</i> <i>stē-t</i>
3.	<i>tuon-nt</i>	<i>gē-nt</i> <i>stē-nt</i>

2. Дієслово *wesan* «бути». Неправильність цього дієслова полягає насамперед у тому, що у всіх іє. мовах (у тому числі, і в українській) воно утворюється **суплетивним шляхом** – від різних коренів (порівн. укр. *бути*, *був*, *є*). Суплетивізм парадигми дієслова зі значенням «бути» пояснюється тим, що його форми походять від трьох іє. коренів зі значеннями «бути, існувати, рости»: **ues-*, **es-*, **bheū-*. Ці корені змінювалися за аблаутом так, що корінь **ues-* мав варіанти – **ues-/uos-/ūēs*; корінь **es-* варіанти **es-/os-/s-* (з нульовою голосною кореня *s-*), а корінь **bheū-* – варіанти **bheū-/bhū-/bhū-*, а також **bhej-*. Від варіанта **ues-* у двн. мові походить дієслово *wesan*, що утворювало свої форми за моделлю сильних дієслів 5 класу (*wesan* – *was* – *wārum* – **giwerran* – дієпр. 2 у двн. не зафіксований). У цьому ряді форма інфінітива походить від іє. варіанту **ues-*; форма минулого часу однини *was* – від іє. **uos-*, а форма множини *wārum* – від іє. **ūēs* > гот. *wēsum*.

В результаті дії закону Вернера герм. *s* у цій формі перейшло в *z*, а потім – у двн. *r*; довге *ā* < герм. *ā* < іє. *ē*. Від варіанта *s-* (нульова форма аблаута, де корінь складається з одного приголосного) походить двн. дієслово *sīn* «бути», що вживалося у двн. текстах спочатку обмежено, а потім поступово стало витіснити інфінітив *wesan*. Від варіанта **s-* у двн. утворені форми *sint* (історично *-int* є закінченням, але вже у двн. період, звичайно ж, слово сприймалося як щось ціле), а також форми оптатива *sī*, *sīs*, *sīt*. 3-я особа однини *ist* (порівн. рос. *есть*) походить від варіанта *es-* (*e* > *i*); отже, історично у формі *ist* *-t* є закінченням, а

is- коренем. Інші форми дієслова *sīn* (див. парадигму 25) є результатом злиття (контамінації) іє. кореня **bhe-* і кореня **es-*.

Парадигма 25

Дієвідміна дієслова *sīn*

	Однина	Множина
1.	bim	birum
2.	bist	birut
3.	ist	sint

Як видно із цієї парадигми, дієслово *sīn* також було атематичним, тому що 1 особа однини мала закінчення *-m* (порівн. лат. *sum*, стел. *есмь*).

Пізніше (у свн. період) форми *birum*, *birut* були витиснені формами кон'юнктива *sīt*, *sīn*, а перша й третя особа множини уніфікувалися. Форма 1 особи однини *bim* редукувалася у форму *bin*.

3. Дієслово *wellen* «бажати». Неправильність цього дієслова полягає в тому, що *презенс цього дієслова являє собою переосмислені форми претерита кон'юнктива*, тобто буквально *презенс* означає «я хотів би». Ці залишки кон'юнктива зберігаються у формах однини: *willu*, *wili*, *wili* (однина). У множині дієслово *wellen* відмінюється за моделлю слабких дієслів *wellemēs*, *wellet*, *wellent* (множина). Минулий час (претерит) утворювався також за моделлю слабких дієслів – *wolta*, *welta*. Поступово парадигма цього дієслова починає зближатися з дієвідміною претерито-презентних дієслів, так що у свн. мові однина набуває форм *wil*, *wilt*, *wil*, а множини – *wellen*, *wellet*, *wellen*.

3.6.7. Інфінітив і дієприкметники у двн. мові

Інфінітив *с* за своїм походженням віддієслівним іменником, що поступово був переосмислений у форму дієслова. Інфінітив виник, мабуть, після розпаду іє. спільності, про що свідчить той факт, що в різних групах іє. мов інфінітив утворюється за допомогою різних показників, що не зводяться до єдиної іє. праформи (порівн. лат. – *se* > *-re*, слов. – *ti*, герм. – *n*). Цікаво відзначити, що за допомогою показника *-ti* у герм. мовах творяться так звані *ti*-abstracta (порівн. ім. *Macht*,

герм. **mah-ti-*), а в слов. мовах *-ti* є показником інфінітива: порівн. укр. *мог-ти* й герм. **mah-ti-*. Навпаки, у герм. мовах інфінітив твориться за допомогою суфікса *-n-*, що у слов'янських мовах служив для утворення іменників: порівн. н. *tachen* «робити», якому генетично відповідає рос. *мазня* (< іє. **mag-* + *n*).

У двн. мові інфінітив утворювався за допомогою суфікса *-n-*, що приєднується до сильних дієслів (іє. тематичні дієслова з голосним основи *-o-*), основа яких закінчувалася на *-a-* (< іє. тематичного голосного *-o-*): *geb-a-n-*; слабкі дієслова приєднували суфікс *-n-* до відповідного голосного, який оформляв клас дієслова: *suoch-e-n* «шукати» (*e* < герм. – *ja-*), *salb-ō-n*, *hab-ē-n*.

Інфінітив зберігає у двн. мові ознаки іменника: він може відмінюватися як іменник і виконувати в реченні ті ж синтаксичні функції, що й іменник. Так, інфінітив *petan* міг мати форми: наз., знах. – *petan*; род. – *petannes*, дав. – *petanne*. В історичних граматиках німецької мови форми род. і дав. відмінків називають також **герундієм**.

Герундій у дав. відмінку міг уживатися із прийменником *zi*, *zu* (н. *zu*), виконуючи в реченні роль обставини мети: *giengut...mih zu fāhanne* «ви йшли, ... щоб піяти мене». У результаті редукації закінчень форми дав. і род. відмінка (герундій) злилися в німецькій мові з формами власне інфінітива (наз. і знах. відмінка), переосмислившись повністю в інфінітив, а прийменник при давальному відмінку *zi/za/zu* переосмислився в деяку частку, уживання якої регулюється основним правилом: якщо інфінітив виступає в ролі обставини мети, він уживається із часткою *zu* (*fahren...um zu studieren*); якщо інфінітив виступає в ролі прямого додатка, він уживається без частки *zu*, тому що раніше це була форма знахідного відмінка (*ich will studieren*). Зрозуміло, це «правило» могло бути розмите за рахунок уживань інфінітива за аналогією. З появою в німецькій мові аналітичних форм інфінітив також став утворювати аналітичні форми (з дієсловами *werden* й *haben*).

Дієприкметник у герм. мовах за своїм походженням є віддієслівним прикметником. Тому він має, з одного боку, категорії дієслова (стан), а, з іншого, – категорії прикметника (відмінювання за родами і відмінками). У двн. мові, як й в інших давніх герм. мовах, розрізняють два дієприкметники – **партицип I** і **партицип II**. Дієприкметник I є дієприк-

метником активного стану, а дієприкметник II – пасивного стану. Хоча в історичних граматиках німецької мови дієприкметник I називають Partizip Praesentis, а дієприкметник II – Partizip Praeteriti (див. *Braune/Mitzka*, 1967: 267–271), *насправді герм. дієприкметники не мали категорії часу*, а свою назву отримали тому, що дієприкметник I утворився від основи презенса, а дієприкметник II – від основи претерита.

Дієприкметник I утворився за допомогою суфікса *-nti*, що, як і показник інфінітива, приєднувався до основи інфінітива: *neman – neman-ti, salbō-n – salbō-nti, habē-n – habē-nti*. У південонімецьких діалектах у слабких дієслів нерідко зустрічається суфікс *-a-nti*. Дієприкметник I змінювався за моделями прикметника. Він виражав відтінок недоконаного виду (тривала дія).

Дієприкметник II був дієприкметником пасивного стану. Сильні дієслова утворювали форму дієприкметника II за допомогою суфікса *-n-*, а слабкі – за допомогою дентального суфікса *-t-*: *neman – ginoman, salbōn – gisalbōt*. При цьому у двн. мові – на відміну від готської – для утворення дієприкметника II використовувався не тільки суфікс (*-n-* або *-t-*), але й префікс *gi-*. Це пов'язано, очевидно, з тим, що дієприкметник II виражав відтінки **доконаного виду й граничності**, для передачі яких використовувався герм. префікс *ga-*, що мав саме такі значення (порівн. гот. *saihan* «бачити» – *gasaihan* «побачити»). Однак категорія виду не отримала подальшого розвитку в німецькій мові, і префікс *gi* (> н. *ge-*) перетворився в чисто формальний показник дієприкметника II. У сучасній німецькій мові дієприкметник II утворюється за допомогою одночасного вживання префікса *ge-* і суфікса *n/t*. Такі морфеми прийнято називати **конфіксами** (на відміну, наприклад, від суфіксів або префіксів).

Доповнення. Деякі дієслова утворювали у двн. мові дієприкметник II без префікса *gi-* (*quoman* «той, що прийшов», *funtan* «знайдений», *brungan* «принесений», *troffan* «той, якого зустріли» *wortan* «той, що став»). Ці дієслова виражали своєю лексичною семантикою категорію завершеності дії без префікса *gi-*, що ще раз підтверджує функції *gi-* у двн. період. Уже у двн. мові префікс *gi-* не вживався з дієсловами, що мали невідокремлювані префікси: *binoman, untarnoman*. Навпаки, дієслова, що мали відокремлювані префікси, уживалися із префіксом *gi-*: *aba-gi-noman, ūz-gi-noman* тощо.

3.6.8. Виникнення аналітичних форм дієслова

Аналітичними формами дієслова називають такі форми, у склад яких входять службові дієслова й дієслова із самостійним лексичним значенням (напр., н. *habe gelesen, werde lesen*). Аналітичні форми дієслова є пізнішими в порівнянні із синтетичними, тобто такими, які утворюються за допомогою суфіксів і зовнішньої або внутрішньої флексії (порівн. сучасні німецькі *machen, machte, kommen, kam*). Аналітичні форми стали зароджуватися у двн. мові. Спочатку це були *вільні словосполучення, у яких обидві дієслівні форми мали лексичне значення*. Так, сполучення *uuas thaz folc beītōnti* означало буквально «народ був очікуючим (в очікуванні)», а сполучення *boum...habēta...giflanzōntan* означало «мав дерево посадженим». Такі сполучення зустрічаються у двн. текстах уже у VIII столітті (поряд з *habēn* уживалося дієслово *eigan* «мати»). Доказом того, що подібні сполучення мали лексичне, а не граматичне значення, є обов'язковість позиції прямого додатка – точно так само, як у сучасній німецькій мові в тих випадках, коли дієслово *haben* уживається у своєму лексичному значенні (неможливо сказати **ich habe*, не називаючи додатка). Поступово конструкції *habēn/eigan* + дієприкметник II отримали широке поширення й відповідно до загальносеміотичного закону (чим ширша сфера вживання знака, тим вужчий його зміст) втратили своє лексичне значення, перетворившись в одну із граматичних форм часу двн. дієслова. Оскільки дієслово *habēn* стало уживатися без доповнення, то й дієприкметник став можливим уживатися в невідмінюваній формі. Так виникли форми перфекта. Аналогічним чином розвивалися конструкції, що складаються з дієслова *sīn* + дієприкметник II (*arstorbana sint* «померлі є», *argangana uuārun* «минули були»).

Доповнення. Спочатку конструкції з *habēn* й *sīn* могли утворюватися тільки з перехідними дієсловами (у сполученні з *habēn*) або із граничними дієсловами (у сполученні з *sīn*). Пізніше протиставлення граничність-неграничність (н. *kommen – gehen*) було замінено ширшою опозицією – дієслова руху й зміни стану на противагу іншим дієсловам.

Конструкції, що складаються з дієслова *sīn* «бути» і дієприкметника I, продовжують, очевидно, загальгерманські конструкції такого типу, оскільки вони зустрічаються в інших давніх герм. мовах, напр., у

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДВН. СИНТАКСИСУ

готській. В англійській мові на базі таких конструкцій виникла особлива форма часу дієслова – *continuos*. У німецькій мові конструкції *sīn* + дієприкметник I подальшого граматичного розвитку не отримали.

У двн. мові зароджуються також конструкції, які пізніше стали служити для вираження пасиву. Спочатку в таких конструкціях використовувалося дієслово *sīn* «бути» і його форми: *bim gisentit* «пошаний», *gihōrit ist* «почута» (твоя молитва).

Пізніше поряд з дієсловом *sīn* у двн. текстах стали вживати словосполучення з дієсловом *uuerdan* «ставати», що передавав значеннєвий відтінок не стану (як дієслово *sīn*), а протікання дії й впливу на предмет з боку того, хто здійснює дію: *thaz giscrib uuard gitan ... fon themo grauen Cyrine* – «перепис був зроблений правителем Квирінієм».

Короткі висновки

Двн. мова успадкувала від германської мови-основи основні риси своєї морфологічної будови. Однак у двн. мові герм. морфологічна система в результаті редукції голосних у флексіях всіх частин мови піддалася значним змінам.

У системі іменника відбулася втрата або значне скорочення деяких герм. морфологічних класів (основа на *-u-*, почасти – основа на *-i-*); п'ятивідмінкова система відмінювання перетворюється в чотиривідмінкову в результаті поступової втрати інструменталіса; закінчення називного відмінка в деяких відмінах збігаються із закінченнями знахідного відмінка; триморфемна структура слова (корінь + основотворчий суфікс + флексія) уступає своє місце двоморфемній структурі в результаті редукції суфікса і його злиття із флексією.

У системі дієслова скорочується кількість класів слабких дієслів (замість 4 герм. класів у двн. мові залишається тільки 3 класи); починають розвиватися аналітичні форми дієслова.

Вказівний займенник *der, diu, daz* поступово втрачає своє лексичне значення, перетворюючись у формальний супровідник іменника; однак він ще не перетворився в артикль.

4.1. Порядок слів у простому реченні

В іє. мові-основі порядок слів у простому реченні відповідав моделі OV або SOV (об'єкт – дієслово або суб'єкт – об'єкт – дієслово). Очевидно, прагерманська мова успадкувала саме такий порядок слів простого речення. Однак поступово така модель видозмінилася й у давніх германських мовах могла набувати вигляду SVO, OVS тощо. Іншими словами, порядок слів у давніх германських мовах був вільним і не ніс на собі ніякого граматичного значення.

Як правило, двн. речення характеризується прямим порядком слів, при якому на першому місці є підмет, а за ним йде присудок: *fohūn habēnt loh* «лиси мають нори».

Разом з тим у двн. реченні порядок слів міг бути зворотним; при цьому присудок однаково залишається на другому місці, після нього (3-тє або 4-тє місце) йде підмет, а 1-ше місце займає другорядний член речення (додаток або обставина). Особливо часто перше місце займає прислівник *thō* «тоді» або *thar* «там», *Thō quad iru der heilant* – «тоді сказав їй спаситель»; *Thō quad imo uuīb* – «тоді сказала йому жінка»; *thar uuas ein man altēr* «там була стара людина». Обидва прислівники – *thō* й *thar* – служили чисто формальними (не пов'язаними зі змістом речення) засобами створення зворотного порядку слів, що використовувався для логічного виділення підмета. В англійській мові десемантизація (втрата лексичного значення) слова *there* (відповідного двн. *thar*) привела до утворення стійких конструкцій *there is, there was*. У німецькій мові такі конструкції поступово зникли, але потреба у формальних засобах створення інверсії (зворотного порядку слів) збереглася. Таким засобом став займенник *es* (*es war einmal...*).

Необхідність уживання такого займенника пояснюється тим, що поступово в німецькій мові за дієсловом-присудком закріплюється друге місце в простому реченні. За допомогою такого порядку слів розповідні речення відрізнялися від спонукального і питального, де

присудок (дієслово) посідав перше місце: *gib mir trinkan* «дай мені напиться»; *farames zi Bethleem inti gisehemes...* «підемо у Вифлеєм і подивимося»; *neweist tu daz Kroesus erretet ward?* «Хіба ти не знаєш, що Крез був урятований?». У питальному реченні також були спеціальні засоби «прикриття» першого місця, щоб дієслово не змінювало своєї позиції як другого за порядком члена речення. Таким формальним засобом могла бути частка *eno*: *eno nist these uuercmeistares sun?* «Хіба це не син ремісника?». *Eno thū bistū mēra unsaremo fater Jacobe?* «Хіба ти більший за нашого батька Якова?»

Додаток й обставина у двн. мові можуть займати місце перед присудком або після нього. Це залежало від комунікативного навантаження, що виконували ці члени речення: нове, те, що хоче повідомити мовець, розташовується звичайно після присудка. У текстах, перекладених з латинської мови, дієслово нерідко посідає перше місце в реченні – відповідно до порядку слів в оригіналі; порівн.: *venit mulier de Samaria – quam thō uuīb fon Samariu* – «прийшла жінка із Самарії». Однак таке дотримання оригіналу зовсім не є правилом. Так, лат. початковому *respondit* «відповідає» або *dicit* «говорить» на першому місці у двн. тексті (*Tatian*) відповідають речення з початковим *thō*: *thō antlingita ther heilant*; *thō antuurtanti der heilant*; *thō quad zi imo thaz uuīb*.

4.2. Значення й уживання відмінків

Значення й уживання двн. відмінків помітно відрізнялися від сучасного стану.

Називний відмінок служив, як й у сучасній німецькій мові, для оформлення підмета й предикатива в складеному присудку, а також звертання: *Thō antuurtanti der heilant quad iru* – «відповідаючи, сказав їй рятівник».

Родовий відмінок служив для вираження означення. Цей відмінок також широко вживався при дієсловах, прикметниках, числівниках й ін. частинах мови.

Уживання родового відмінка можна звести до таких основних типів.

1. Родовий для вираження означення при іменнику: *Frankōno lant* – «країна франків», *himiles fugala* «птахи небесні» (букв. «неба птахи»).

2. Родовий розділовий: (*genetivus partitivus*): *līdes zwei mez* «дві міри вина»; *manno mihil menigi* – «людей велика юрба». Особливо часто родовий розділовий уживався із числівниками й займенниками: *sumaro enti wintro sehzig* – «літ і зим шістдесят»; *zuelf iāro* – «дванадцять років»; *nioman thero friunto* – «ніхто із друзів». При прикметниках або прислівниках у найвищому ступені: *herio meista* – «найбільше з військ». Родовий розділовий уживається також при дієсловах, коли об'єкт мислиться не цілком, а у вигляді частини. Це відноситься до дієслів зі значенням «їсти», «пити», «давати», «наливати», «приносити» тощо: *hewes leben* – «жити сіном» (тобто їсти сіно); *thes wazzares giholōn* – «принести води»; *trinkist du des lūteren brunnen* – «вип'єш ти (з) чистого джерела». Родовий розділовий уживається при запереченні: *tū ne habes gescirres* «ти не маєш посудини».

Родовим відмінком керують багато двн. дієслів: *gerōn* «бажати», *folgēn* «іти слідом», *tharbēn* «мати потребу в ч. – н.»; деякі дієслова мають подвійне керування – родовий і знахідний: *bittan* «просити», *lōsen* «звільняти від ч. – н.», *hreinen* «очищати від ч. – н.», *lobōn* «хвалити», *skuldēn* «обвинувачувати в ч. – н.».

Родовим відмінком керують і деякі прикметники: *wirdig* «гідний», *gelih* «схожий», *gero* «той, що прагне», *giwis* «упевнений», *frō* той, що радіє», *fol* «повний», *mahtig* «здатний до ч. – н.».

Обставини часу, місця й способи дії також могли оформлятися за допомогою родового відмінка: *thes dages* «удень»; *gang thīnes ueeges* – «іди своїм шляхом»; *sih gihartan herzen* «озлобитися серцем».

Давальний відмінок служив для вираження доповнення при дієсловах і прикметниках: *gibirit thir sun* «народить тобі сина»; *quad imo* – «сказав йому». З давальним відмінком уживалися дієслова *sagēn* «говорити» (*ir*)*zellen* «розповідати», *thionōn* «служити», *fruman* «бути корисним, приносити користь», *geban* «давати».

Давального відмінка вимагали такі прикметники: *nāh* «близький», *hold* «схильний», *liub* «милий», *kund* «відомий» тощо.

Давального відмінка вимагав найвищий ступінь *mēra* «більше»: *mēra unsaremo fater* «більше, ніж наш батько».

Уже у двн. мові давальний відмінок міг мати значення інструменталіса, тому що інструменталіс (орудний відмінок) уже зникав із уживання: *fohēm uuortum* – «деякими (малими) словами».

Знахідний відмінок – це відмінок прямого додатка й обставини. Знахідний відмінок уживається в безособових конструкціях: *mih durstī* «мене мучить спрага», *mih gilustī* «мені хочеться».

Орудний відмінок, що зникав, служить для вираження значення знаряддя: *suertu houwan* – «зарубати мечем».

4.3. Особливості вираження й уживання членів речення

У двн. мові вже досить чітко виділяються всі основні члени речення: підмет, присудок, додаток, обставина й означення. Однак вираження й уживання цих членів речення мало деякі особливості.

Підмет і присудок. Підмет виражається звичайно іменником або займенником в наз. відмінку. Він узгоджується із присудком, вираженим дієсловом, у числі: *Thō quad imo uuīb* – «тоді сказала йому жінка». Однак у деяких випадках таке узгодження може порушуватися. Це відбувається, наприклад, у тих випадках, коли підмет виражений збірним іменником і мислиться, отже, як іменник у множині: *Quam menigi thero Iudeono ēr; drōstun thār tio swester; bātun* – «прийшла юрба (безліч) іудеїв, утішали там сестер, просили...» ... Навпаки, у деяких випадках присудок може стояти в однині, хоча мова йде про декілька діючих осіб: *fuar druhtin inti sīne uber einen lantsē* «поплив Господь і його (учні) через озеро». Тут присудок *fuar* узгоджується в числі з ім. *druhtin*.

Характерною рисою двн. синтаксису є те, що дієслово включало у свою семантику вказівку на особу, а тому особовий займенник у функції підмета, як правило, відсутній. Особовий займенник у функції підмета вживається лише в тих випадках, коли мовець хоче особливо виділити цей підмет, відрізнити його від іншої діючої особи. Порівн.: *Wanān habēs lebenti wazzar?* – «Звідки маєш живу воду?» (займенник відсутній); *Fater unser, thū thār bist in himile* – «Отче наш, ти там є на небі». У кінці двн. періоду вживання займенника перетворюється в норму.

Додаток у двн. мові виражався іменниками й займенниками в родовому, давальному й знахідному відмінках. Уживання родового відмінка для вираження додатка також є однією з особливостей двн. синтаксису. Як показано в розділі 4.2, таке вживання родового відмінка обумовлене тим, що цілий ряд дієслів керував у двн. мові родовим (дієслова зі

значенням «їсти», «пити», «давати» тощо): *thaz iaglih thes āzi* – «щоб кожний поїв (покуштував) цього»; *gib mir thes drinkannes* – «дай мені напитися» (у цьому реченні інфінітив уживається у відмінюваній формі – див. розділ 3.6.7). У двн. мові використовувався також зворот «інфінітив зі знахідним»: *daz hortih rahhon* – «я чув, як розповідали»: *uuāntun in uuesan* – «вони думали, що він був ...»

Обставина. Обставина могла виражатися у двн. мові прислівником, іменником із прийменником і без прийменника, інфінітивом і дієприкметниковими зворотами. Наприклад: *Ther gerno gode thionōt* «(король), що охоче служить богові» (прислівник). Нерідко функції прислівника наближаються до функції прийменника й такого преверба, з якого пізніше розвилися відокремлювані префікси (порівн. розділ 3.3.3): *inti al thiu menigi uuas thes volkes ūzze* – «а вся юрба народу була зовні»; *huob her gundfanon ūf* – «підняв нагору бойовий прапор».

Обставина часу могла виражатися іменником у родовому відмінку (без прийменника): *thes morganes* «ранком»; *dages inti nahtes* – «удень і вночі». Таке ж значення могло виражатися іменником у знахідному відмінку без прийменника: *allan tag* – «цілий день».

Для вираження обставини місця використовувався безприйменниковий родовий й знахідний; наприклад: *thines sinthes* – «своїм шляхом», *thesan uuweg* – «цією дорогою».

Означення. Означення виражалося у двн. мові або за допомогою прикметника, або за допомогою іменника в родовому відмінку. Широке поширення іменника в ролі означення пояснюється тим, що в германських мовах, на відміну, наприклад, від слов'янських, існувала дуже обмежена кількість якісних прикметників. Функції цих прикметників виконували конструкції з іменником у родовому відмінку. Так, наприклад, укр. прикметнику *божий* у двн. текстах відповідає форма *gotes* – род. відмінок (*gotes geba* – «дарунок божий»). З такого роду конструкцій у німецькій мові порівняно легко виникали складання.

Прикметник у функції означення міг вживатися в слабкій (іменній) і займенниковій формі. Слабка форма частіше вживалася для позначення відомого, а тому визначеного предмета. Звичайно слабка форма прикметника вживалася після вказівних займенників, однак таке вживання не було ще чітко сформованим правилом. Займенникова форма частіше вживалася при іменниках з невизначеним значенням: *slozhafter*

garto – «замкнений сад». Це невизначене значення вже у двн. мові передавалося шляхом уживання числівника *ein*: *ein churz wila* «розвага».

Числівник *ein* містить у собі вказівку на окремий предмет і має, отже, індивідуалізуючий характер. Із цього числівника поступово розвивається неозначений артикль.

Означення могло вживатися перед і після означеного іменника: *brunno besīgelter* – «запечатане джерело», *altēr Hun* – «старий гун», але *guotan uuīn* – «гарне вино», *daz himilisca horn* – «небесний горн».

4.4. Дієприкметникові звороти

Як сказано в розділі 3.6.7, у германських мовах, у тому числі й у давньверхньонімецькій, існувало 2 дієприкметники – партицип I (дієприкметник активного стану) і партицип II (дієприкметник пасивного стану). Обидва дієприкметники могли вживатися у двн. мові в дієприкметникових зворотах. Однак дієприкметник I утворював такі звороти найчастіше. Особливістю вживання дієприкметника I у дієприкметникових зворотах є можливість узгодження дієприкметника з підметом, хоча основна функція дієприкметникового звороту полягає в уточненні дії, вираженій присудком. Наприклад: *Sie giangun inan klagōnti* – «вони йшли його оплакуючі (його оплакуючи)»; *thō antlingōnti thie engil quad imo* – «відповідаючи, ангел сказав йому». У такому уточненні можуть міститися відтінки часу, причини, способу дії. Чітко виражене темпоральне значення мав зворот, що отримав назву *dativus absolutus*: *imo stīgantemo in skef folgētun imo sīne iungiron*.

У цьому реченні давальний абсолютний виражений займенником *imo* «йому» у давальному відмінку й дієприкметником I, що узгоджується з ним, *stīgantemo* «тим, що сідають, тим, що піднімаються». Оскільки займенник або іменник у такого роду зворотах уживається без прийменника, зворот називається *absolutus*. Звороти *dativus absolutus* мають темпоральне значення. Тому вони можуть перекладатися за допомогою підрядного часу: «коли він сів у човен, за ним пішли його учні»; *in ūfstīgantēn zi Hierusalem* – «ім, що прийшли у Єрусалим» («коли вони прийшли в Єрусалим»).

4.5. Вираження заперечення

У герм. мовах заперечення виражалося часткою *ne / ni*, що має іє. походження. Ця ж частка використовувалася й у двн. мові. Звичайно вона вживається перед дієсловами: *ni uueiz ich inan* «не знаю я його». На відміну від сучасної німецької мови з її мононегативною структурою (у реченні вживається тільки одне заперечення) у двн. мові була можливою **полінегативна** структура речення: *so nemag thāra uuīdere nīoman nieht ketūon* – «проти цього ніхто не може нічого зробити». Останнє речення показує, що заперечення могло зливатися з дієсловом (*nemag* «не може», *nist* «не є»). У наведеному реченні вжите також заперечення *nieht*, що є скороченою формою займенника *niowiht* «ніщо». Спочатку цей займенник уживався як додаток після дієслова. Потім відбулася десемантизація цього займенника, він став служити формальним засобом посилення заперечення, а згодом – єдиним засобом заперечення. При цьому місце розташування слова *nieht* (> н. *nicht*) залишилося незмінним – воно як колишній прямиий додаток стоїть після дієслова.

4.6. Складне речення

Складне речення виникає в герм. мовах у пізніший період, ніж просте. У двн. мові існує вже досить розвинена система складних речень, які могли бути **сполучниковими** й **безсполучниковими**. Розходження між сурядними й підрядними реченнями також розвиваються поступово. Можна припускати, що підрядний зв'язок виник на основі сурядного (такий розвиток характерний не тільки для германських, але й для інших мов).

У деяких реченнях спостерігаються перехідні випадки, так що речення можна трактувати як сурядне і як підрядне: *ich scal iu sagēn imbot, gibōt ther himilisco got* – «Я повинен вам передати наказ, віддав (його) небесний бог». Друга частина цього речення є праформою майбутнього підрядного означального, хоча формально все речення в цілому можна трактувати як сурядне безсполучникове.

Показником складнопідрядного речення в герм. мовах міг бути не тільки сполучник, але й уживання умовного способу й особливого порядку слів.

Говорячи про синтаксис двн. мови й особливо про будову складно-підрядного речення, варто мати на увазі, що значна частина прозаїчних текстів двн. періоду являє собою переклади (з латинської) богословської літератури. Зовсім природно тому, що на синтаксис складного речення в цей період істотний вплив робила латинська мова. Разом з тим, німецька мова того часу була вже досить розвинена для того, щоб служити матеріалом для передачі тих синтаксичних конструкцій, які існували в латинській мові. Про це свідчить синтаксис поетичних творів, що існували задовго до християнізації германців й, отже, склалися не під впливом латинських зразків. Так, в «Пісні про Гільдебрандта», як відзначають дослідники, уже були дієприкметникові звороти, аналітичні дієслівні конструкції із частковою рамковою конструкцією, а також різні типи підрядних речень (див. *Schmidt*, 1993: 80).

У двн. мові є всі основні типи підрядних речень, характерні для сучасної німецької мови – підрядні речення присудкові, підметові, обставини, додатку, означення. Зрозуміло, всі ці типи речень були ще не настільки добре розвинені, як у сучасній німецькій мові.

Відмінність двн. підрядного речення від сучасного полягає насамперед у тому, що у двн. мові ще не оформився особливий порядок слів, характерний для сучасної німецької мови. Присудок може стояти наприкінці підрядного, але такий порядок слів не є обов'язковим.

Напр.: *Inti after thiu gefulta uuarun ahtu taga* – «Після того, як пройшло вісім днів» («виповнені були вісім днів»).

Ще однією особливістю двн. підрядного речення є вживання непрямої мови. У цей період спостерігаються такі випадки, коли в підрядному додатковому замість прямої мови вживається пряма: *wiu quidit theser, thaz ih fon himile nidarsteig* – «як говорить ця людина, що я спустився з небес» – замість «він спустився»

Кількість сполучників у підрядних реченнях спочатку була порівняно невеликою, і тому вони були багатозначними.

До основних підрядних сполучників відносилися наступні: **thaz** – «що»; уживається в підрядних додаткових, означальних, а також у підрядних підметових, мети, причини.

ibu, oba – «якщо»; вводить підрядні умови.

oba- сполучник, що вводить підрядний додаток, означення й підмет, що містять непряме запитання (> н. *ob*).

thō- сполучник, що вводить речення часу (> н. *da*). До інших сполучників, що вводять обставини часу, належали *alsō* (> н. *als*), *ēr* (> н. *ehe*), *mit thiu* «у той час як», *unzan* «доти, поки», *after thiu* «після того, як», *thar, thanne* (> н. *da(r), dann*) «у той час, як».

Як видно з наведеного переліку, у двн. період починають розвиватися складені сполучники – такі, як *mit thiu* «коли», *in thiu* «у той час, як», *alsō* «коли».

Таким чином, поступово у двн. мові збільшується кількість сполучників, що служили для оформлення підрядних часу, причини, мети, допустових. Багато з цих сполучників уживаються як синоніми: одні з них стають більш стійкими й отримують широке поширення, інші зникають. Усе це свідчить про те, що система сполучників і сполучних слів у двн. мові перебуває в стадії становлення й розвитку.

В оформленні складного речення, як уже говорилося вище, не менш важливу роль відіграло вживання часів і способів. Так, при передачі непрямого мовлення в підрядному реченні вживається той же час, що й у головному: *ni weiz mit wiu puaze* «не знає, чим (душа) спокутує провину». Після претерита в головному реченні в підрядному може вживатися кон'юнктив претерита або презенса (залежно від комунікативної мети висловлення): *wanta er gikundta herasun thaz er sī selbo gotes sun* – «тому що він повідав тут, що він й є той самий син божий».

Таким чином, можна говорити про зародження у двн. мові тенденції до узгодження часів у головному й підрядному реченнях, хоча при наявності всього двох часових форм дієслова таке узгодження не могло мати чітко розвинених форм.

Короткі висновки

Синтаксичні конструкції двн. мови в значній мірі піддані впливу латинської мови, з якої здійснені численні прозаїчні переклади на німецьку мову. Однак у двн. мові досить чітко проявляються основні особливості власне германського синтаксису:

а) порядок слів залишається вільним, хоча проявляється виразна тенденція до постановки присудка в простому розповідному реченні на друге місце; у спонукальних і питальних реченнях дієслово-присудок посідає перше місце;

б) у головному реченні присудок також займає переважно друге місце; у підрядному реченні місце присудка залишається незакріпленим;

в) в означенні, вираженому іменником у род. відмінку, цей іменник уживається перед означуваним словом;

г) дієслово вживається без особового займенника; однак у кінці двн. періоду зростають тенденції до вживання дієслова разом з особовим займенником, що пов'язане з редукацією закінчень дієслова;

д) у двн. мові починає розвиватися складна система сполучників і сполучних слів для вираження різних сурядних і підрядних зв'язків у складному реченні.

РОЗДІЛ 5

ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД ДВН. МОВИ

5.1. Загальна характеристика лексичного складу двн. мови

Лексичний склад будь-якої мови відноситься до найбільш рухливої частини мовної системи, тому що зміни в лексичній підсистемі мови здійснюються набагато швидше, ніж у фонетиці й морфології, поперше, і лексика підпадає під іншомовний вплив у набагато більшому ступені, ніж фонетика й морфологія, по-друге.

У лексичному складі герм. мов прийнято виділяти три основних пласти: германська лексика загального іє. походження, тобто такі слова, які мають більш-менш чітко оформлені відповідності в інших іє. мовах; лексика загальгерманського походження, що не має чітко виражених відповідностей за межами герм. мов, і, нарешті, запозичена лексика.

До лексики першого типу (спільноіндоєвропейського походження) у двн. мові відносяться найбільш стійкі слова, що становлять у будь-якій мові так званий основний словниковий фонд.

1. Займенники: двн. *ih, du (thū)*. Однак деякі займенники не мають прямих відповідностей в інших іє. мовах (порівн. займ. *wir* «ми»).

2. Числівники: двн. *eins, zwei, drī* «три», *zehan* «десять».

3. Терміни споріднення: двн. *muoter, fater, bruoder, wituwa* «удова», *sunu* «син», *tohter* «дочка».

4. Назви частин тіла: двн. *herza, fuoz* «нога», *houbit* «голова», *ōra* «вуха», *ouga* «око».

Однак деякі назви частин тіла не мають відповідностей в інших мовах – напр., двн. *bein* «кістка» (< герм. **baina-* «кістка») дотепер не знайшло задовільного етимологічного тлумачення.

5. Назви тварин: двн. *wolf, mūs* «миша», *gans, anut* «качка».

Однак деякі назви тварин не мають прямої відповідності за межами герм. мов, наприклад, двн. *bero* «ведмідь» витиснуло давнє іє. позначення ведмедя (порівн. лат. *ursus*). Нім. *Bär* пов'язане з іє. коренем **bher-* «коричневий».

6. Терміни землеробства, скотарства, продуктів і дій, пов'язаних із землеробством і скотарством: двн. *fihu* «худоба», *miluh* «молоко», *melchan* «доїти», *sāen* «сіяти», *erren* «орати», *malan* «молоти», *korn* «зерно», *ackar* «рілля».

7. Позначення частин доби, часу, явищ природи: двн. *naht* «ніч», *sterro* «зірка», *sunna* «сонце».

8. Кольоропозначення: *rōt* «червоний», *gelo* «жовтий», *brūn* «коричневий».

За підрахунками фахівців, близько 30 % германської лексики не мають іє. відповідностей. Із цього можна зробити висновок, що дана лексика відноситься до так званої **мови-субстрату**, тобто мови того автохтонного населення, з яким змішалися іє. племена, утворивши германську мовну й етнічну спільність. Однак такий висновок представляється не зовсім коректним. Справа в тому, що лексичне значення слова у своєму розвитку може відійти досить далеко від вихідного значення. Тому збіг значень однієї й тієї ж лексичної форми в різних мовах спостерігається порівняно рідко. Він характеризує переважно найбільш стійку частину словникового складу – займенники, числівники, терміни споріднення, де дуже рідко спостерігається істотна зміна початкового значення. У багатьох випадках – при відсутності прямих генетичних відповідностей – за межами герм. мов можна виявити такі слова, які за своєю формою, безсумнівно, відповідають тому або іншо-

му «неіндоевропейському» слову в германській лексиці, але які істотно змінили свою семантику.

Наприклад, можна припустити, що герм. **baina-* «кістка (> н. *Bein* «нога»))» спочатку означало «сущє» (на противагу духовному, душі) і тому може походити від іє. **bhej-*/*bhej-* «бути, існувати». Тому «неіндоевропейська» лексика в складі германського словникового складу – це, у більшій частині, важко етимологізована лексика, частина якої, можливо, має, справді, субстратне походження.

До лексики такого типу відносять: двн. *sēo* «море», *regan* «дощ», *hagal* «град», *sumar* «літо», *trinkan* «пити», *tragan* «нести, тягти», *slahan* «бити». Не зовсім правомірно в цей список включаються такі слова, як двн. *zīt* «час», *boum* «дерево», *hūs* «будинок» (див. *Москальская* 1959: 329), тому що названі слова мають чіткі іє. відповідності (див. Левицкий 2000–2003).

5.2. Найдавніші запозичення у двн. мову

До найдавніших запозичень у герм. мовах належать слова кельтського походження (двн. *rīhhi* «королівство», *ambahto* «слуга», *eid* «клятва», *gīsal* «схоплений, заручник», *īsarn* «залізо» тощо).

Ці запозичення свідчать про найдавніші контакти германців з кельтами. У двн. мові найдавнішими запозиченнями є латинські слова. У стародавні часи германці вели з римлянами постійні війни, однак, разом з тим, вони перебували під сильним культурним впливом римлян, запозичаючи від них не тільки військову техніку, але й будівничу техніку, прокладання доріг, культурні рослини. Усе це відбито в найбільш ранніх запозиченнях латинських слів у німецьку мову.

1. **Знаряддя праці:** лат. *secula* – двн. *sihhila* «серп»; лат. *flagellum* – двн. *flegil* «ціп».

2. **Садівництво, виноробство:** лат. *vīnum* – двн. *wīn* «вино»; лат. *acētum* – двн. *ezzih* «укус», лат. *cerēsia* – двн. *kirsa* «вишня», лат. *prūnum* – двн. *pfrūma* «слива», лат. *plantāre* – двн. *pflanzōn* «саджати дерева», лат. *rādix* – двн. *rātih* «редька», лат. *cucurbita* – двн. *kurbiz* «гарбуз», лат. *sinapis* – двн. *senef* «гірчиця», лат. *piper* – двн. *peffar* «перець», лат. *caulis* – двн. *kōl* «капуста», лат. *cepulla* – двн. *zuibolle* «цибуля».

3. **Техніка будівництва:** лат. *mūrus* – двн. *mūra* «кам'яна стіна» (германці спочатку плели стіни з галузок й обмащували їх глиною, тому герм. назва стіни пов'язана з технікою плетива: двн. *wintan* «плести» – *want* «стіна»), лат. *fenestra* – двн. *fenstar* «вікно» (спочатку германці називали вікно «отвором для ока» або «оком для повітря, вітру»; порівн. дісл. *vindauga*, двн. *augo-tora*), лат. *tēgula* – двн. *ziagal* «обпалена цегла», лат. *cellārium* – двн. *kellari* «льох», лат. *calx* – двн. *kalk* «вапно», лат. *cocīna* – двн. *chuhhina* «кухня».

Разом з будівничою технікою германці запозичили в римлян предмети домашнього побуту, посуд, меблі: лат. *discus* – двн. *tish* «круглий столик», лат. *scamellum* – двн. *scamal* (> н. *Schemel*) «ослін», лат. *coxīnus* «подушка для сидіння» – двн. *chussīn* «подушка» (> н. *Kissen*), лат. *cista* – двн. *kista* «ящик», лат. *scrīnum* – двн. *scrīni* «скриня, шафа», лат. *scutella* – двн. *scuzziła* «блюдо» (> н. *Schüssel*), лат. *catinus* – двн. *kezzil* «казан» (> н. *Kessel*), лат. *patina* «блюдо» – двн. *pfanna* «сковорідка».

Військова техніка: лат. *pīlum* – двн. *pfīl* «стріла», лат. *hasta* – двн. *ast* «спис», лат. *campus* «поле бою» – двн. *kampf* «бій, битва», лат. *vallum* – двн. *wall* «вал», лат. *via strata* «брукована дорога» – двн. *strāzza* «дорога».

Необхідно підкреслити, що в ранніх латинських запозиченнях спостерігається дія певних фонетичних законів двн. мови – насамперед другого пересуви приголосних (*strata* – *strāzza*, *patina* – *pfanna*), умлаут (*catinus* – *kezzil*), перехід *ē* > *ia* (як *ē*² > *ia*) – *tēgula* – *ziagal*.

Оскільки час дії другого пересуви приголосних, установлений за деякими ознаками, закінчився у VIII столітті н. е., а писемні пам'ятки на двн. мові відносилися до VIII сторіччя, можна зробити висновок, що давні запозичення з латинської мови відносяться до дописемного періоду й здійснювалися в усній формі. Цим, у свою чергу, пояснюється повна асиміляція латинських слів, які набули звучання й морфологічної форми, характерної для слів германського походження.

Багато лат. запозичень свідчать про те, що германці вели з римлянами жваву торгівлю: лат. *sauro* – двн. *koufen* «торгувати, купувати», лат. *pondo* – двн. *pfunt* «фунт», лат. *monēta* – двн. *munizza* «монета», лат. *tolōnēum* – двн. *zol* «мити», лат. *corbis* – двн. *korb* «кошик».

Торговельні шляхи й, отже, шляхи проникнення лексики латинського походження, пролягали насамперед по середній і нижній течії Рейну,

по ріках Маас і Мозель із центром, де сьогодні розташоване м. Трір. Джерелом лексики романського походження була Галлія (сучасна Франція).

До пізніших запозичень із латинської мови відноситься **релігійно-філософська** лексика. Ця лексика проникає у двн. мову разом із прийняттям християнства й необхідністю перекладу на двн. мову релігійної літератури.

Значна частина клерикальної лексики проникла у двн. мову ще в дописемний період завдяки діяльності англосаксонських місіонерів (цей вплив здійснювався також із західних областей франкської імперії через Лотарингію). У цей же період у двн. мові виникає своя – незапозичена – лексика абстрактного змісту, що створювалася під впливом латинської мови за допомогою тих афіксальних засобів, якими володіла двн. мова (див. розділ 3.6.9).

До запозичених з латинської мови відносилися, наприклад, такі слова: двн. *klōstar* (< лат. *claustrum*) «монастир», *munih* (< лат. *monachus*) «чернець», *krūzi* (< лат. *crucem*) «хрест».

З розвитком писемності у двн. мову проникають такі слова, як *scuola* «школа» (< лат. *scōla*), *tincta* «чорнило» (< лат. *tincta*), *briaf* «коротке послання» (< лат. *brēvis*) тощо. У писемний період запозичуються й деякі інші слова, пов'язані з побутом і працею ченців: двн. *arzāter*, *arzāt* «лікар» (< греко. – лат. *archiāter*), двн. *sūbar* «чистий» (< лат. *sōbrius*), двн. *kūsci* «цнотливий» (> н. *keusch*), двн. *labōn* «мити» (< лат. *lavāre*).

Крім прямих запозичень, у двн. мову проникало безліч калькованих слів: лат. *infinitus* – двн. *unentlīh* «нескінченний», *einissa* – лат. *unitas* «єдність», лат. *conscientia* – двн. *giwizzani* «совість», лат. *communio* – двн. *gimeinida* «громада», лат. *misericors* – двн. *armaherz* «милосердний», лат. *compter* – двн. *gifatero* «кум». Ноткер створив такі кальки з латинської: *bild* (лат. *forma*), *muot* «дух» (лат. *mens*), *zīt unde stat* (лат. *tempus et locus*) «час і місце», *vernemen* «розуміти» (лат. *intelligere*) тощо.

Кальками (словами-перекладами) є також: *drīnissa* «трійця» (< лат. *trinitas*), *lihchamlīh* «тілесний» (< лат. *corporalis*), *uuāthūs* «комора для одягу» (< лат. *vestiarium*), *uuīntrunchal* «схильний до пияцтва» (< лат. *vinolentus*) й ін. Кальками з латини є назви днів тижня: *sunnun tag* (лат. *Solis dies*), н. *Sonntag* «неділя»; двн. *mānatag* (лат. *Lunae dies*), н. *Montag* «понеділок»; двн. *zīostag* (лат. *Martis dies* «день Марса») – «вівторок»

(день названий на честь давньогерманського бога Тіва – двн. *Zīu*); двн. *donarestag* (лат. *Jovis dies* «день Юпітера»), – день названий на честь германського бога Донара; двн. *fritag* (лат. *Veneris dies*) – «п'ятниця» (на честь герм. богині любові *Fria*).

Назви місяців у німецькій мові є також запозиченнями з латинської. Однак і в Австрії, і в Німеччині були спроби створити свою систему термінів для позначення місяців: *Hornung* «лютий», *Lenzmonat* «березень», *Ostarmonat* «квітень», *Brachmonat* «червень», *Heumonat* «липень», *Erntemonat* «серпень», *Herbstmonat* «вересень», *Weinmonat* «жовтень», *Windmonat* «листопад», *Christmonat* «грудень». В основу цих назв у більшості випадків покладені позначення місяців у давніх герм. мовах: двн. *hornung* «виродок», двн. *lentzin-mānōth* «місяць весни», двн. *ōstar-mānōth*, *winni-mānōth* «місяць пасовищ» (з наступним переосмисленням «місяць насолоди»), двн. *brāch-mānōth* – «місяць оранки поля», двн. *hewi-mānōth* – «місяць сіна», двн. *aran-mānōth* – «місяць збору врожаю», двн. *windume-mānōth* – «місяць збирання винограду» (з наступним переосмисленням *Windmonat* – «місяць вітрів»).

Слід зазначити також, що у двн. мову з латинської мови проникають не тільки запозичені слова, але й запозичені суфікси, напр., суфікс –*āri* (див. розділ 3.6.9). Цей суфікс витиснув дуже продуктивний у давні часи герм. суфікс –*n-*, за допомогою якого утворювалися імена дії: двн. *boto* «гонець», двн. *ezzo* «їдець» (але свн. *ezzer* «їдець»), двн. *gebo* «дарувальник» (але свн. *geber*), *leito* «вождь» (але *leitāri*), *leso* «читач» (але *lesere*), *slinto* «пожиратель» (але *slintāri*).

Двн. мова змінювала свій лексичний склад не тільки за рахунок збільшення кількості запозиченої лексики, але й за рахунок того, що деякі давні герм. слова зникали зі словникового складу двн. мови.

Так, протягом двн. періоду зникають такі слова, як *alah* «храм» (замінений латинськими словами або кальками), *itis* «жінка», *mornēn* «засмучуватися» (корінь зберігається в слові *morgen*), *bah* «спина» (порівн. а. *back*), *aha* «вода, струмок» (корінь зберігається в топонімічних назвах *Steinach*, *Salzach* тощо), *bi-galan* «оспівувати» (корінь зберігається в слові *Nachtigall* «соловей»), двн. *frō* «пан» (корінь зберігається в словах *Frondienst* «панщина», тобто «робота на пана», витиснене словом *hērro*). Зникли деякі інші слова, які, очевидно, вважалися язичницькою лексикою, – зокрема, слова зі значенням «жертва» або «місце

жертвоприношень» (*bluostar, zebar*). Деякі слова замінюються, очевидно, у силу табування: *luppi* «отрута» замінюється словом *gift* («дарунок > отрута»). До двн. неологізмів відносяться слова, що позначають античних богів: *fuirgot* «бог вогню» (Плутоній), *hīgot* «бог шлюбних вуз» (Гіменей), *meregot* «бог моря» (Нептун) тощо.

У цілому, як відзначають дослідники, у двн. мові зафіксовано близько 32 тис. слів (з них у текстах писемних пам'яток – близько 11 тис., інші – у глосах). Найбільша кількість слів зафіксована в перекладах Ноткера (7 тис.), в Отфріда (3 500) і Таціана (2 200).

5.3. Виникнення слова *deutsch*

Слово *deutsch* (< **ṛiudisk-*) являє собою прикметник, утворений від герм. слова *ṛiudō «народ», за допомогою суфікса *-isk-*, і має, отже, вихідне значення «народний». У IX сторіччі Отфрід у передмові до свого віршованого Євангелія пояснює (латинською мовою), чому він склав свою книгу народною мовою – *teodisce dictaverit*. Так уперше герм. (двн.) слово *thiudisc* ужите в латинізованій формі у творі двн. автора. Однак власне німецька форма цього слова засвідчена вперше в текстах Ноткера на самому початку XI сторіччя, у словосполученні *in diutiscun* «на народному». Таким чином, слово *diutisc* означало у двн. мові «народний» і відносилось тільки до мови, а не до території й не до народу. «Народна» мова протиставлялася у франкській державі латинській мові як мові офіційного спілкування. Важливо підкреслити, що в західній частині імперії франків герм. етнос (франки) був романізований. Таким чином, уживання слова *diutisc* сприяло протиставленню носіїв споріднених двн. діалектів тим германцям, які втрачали свою мовну (германську) ідентичність, і пробудження національної самосвідомості.

5.4. Власні імена у двн. мові

Власні імена в давніх германських мовах являли собою сполучення, що складаються із двох компонентів. Цим структура германських імен не відрізняється від складу імен в інших іє. мовах (порівн. укр.

Володи-мир, Свято-слав, Мир-слав). Власні імена утворювалися за певними фонетичними, морфологічними і семантичними моделями.

Фонетична структура власних імен мала наступні основні особливості. Компоненти складного слова могли бути пов'язані початковою римою, але кінцева рима, як правило, не використовувалася. Початкова рима служила для того, щоб в імені був відбитий зв'язок тих родів, з яких походить людина, що носить це ім'я.

Так, в іменах трьох братів («Пісня про Нібелунгів») повторюється початковий звук *g*: *Gunther – Gērñōt – Gīselher*, а в «Пісні про Гільдебрандта» повторюється початкове *h* в іменах *Heribrant* (дід) – *Hiltibrant* (батько) – *Hadubrant* (син). Як другий компонент не могло виступати слово з початковим голосним; таке слово могло служити тільки першим компонентом об'єднання: неможливо *Frid-ot, але можливо *Ot-frid* (див. *Fleischer*, 1968: 18).

З морфологічного погляду власні імена являли собою композити, утворені найчастіше за моделлю: іменник + іменник, прикметник + іменник. Рідше як перший компонент використовувалися інші частини мови (наприклад, прийменники).

Що стосується семантики давніх власних імен, то, як правило, сукупність використаних у них іменників і прикметників не піддається чіткому тлумаченню.

Семантичний зв'язок між компонентами нерідко відсутній, однак саме ім'я й акт найменування мали, безумовно, символічний характер. Вважалося, що людина повинна мати ті якості, які закладені в семантиці її імені.

У двн. період як компоненти власних імен використовувалися такі слова, які вже в той період рідко вживалися в повсякденному мовленні, були поетичними й архаїчними словами, що надавало їм особливої урочистості. На зразок такого роду компонентів використовувалися слова, що позначали битву й війну (*badu, gund, hadu, hiltja, wīg*), або поняття й предмети, пов'язані з воєнними діями: *degan* «воїн», *hari* «військо», *magan* «сила», *nīd* «ненависть», *sigu* «перемога», *hrōd* «слава», *māri* «знаменитий, славний», *hlūt* «відомий», *beraht* «блискучий, яскравий», *ort* «наконечник списа», *brant* «вогонь, меч», *gēr* «дротик», *bald* «хоробрий», *hart* «сміливий», *agin-, egin-, ein-*, що походять від герм. кореня

*ag- «гострий», *rant* «щит». Як компоненти складених імен використовувалися також назви птахів і тварин, які нерідко мали сакральний характер, а також слова, пов'язані з культом, міфологією, релігійними віруваннями.

Крім двоскладових імен, у двн. мові зафіксовані й односкладові імена (*Brūno* < герм. *brūn- «коричневий»), *Karl* (< герм. *karl- «людина»). Односкладові імена утворювалися, як правило, за допомогою суфіксів *-o-* (чол. рід) або *-a-* (жіночий рід). У якості зменшено-пестливих суфіксів використовувалися *-z-*, *-l-*, *-k-* (двн. *-iko*, *-ilo*, *-izo*).

У зв'язку із християнізацією в німецьку мову стали проникати давньоєврейські імена, які спочатку також мали значення, будучи утвореними від імен загальних: *Adam* (< «із землі; земний; людина»), *David* (< «улюблений; об'єднуючий, з'єднуючий»); *Johannes* (< «Бог *Jahwe* милостивий»); *Susanna* (< «лілія»); *Andreas* (< греко-лат. «хоробрий»), *Petrus* (< греко-лат. «скеля») тощо.

У **топонімічних** назвах найчастіше використовуються такі компоненти: суфікс *-ing/-ingen* (цей суфікс мав значення приналежності або патронімічне значення; назви населених пунктів спочатку були назвами родів, великих сімей – «люди з такого-то роду»); *-heim* «селище, будинок» (варіанти – *-ham*, *-um*, *-em*, наприклад, *Bochum* < *Buchheim*), *-hūsen/hausen*, *-dorff-dorp*, *-bach*, *-berg*, *-burg*, *-furt*, *-see*, *-wald* й ін.

5.5. Одиниці виміру у двн. мові

Латинська мова, будучи офіційною мовою в державі франків, зробила також помітний вплив на систему мір, особливо на грошову систему, у двн. мові. Однак у двн. мові використовувалися й власне германські одиниці виміру, назви яких (у вигляді архаїзмів) збереглися в німецькій мові дотепер. Як й у багатьох давніх народів, одиницями виміру (насамперед, довжини) служили частини тіла людини (*fuoz* «нога», *elina* «лікоть» і т. п.). Так, з IX ст. засвідчено двн. *spanna* (> н. *Spanne*) «п'ядь, вершки» < герм. *spannō- відстань між розчепіреними пальцями руки: між великим пальцем і мізинцем або між великим і вказівним пальцем. Етимологічно слово пов'язане з герм. *spinnan- «витягати, тягти» (> н.

spinnen). Ще однією мірою довжини був сажень, що позначався двн. словом *fadum* < герм. *faftma- «обійми». Сажень – це відстань між кінчиками пальців розпростертих рук. Сажнями вимірялися висота або глибина. Оскільки при цьому могла використовуватися нитка, слово *fadum* набуло значення «нитка» (перенес за функцією – н. *Faden*). Етимологічно слово означало «обійми» і походить від іє. *petā- «розтягувати, витягати». Від цього ж кореня походить н. *Fuder* (з XII ст.), двн. *fuodar* < герм. *fōdra- «вантаж, багаж», що служило мірою обсягу. Мірами сипучих тіл (насамперед, зерна) були двн. *mezza* (> н. *Metze*), генетично пов'язане з н. *messen* «вимірювати» (отже, *mezza* означає букв. «міра») і двн. *melter* (> н. *Malter*) «мальтер» (обидва слова засвідчені з XI ст.). Етимологічно двн. *malter* пов'язане зі словом *mahlen* «молоти» і спочатку означало, очевидно, «кількість зерна, яке потрібно було змолоти». З IX сторіччя у двн. мові засвідчене ще одне слово зі значенням «сажень» – двн. *klāftra*, що етимологічно також пов'язане з поняттям «обійми» (порівн. лит. *glėbti* «обіймати»). Мірою ваги могло бути двн. *scāla* (> н. *Schale*), засвідчене з IX ст. (< герм. *skālō < іє. *skel- «розщеплювати»). Площа, насамперед кількість землі, вимірювалася у двн. мові одиницями, що позначалися словами *jūhhart* й *morgan*. Перше слово є запозиченням з лат. *jūgerum* (від *jugum* «ярмо») і означало «кількість землі, що може зорати одна запряжка». Друге слово пов'язане з н. *Morgen* «ранок» й означало «кількість землі, що може зорати одна запряжка за один ранок». У давнину нерідко існували такого роду звичаї, коли відстань вимірялася здатністю людини або тварин яким-небудь чином подолати деяку ділянку на суші або воді. Так, у німецькій мові зберігся фразеологічний вислів «*er wirft das Beil zu weit*» – «він бреше, перебільшує». Цей вислів відображає звичай визначати межу між ділянками землі відстанню, на яку можна було кинути сокиру (спочатку сила чоловіка вимірялася відстанню, на яку він міг кинути бойову сокирку в бою).

Давньою грошовою одиницею в німецькій мові служило слово *marc* (з XII ст.). Це слово означало «півфунта срібла або золота» і генетично пов'язане зі словом *Mark* «межа, кордон» (спочатку – «відокремлювати, розділяти»). Уже у VIII ст. засвідчене слово *skilling* (> н. *Schilling*) < герм. *skillinga-. Давні германці носили золоті римські монети як прикраси. Можна припустити, що герм. слово було калькою з лат. *clipeolus*

«маленький круглий щит, медальйон». Подібне походження має укр. *гривня* < іс. **g^uer-/g^uor-* «пожирати», генетично пов'язане з рос. *грива*, *горло*, *ожерелье* (> «горло > намисто > намисто з монет або шматочків дорогоцінних металів»). Слово *Taler*, що з'явилося у XVI ст., бере свій початок від богемського містечка *St. Joachimstal* «долина святого Йоахима», де добувалося срібло й чеканилася монета. Через нідерландську мову *Taler* у формі *Dallar* було запозичено в англійську мову.

Давньою одиницею рахунку в давніх герм. діалектах було слово **stīg-* (дс. *stīga*, дфриз. *stīge*), що засвідчене у формі н. *Steige* або *Stiege* «двадцять штук». Найімовірніше, слово пов'язане з позначенням драбини (н. *Stiege*).

5.6. Словотворення у двн. мові

Словотворення іменників.

При словотворенні іменників і прикметників у двн. мові використовувалася переважно суфіксація. Суфікс нерідко взаємодіяв з голосними або приголосними, які належали основі або кореню слова. Така взаємодія могла привести до зміни первісних меж між морфемами, що називається **перерозкладом**. Перерозклад найчастіше здійснювався на користь суфікса, тобто частина кореня приєднувалася до суфікса, у результаті чого виникав новий суфікс.

До найбільш продуктивних суфіксів двн. періоду відносилися наступні.

-āri – суфікс зі значенням діючої особи. Цей суфікс був запозичений з латині (лат. – *arius*): *ambahtāri* «служитель», *lērāri* «учитель». У більшості випадків іменники із цим суфіксом утворювалися від дієслів (*fiskōn* «ловити рибу» – *fiskāri* «рибалка»). У деяких словах суфіксу *-āri* передували приголосні *l*, *n*, які пізніше в результаті перерозкладання відійшли до суфіксальної частини слова, утворивши нові суфікси – н. *-ler* й *-ner*: *luginā* «неправда» – *lugināre* «брехун», *satal* «сідло» – *satalāri* «виготовлювач сідла, лимар», *garto* «сад» – *gartināri* «садовник».

-il – мав інструментальне значення: *slegil* «стукалка», *leffil* «ложка» (від *laffan* «чирпати») тощо.

-ti – суфікс, за допомогою якого утворювалися абстрактні іменники (порівн. рос. *власть*): двн. *faran* – *fart* «поїздка», *firliosan* «губити» – *firlust* «втрата». У сучасній німецькій мові цей суфікс злився з коренем, тобто відбувся перерозклад не на користь суфікса, а на користь кореня, у результаті чого *t* у словах *Gift*, *Macht*, *Zucht*, *Kraft* і т. ін. більше не відчувається як суфікс.

-ī – суфікс, за допомогою якого утворювалися абстрактні іменники від прикметників: *bald* «хоробрий» – *baldī* «хоробрість», *liop* «милий», – *liobī* «любов» і т. д. У сучасній німецькій мові продовження цього суфікса спостерігається в словах *Güte*, *Höhe*, *Liebe* і т. д. у вигляді суфікса *-e*.

-innā (< герм. – *injā*) служив для утворення іменників жіночого роду. У свн. період *-in* у цьому суфіксі стало довгим (*īn*). Так виник суфікс *-in* для утворення іменників жіночого роду.

-ahi – суфікс, що служив для утворення іменників зі збірним значенням. Варіантами цього суфікса в сучасній німецькій мові є утворення *-ich*, *-icht*, *-ig*: *Reisig*, *Dickicht*, *Röhricht*.

-ida – суфікс для утворення переважно абстрактних іменників (гот. – *iþa*, а. – *th*): двн. *frewida* «радість», *salida* «блаженство», *fēhida* «ворожнеча». У сучасній німецькій мові цей суфікс зберігається в словах *Freude*, *Fehde*, *Gabārde* й ін.

-nissa/nassi – із цим суфіксом утворювалися ім. жіночого (*-nissa*, *nissi*) і середнього (*-nassi*, *-nessi*, *-nussi*) роду від прикметників й інших іменників: *gotnissi* «божество», *stīlnissi* «тиша», *suaznissi* «насолода». Двн. – *nissal-nassi* > н. – *nis*.

-sal – суфікс із абстрактним значенням від дієслівних основ: *truobisal* «сум».

-heit – цей суфікс розвинувся із самостійного слова двн. *heit* «особа, чин, стан» (> свн. *heit* «властивість»): *kindheit* «дитинство», *diubheit* «злодійство». Приєднуючись до прикметників із суфіксами, які закінчувалися на *-g* (*-ag*, *-īg*), цей суфікс приєднав до себе елемент *g* (його глухий варіант), у результаті чого виник німецький суфікс *-keit* (перерозклад на користь суфікса).

-scaf (t) – цей суфікс також утворений від самостійного слова – двн. *scaf* «образ, форма, властивість»: *fiantscaf* «ворожнеча», *holdscaf*

«дружелюбність, милість». Приєднується до основ іменників і прикметників.

-tuom – також утворений від самостійного слова (іє. корінь **dhē-/dhō-*, від якого утворене дієслово *tuon*), що мало в герм. мовах значення «судження, суд, вирок» (порівн. гот. *dōms*). Приєднується до основ іменників, рідше – прикметників: *heidantuom* «язичництво», *alttuom* «вік». Двн. *-tuom* > н. *-tum*.

-ing/-ung – спочатку мав значення приналежності, а тому став служити в якості патронімічного суфікса (*Merowingi, Carolingi* – династії Меровінгів, Каролінгів тощо). Згодом цей суфікс став вживатися в німецькій мові для позначення іменників жіночого роду на *-ung* (двн. *betunga* «молитва, прохання», *bezzirunga* «поліпшення»), а в англ. мові отримав поширення варіант *-ing*. При перерозкладанні основ, що закінчувалися на *-l*, утворився н. суфікс *-l + ing* > *-ling*.

-l – суфікс зменшено-пестливого значення (гот. *Attila* «батько, батечко», *Wulfila* «вовчеля»): *scalchilo* «маленький слуга». Крім суфікса *-l*, у двн. мові мали пестливе значення суфікси із приголосним *-k-* і голосним *-ī*. З першим суфіксом утворені такі німецькі прізвиська й прізвища, як *Heineke, Reineke*. Суфікс *-ī* засвідчений у двн. *fulīn* «лоша» (> н. *Füllen*), *magatīn* «дівчинка». У результаті перерозкладання на користь суфікса у двн. мові виникли суфікси *-līn* (< *-l- + īn*) і *-chīn* (< *ch + īn*), що дали нім. *-lein, -chen*. Друга частина цього суфікса – *-īn* являє собою суфікс прикметників *-in*, що став сприйматися як суфікс іменника в субстантивованих формах прикметників. Цей суфікс особливо часто використовувався при утворенні іменників середнього роду, що позначали молодих істот (порівн. свн. *māgedīn* «дівчина»).

Словотворення прикметників.

Основним способом словотворення прикметників була суфіксація. До найбільш продуктивних суфіксів двн. періоду відносилися наступні.

-isc- мав значення приналежності, походження, властивості. За своїм походженням цей суфікс є складеним утворенням (< іє. – *is-ko-*), рефлексі якого зафіксовані в інших іє. мовах (порівн. укр. *рим-ськ-ий*). За допомогою суфікса *-isk* утворювалися прикметники від основ іменників: *diot* «народ» – *diutisc* «народний» (> н. *deutsch*), *erda* «зем-

ля» – *irdisk* «земний». Цей суфікс служив для утворення прикметників, що позначали місцевість, країну, походження: *franko* «франк» – *frenkisc* «франкський». Наявність у цьому суфіксі голосного *-i-* викликало в корені слова переломлення або умлаут. Двн. *-isc* > н. *-isch*.

-ag/-ig- суфікс зі значенням властивості, якості; із цим суфіксом утворилися прикметники від основ іменників: *lust* «бажання, полювання» – *lustag* «веселий», *frost* «мороз» – *frostag* «морозний», *kraft* «сила» – *kreftīg* «сильний». Редукція голосних *ī* й *a* привела до того, що в сучасній німецькій мові цей суфікс набув форму *-ig*.

-oht/-aht – суфікс, що позначав наявність властивості в будь-якого предмета, споріднення: *bart-oht* «бородатий», *stein-oht* «кам'янистий». Цей суфікс пізніше був витіснений суфіксом *-īg/-ag*.

-līh – утворений із самостійного слова (двн. *līh*) зі значенням «тіло» і спочатку був другим компонентом складного слова, переосмислившись поступово в морфему з ширшим значенням: *friuntlīh* «дружній», *kintlīch* «дитячий». Використовувався для утворення прикметників від іменників (див. приклади вище) або від інших прикметників: *langlīh* «довгий», *suozlīh* «солодкий». Двн. *-līh* > н. *-lich*.

-haft – також утворений від самостійного слова зі значенням «схоплений». Тому спочатку цей суфікс мав значення «наповнений певною якістю»: *namahaft* «іменитий, знаменитий», *lērhaft* «догматичний», *si-gihaft* «переможний».

-bāri – утворений від самостійного слова зі значенням «несений» (порівн. рос. – *носный*) і етимологічно пов'язаний з укр. *брати*, гот. *bairan* «нести»: *trostbāri* «той, що приносить розраду > втішаючий», *liohht-bāri* «світлоносний, променистий» (семантичним і генетичним еквівалентом цього суфікса є гр. *-phor*, напр., у слові *світлофор*).

-sam – суфікс того ж кореня, що й прислівник *sama, samo* «так само» (гот. *sama*, а. *same*). Тому цей суфікс надавав прикметнику значення відповідності, «такий самий»: *situsam* «скромний», *arbeitsam* «працьовитий».

-īn – суфікс, що служив для утворення прикметників від назв речовин: *sīdīn* «шовковий», *guldīn* «золотий». Двн. *-īn* > н. *-en*.

-n – давній герм. суфікс, що зберігся в таких словах, як двн. *gern* «охоче, охочий», *brūn* «коричневий», *offan* «відкритий» та ін. Цей су-

фікс має іє. відповідності: лат. *plenus* «повний». У результаті асиміляції *ln > ll*: герм. *fulnaz > н. *voll*. Давній герм. суфікс *-n-* входить до складу таких німецьких слів, як *schön, klein, rein, grün* (двн. *skōni, grūoni, kleini, hreini*) й ін.

Словотворення прислівників розглянуто у розділі 3.3.3.

Словотворення дієслів.

На відміну від іменників і прикметників дієслово використовувало в системі словотворення переважно префіксацію. Усі дієслівні префікси в германських мовах походять від так званих превербів – віддієслівних прислівників, з яких могли розвинутися як префікси дієслів, так і прийменники. Тому в сучасній німецькій мові частина прийменників або повністю, або частково збігається із префіксами дієслів: *be-* і *bei*, *ver-* і *vor*.

До основних префіксів дієслів у двн. мові відносилися *bi-, gi-, ga; ant; ir-, ar-, ur-; far-, fir-; zir-, zar-, zur*. Редукція голосних привела надалі до уніфікації різних варіантів цих префіксів; напр., *int-lant- > ent; ir-, ar-, ur- > er*. Під наголосом ці префікси зберігають нескорочену голосну у складі іменників: *ent-decken*, але *Ant-wort*, *er-lauben*, але *Ur-baub*.

У двн. мові виходить із уживання як дієслівний префікс герм. префікс *at-*, що засвідчений у готській в значенні «до, при». Двн. *aʒ* використовується тільки у функції прийменника або прислівника. Наприкінці IX ст. це слово зникає й замінюється прийменником *zi*, прислівником *zuo*.

Префікс дієслова *bi-*, як показано вище, є скороченою формою слова *bī*, що у двн. мові мало функцію прислівника або прийменника. В остаточному підсумку за префіксом закріплюється форма *bi-, be-*, а за прийменником – *bī* (> н. *bei*).

Сучасні суфікси дієслів *-eln, -ern, -nen, -sen, -zen, -igen* виникли в результаті перерозкладання основ, коли до суфікса дієслова *-en* стала відходити частина кореня іменника, що закінчується на *r, l, n* та ін. приголосні.

У системі словотворення у двн. мові використовувалося також складання й перехід з однієї частини в іншу (субстантивація).

ЧАСТИНА 3

СЕРЕДНЬОНІМЕЦЬКИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВН. МОВИ

1.1. Хронологічні й територіальні рамки свн. мови

Середньовісньонімецький період охоплює, як сказано в розділі 1.5 (ч. 1), часові рамки з 1050 по 1350 роки. Деякі лінгвісти розрізняють усередині середньовісньонімецького періоду *ранньосередньовісньонімецький* (Frühmittelhochdeutsch) – 1050–1170, *класичний свн. період* – (1170–1250) і *пізньовісньонімецький* (Spätmittelhochdeutsch) – 1250–1350. Це членування засноване на чисто екстралінгвістичних критеріях – літературно-історичних або соціально-історичних. На класичний період припадає розквіт лицарської літератури й мінезангу (кінець XII – початок XIII ст.).

На формування й розвиток свн. мови, як буде показано далі, зробили помітний вплив два екстралінгвістичних фактори – **хрестові походи**, у результаті яких сформувався особливий стан лицарів зі своєю культурою й літературою, і **східна колонізація**, що привела до розширення території, на якій була розповсюджена німецька мова. До цієї території належали, зокрема Мекленбурзьке герцогство, Марк-графство Бранденбург, польське Помор'я, Сілезія, область між нижньою течією Вісли й Німаном, де жило балтійське плем'я прусів, Чехія та ін. землі. Східна колонізація почалася ще при Карлі Великому, однак особливо інтенсивно вона здійснювалася в XII–XIV століттях (див. карту 7).

1.2. Середньовісньонімецькі діалекти

Територія, де жили лужицькі серби (на схід від ріки Заале), в XI–XII ст. заселяється німецькими колоністами, які заснували тут Мейсенську марку (м. Мейсен на ріці Ельбі). Ця область отримала назву Верхня Саксонія (Obersachsen) – на відміну від споконвічних саксонських територій на північному заході Німеччини.

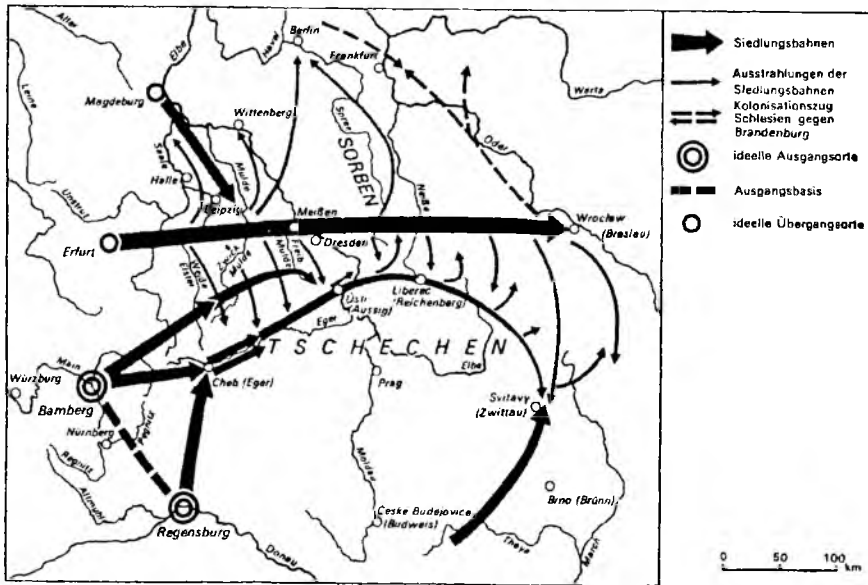
Ще при Карлі Великому починається заселення германськими племенами земель, де жили слов'янські племена хорутани; на цій території Карл засновує так звану Східну марку (*Ostmark*), що згодом отримала назву *Östarrîchi* – н. *Österreich* (Австрія). З 1156 року Східна марка (Австрія) стає самостійним герцогством, а з 1804 року – імперією. У XII–XIII ст. німецькі колоністи проникають у Трансильванію (нині територія Румунії), де виникає так зване Семиграддя (*Siebenbürger Sachsen*). Цей німецькомовний острівець входив до складу Австрії, потім Угорщини, а після 1920 року – Румунії.

Давньовісньонімецькі діалекти за своїм походженням значною мірою були обумовлені відмінностями між давньогерманськими племенними діалектами. Поступово на ці первісні відмінності нашаровуються регіональні особливості тієї або іншої місцевості, де проживали носії німецької мови. Для середньовісньонімецького періоду розрізняють такі діалекти.

Верхньонімецькі (*Oberdeutsch*) діалекти (інакше – південнонімецькі), до яких належали: 1) *алеманський* (південноалеманський у Швейцарії й Бадені, нижньоалеманський в Ельзасі, на півдні Баден-Вюртемберга, північноалеманський у Вюртемберзі, у Швабії); 2) *баварський* (північно-баварський – Нюрнберг; середньобаварський, верхньобаварський – Баварія, Австрія; південнобаварський – Тіроль, Каринтія й ін. райони Австрії); 3) *східнофранкський* (*Ostfränkisch*); 4) *південнофранкський* (*Südrheinfränkisch*) – у Бадені й північній частині Вюртемберга.

Середньонімецькі діалекти (*Mitteldeutsch*), що склалися з 2 підгруп – *західносередньофранкських* і *східносередньофранкських*. До першої підгрупи відносилися 1) *середньофранкський* (*Mittelfränkisch*) – Рейнська область від Дюссельдорфа до Тріра, північно-західна частина Гессену й північно-західна Лотарингія; 2) *рейнсько-франкський* (*Rheinfränkisch*) – південна частина Рейнської області, частина Німецької Лотарингії, Гессену; частина Франконії, Вюртемберга й Бадена, Рейнпфальца, північна частина Ельзасу. До другої підгрупи відносилися: 1) *тюрингський* (*Thüringisch*), 2) *верхньосаксонський* (*Obersächsisch*), 3) *сілезький і лужицький* (*Schlesisch und Lausitzisch*); 4) *верхньопрусський* (*Hochpreussisch*) – див. карту 8.

Слід відзначити, що частина середньонімецьких діалектів склалася за рахунок східної колонізації й розширення території, на якій була розповсюджена німецька мова. Так, наприклад, верхньосаксонський діалект (інакше – мейсенський) утворився на території колишніх слов'янських земель. Ця територія, як сказано вище, отримала назву Верхня Саксонія. Аналогічним чином виникли сілезький і верхньопрусський діалекти (останній на території Прибалтики, де в результаті німецької

Карта 7. Східна колонізація (1100–1500) (Frings, 1957: 131)

колонізації зникла одна з балтійських мов – прусська, що дала назву відповідній території й діалекту).

На основі середньовиснонімецьких діалектів склалася мова ідиш, перші письмові свідчення якої відносять до кінця XIII ст.

Крім власне виснонімецьких діалектів, у мові середньовиснонімецького періоду виділяють **нижньовиснонімецькі** діалекти, до яких відносили-ся **нижньовиснофранкський** і **нижньовисносаксонський**.

1.3. Середньовиснонімецькі пам'ятки писемності

Середньовиснонімецький період в історії німецької мови збігається з бурхливим розвитком феодальних відносин у Німеччині, із хрестовими походами лицарів і виникненням лицарської культури, що перебувала

під значним впливом французької літератури й мистецтва. У силу цих зовнішньовиснонімецьких обставин в XII–XIII століттях одержує широке поширення світська література, представлена насамперед лицарською поезією. Лицарська поезія розпадається, у свою чергу, на два жанри – віршований лицарський роман і лицарську лірику – міннезанг (мінне «любов» + sang «оспівування»). До першого жанру відноситься: епічна поема «Енеїда» (*Eneide*), написана Генріхом фон Фельдеке (*Heinrich von Veld-cke*), віршована повість «Бідний Генріх», написана швабським лицарем Гартманом фон Аюе (*Hartmann von Aue*), а також його ж романи «Ерік» (*Erec*) та «Івейн» (*Iwein*) – переклади лицарських французьких романів і роман «Трістан» (*Tristan*), написаний Готфрідом Страсбурзьким (*Gottfried von Strassburg*), роман «Парцифаль» (*Parzival*) баварського лицаря Вольфрама фон Ешенбах (*Wolfram von Eschenbach*).

Лицарська лірика представлена творами вже згаданих поетів Генріха фон Фельдеке, Гартмана фон Аюе, Вольфрама фон Ешенбах, Вальтера фон дер Фогельвейде (*Walter von der Vogelweide*) та ін. (*Dietmar von Aist, Friedrich von Hausen; Heinrich von Morungen, Reinmar der Alte* або інакше *Reinmar von Hagenau*).

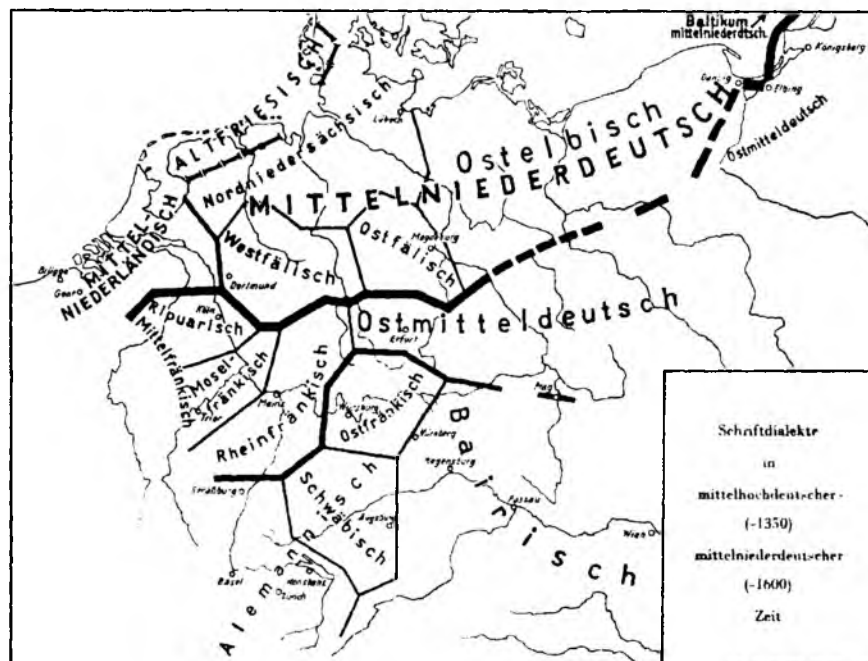
Найвизначніше місце серед свн. пам'яток займають давньогерманські твори, записані й оброблені в пізніший час. До цих творів відносяться «Пісня про Нібелунгів» і «Гудрун» (приблизно 1200–1210 р.).

До церковної прози свн. періоду належать проповіді Давида Аугсбургського й Бертольда Регенсбургського (XIII ст.). До філософсько-релігійної літератури – твори богослова Еккарта і його учнів. Збірник церковних проповідей, написаних на баварському діалекті (XII ст.), увійшов в історію за назвою «Церковне зеркало».

У свн. період значно розширилося використання німецької мови в діловій сфері. Німецька мова стала вживатися в канцелярських документах, грамотах, торговельних й юридичних текстах тощо на основі алеманського діалекту при імператорському дворі Гогенштауфенів.

Крім того, на свн. мові засвідчені численні історичні хроніки.

Таким чином, всі пам'ятки свн. періоду можна розділити на наступні основні категорії: 1) поетичні твори (поетичні романи, любовна лірика, героїчний епос); 2) прозаїчні тексти (релігійна, юридична, ділова й історична література).

Карта 8. Середньовиснонімецькі діалекти

Окремого розгляду вимагає питання про форми існування середньовісньонімецької мови, тобто про співвідношення літературної мови й діалектів.

Оскільки мандрівні середньовісньні поети прагнули до того, щоб їхні твори, що виконувалися у вигляді пісень, були зрозумілі на всій території Німеччини, у лицарській літературі простежується помітна тенденція до згладжування діалектних розходжень, до більшої літературної обробки мови. Тому що найбільшого розквіту лицарська поезія досягла на півдні Німеччини (так, при Віденському дворі розвивалася творчість згаданих вище поетів Вальтера фон дер Фогельвейде, Реймара фон Хагенау), південно-західний варіант (на основі алеманського діалекту) ставав особливо престижним, його намагалися наслідувати інші поети.

Рис. 2. Вальтер фон дер Фогельвейде (мініатюра зі збірника пісень)

Так поступово у XII–XIII ст. виникає *наддіалектний* варіант німецької мови, що сприяв наступному утворенню німецької літературної мови.

Проте, було б ще передчасно говорити про те, що у свн. період на території Німеччини панувала єдина літературна мова. Правильніше було б вважати, що на території Німеччини в XII–XIII, а також у XIV–XV сторіччях ще панували різні обласні (територіальні) варіанти літературної мови. Так, наприклад, Генріх фон Фельдеке, виходець із нижньофранкських земель, писав на нижньофранкському. Крім того, існував так званий рейнський літературний діалект, на якому були написані такі твори Генріха фон Фельдеке, як «Пісня про Олександра», «Герцог Ернст» й ін.

РОЗДІЛ 2

ФОНЕТИКА СВН. МОВИ

2.1. Розвиток вокалізму

Найбільшим змінам у свн. період піддалася система голосних (вокалізм). Ці зміни можна звести до наступних основних процесів.

2.1.1. Редуція голосних

Редуція – це ослаблення звучання звука в ненаголошеному складі. Оскільки в герм. мовах наголос закріпився за першим складом слова або морфемі, у ненаголошеному складі опинилися суфікси, флексії, а також префікси. Зрозуміло, що в результаті зміни характеру наголосу редуція почала діяти у всіх германських мовах ще до писемної традиції. Так, закінчення наз. в. однини в іменників втратило в готській мові голосну: герм. *dagaz > гот. dags, герм. *gastiz > гот. gasts. У німецькій мові ще до початку писемної традиції це закінчення (голосний + приголосний) було втрачено повністю.

Як видно з наведених прикладів, редукція може бути повною і частковою.

У двн. мові редукція діяла постійно, однак вона стала особливо помітною у середині XI сторіччя. Саме істотна зміна ненаголошених голосних – їхня редукція – і є найбільш важливим мовним критерієм відокремлення двн. періоду від свн. періоду в розвитку німецької мови.

Редукція ненаголошених голосних включала наступні основні типи.

1. Скорочення довготи голосного:

двн. *tagā* > свн. *tage*

двн. *habēn* > свн. *haben*

2. Зміна якості звука (його тембру); короткі *i*, *e*, *a*, *o*, *u* переходять у нейтральний голосний *ə*: двн. *gesti* > свн. *geste*, двн. *zungūn* > свн. *zungen*.

3. Повне відпадання голосного або приголосного: двн. *nematēs* > свн. *nemen*, двн. *sunu* > свн. *sun*.

З наведених прикладів видно, що редукція зробила вирішальний вплив на зміну флексій іменників, дієслів, прикметників і займенників і привела до перебудови і зміни всієї морфологічної структури німецької мови у свн. період.

2.1.2. Розвиток умлаута

У свн. мові – на відміну від давньоверхньонімецької – набув розвитку **вторинний умлаут**.

ö – умлаут короткого *o*: двн. *mohti* «хотів би» > свн. *möchte*;

ü – умлаут короткого *u*: двн. *suntia* > свн. *sünde* «гріх», двн. *dunni* «тонкий» > свн. *dünne*;

ä – умлаут короткого *a*; на відміну від первинного умлаута короткого *a* (*a* > *e*) у результаті вторинного умлаута виникав більш відкритий звук *ā*: двн. *mahtig* > свн. *mähtec*.

Як видно з наведеного прикладу, вторинний умлаут відбувся в тих позиціях, у яких він не діяв у двн. період: перед сполученнями *h* + приголосний (див. розділ 2.2.3, ч. 2); у корені, відділеному від закінчення ще одним складом (двн. *magadi* > свн. *mägede*) та ін. випадках.

Умлауту піддалися також довгі голосні, які у двн. мові залишалися незмінними:

æ – умлаут довгого *ā*: двн. *māri* > свн. *mære* «оповідання»; двн. *nāti* > свн. *næte* «я взяв би»;

œ – умлаут довгого *ō*: двн. *skōni* «гарний» > свн. *schæne*, двн. *hōhir* «вище» > свн. *hœher*.

[y] – умлаут довгого *ū*. На письмі цей тип умлаута позначався буквосполученням *iu*: двн. *brūti* «наречені» > свн. *bruite*, двн. *hūsir* «будинки» > свн. *hiuser*.

У всіх наведених прикладах добре видно дію редукції у флексіях і суфіксах (*i* > *e*).

Умлауту піддавалися не тільки короткі й довгі голосні, але й дифтонги:

ōu – умлаут дифтонга *ou*: двн. *troumen* «спати, марити» > свн. *tröumen* (у цьому дієслові першого класу *i/j* не зберігається в інфінітиві вже у двн. період, але зберігалось в інших формах, що й викликало умлаут); двн. *frowida* > свн. *vröude* «радість»; двн. *loufit* «біжить» > свн. *löufet*.

У баварському й деяких інших діалектах дифтонг *ou* передається через *eu*.

üe – умлаут дифтонга *uo*: двн. *guoti* «доброта» > свн. *güete*.

iü – умлаут двн. дифтонга *iu*: двн. *liuti* «люди» > свн. *liuti* (= *liüti*). Цей дифтонг перетворюється в монофтонг [y].

Важливо відзначити, що в результаті редукції, як показано вище, звук *i* у суфіксі або флексії редукувався й набував форму *-e*. У цих умовах умлаут із чисто фонетичного явища перетворюється у важливий морфологічний показник певної форми слова, що відрізняв цю форму від інших – без умлаута. Це стосується і показників множини іменників, ступенів порівняння прикметників, деяких форм дієслів.

2.1.3. Зміни в складі дифтонгів

Вище було показано, що в результаті дії умлаута у свн. мові виникли нові дифтонги *ou* й *üe*. Однак у свн. період виникають ще 3 нових дифтонги внаслідок дифтонгізації трьох довгих голосних:

ī > *ei*: двн. *mīn* «мій» > свн. *mein*, двн. *drī* > свн. *drei*, двн. *zīt* «час» > свн. *zeit*;

ū > *au*: двн. *hūs* > свн. *haus*, двн. *rūm* «приміщення» > свн. *raum*. Не піддалися дифтонгізації слова *nū* й *dū* «ти». Це було пов'язане з розподілом наголошених і ненаголошених слів у реченні.

Особливого розгляду вимагає розвиток герм. дифтонга *eu/iu* у свн. мові. Цей дифтонг перетворився у двн. мові внаслідок переломлення в дифтонг *io/iu*. У свн. мові старе двн. *iu* монофтонгізується й перетворюється в довгий звук [ȳ]. Цей звук [ȳ] збігається з тим [ȳ], що виник як умлаут довгого *ū* (див. вище – двн. *hūsir* «будинки» > свн. *hiuser*).

Таким чином, звук [ȳ], що позначався у свн. мові як *iu*, виник із трьох різних джерел: а) давній герм. дифтонг *iu* (< *eu*): *biute* «пропонуую»; б) умлаут двн. дифтонга *iu*: двн. *liuti* «люди» – свн. *liute* (*liüte*); в) умлаут двн. *ū*: двн. *hūsir* – свн. *hiuser*. Однак *iu*, що перейшло в *io > ie* (див. розділ 2.2.2, ч. 2) у результаті переломлення, залишається у свн. дифтонгом (*bieten*). Пізніше у формах типу *biute* й *bieten* відбувається вирівнювання на користь форм множини.

Свн. *iu* [ȳ], що виникло із трьох різних джерел, піддається дифтонгізації: [ȳ] > *eu* (*öu*).

Дифтонгізація поширюється з півдня на північ Німеччини, захоплюючи спочатку баварський діалект, а потім східнофранкський й інші діалекти. Див. карту 8.

У північних діалектах Німеччини, а також у Швейцарії, Ельзасі й деяких інших областях дифтонгізація відсутня.

У свн. період відбувається також розширення старих дифтонгів *ei* й *ou*, які перетворюються в [ai] й [au]: двн. *teil* > свн. *teil* (*tael*), двн. *ouga* > свн. *auge*. Ці дифтонги збіглися з новими дифтонгами, що виникли з *i* й *ū* (*mīn* > *mein*, *hūs* > *haus*). У деяких словах розходження між старим дифтонгом *ei* і новим, що виник з *i*, позначаються на письмі різними знаками (*Seite* «сторона» й *Saite* «струна»). Це пояснюється тим, що у свн. діалектах (крім баварського) зберігалися ще монофтонги й відповідне написання в таких словах, як *wīse* «рід, вид» (але *weise* «сирота»), *sīte* «сторона» (але *seite* «струна») тощо.

Поряд з розширенням дифтонгів у свн. період (XII–XIII ст.) починається монофтонгізація старих дифтонгів *ie*, *uo*, *ūe*: *ie* > [ī] – *hier*, *fliegen*; *uo* > [ū] – свн. *guot* > н. *gut*; *ūe* > [ȳ] – свн. *güete* > н. *Güte*, свн. *brüeder* «брати» > н. *Brüder*.

2.1.4. Склад і походження свн. голосних

Підсумок змінам, що розглядалися вище, можна підвести у вигляді наступних схем (див. схеми 4 й 5).

Схема 4

Розвиток коротких голосних

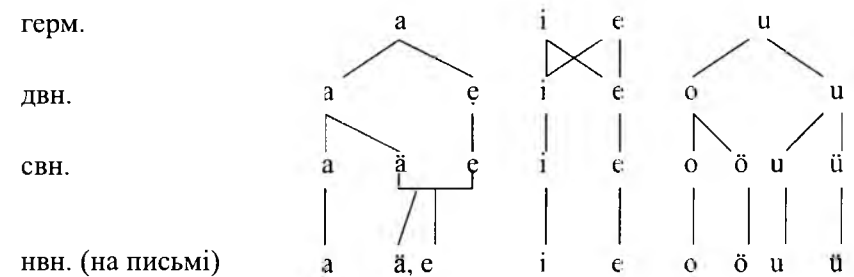
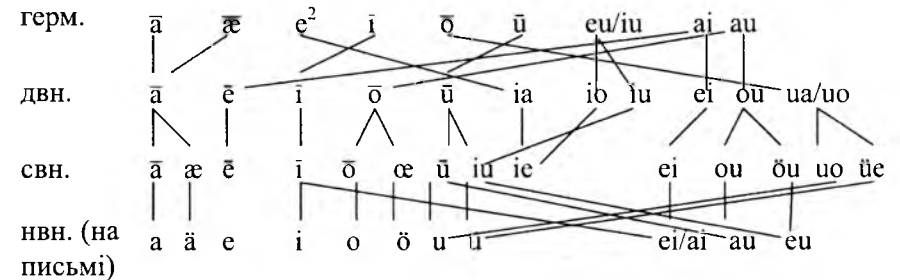

Схема 5

Розвиток довгих голосних і дифтонгів

Пояснення до схем 4 й 5:

свн. **a** < герм. *a* (< ис. *a, o, ə*);

свн. **ē** походить: а) < герм. *e*; б) < герм. *a* в результаті первинного умлаута;

свн. **i** < герм. *i* або *e* (у результаті переломлення)

свн. **o** < двн. *o* (< герм. *u* у результаті переломлення)

свн. **u** < двн. *u* (< герм. *u*).

свн. ä < двн. *a* в результаті вторинного умлаута (*ä* є більш відкритим звуком у порівнянні з *e*);

свн. ö < двн. *o* в результаті умлаута;

свн. ü < двн. *u* в результаті умлаута;

свн. ā < двн. *ā* (< герм. *ǣ*, іє. *ē*), а також з герм. сполучень *anh-*.

У деяких південнонімецьких діалектах свн. *ā* > *ō*. Цей перехід відбувся в деяких словах, що ввійшли в сучасну німецьку мову: свн. *mānōt* > н. *Monat*, свн. *wāc* > н. *Woge*.

свн. ē < двн. *ē* (< *ai* перед *h, r, w*);

свн. ī < двн. *ī* (< герм. *ī*, сполучень *inh-*);

свн. ō < двн. *au* (перед *d, t, z, s, n, r, l*, а також перед *h*);

свн. ū < двн. *ū* (зі сполучень *unh-*);

свн. æ (< *ā* довге) < двн. *ā* у результаті умлаута;

свн. œ (< довге *ō*) виникло із двн. *ō* в результаті умлаута;

свн. iu (< *ü* довге) виникло із двох джерел – двн. *ī* і двн. дифтонга *iu*.

свн. ie спочатку залишався дифтонгом, що виник із двох джерел: двн. *ea, ia, ie* (< герм. *e²*) або із двн. *iu/io* > *ie* (< герм. дифтонг *iu*). Уже у свн. період *ie* починає монофтонгізуватися.

свн. uo < двн. *ua/oa* (< герм. *ō*). Уже у свн. період *uo* починає монофтонгізуватися: *uo* > *ū*. У деяких випадках це довге *ū* (перед *-ter*) скорочується (свн. *muoter* > н. *Mutter*).

свн. öu < двн. *ou* в результаті умлаута.

свн. üe < двн. *uo* в результаті умлаута. Це *üe* уже у свн. період починає монофтонгізуватися в *ü* довге.

Таким чином, система вокалізму свн. мови включала такі голосні: короткі – *a, o, u, i, e, ä, ö, ü, ə*; довгі – *ā, ō, ē, æ, α, ī, ū, ü (iu)*; дифтонги – *ei, oi, öu, ie, uo, üe*.

2.2. Розвиток консонантизму

Більша частина приголосних, зафіксованих у двн. мові, у свн. період ніяким змінам не піддалася. Зміни в системі консонантизму торкнулися лише деяких звуків.

У свн. період у німецькій мові починає розвиватися звук [S], що був відсутній у двн. мові. Цей звук розвився зі сполучення *sk (sc)*. Можна

із упевненістю припускати, що спочатку *k > ch*, а потім *s + ch > sch (S)*. Така гіпотеза підтверджується написанням [S] за допомогою трьох букв: *sch*. Таке написання зберігається й у сучасній німецькій мові (аналогічна зміна відбулася й в англійській мові, де [S] передається через *sh* (порівн. двн. *fisc* > н. *Fisch*; да. *fisc* > а. *fish*). Перехід *sk > sch* стає особливо помітним у XII ст., а у XIII сторіччі звук [S] починає розвиватися також у сполученнях *sl, sm, sn, sw*, а пізніше – у сполученнях *st* і *sp*.

В XIII сторіччі *s* одзвінчується в середині слова й на початку слова перед голосними (*sīn* > н. *sein*, *lesen* > н. *lesen*). У цей же період зникають відмінності між двн. *s* й *z*, що виникли в результаті другого переформування приголосних.

До кінця свн. періоду зникає інтервокальне *h*, що вимовлялося у двн. мові. Однак на письмі воно зберігається дотепер (свн. *sehen* – н. *sehen*, свн. *hæhe* «висота» – н. *Höhe*).

У свн. період змінилася також вимова звука *w*: у двн. мові, як показано в розділі 2.1.2, ч. 2, *w* був губно-губним напівголосним, у свн. мові він стає губно-зубним приголосним. Звук *w* зникає після *r* й *l*: *gar* (повна форма *garwer*). У ряді випадків *w > b*: *gelwes* – *gelbes*, *valwes* – *falb*.

Однією з найважливіших змін приголосних у свн. періоді є втрата дзвінкості наприкінці слова або складу. Це добре видно з письмової передачі таких форм, як *tac* – *tages*; *gelouben* «вірити» – *geloupte* «вірив». У сучасній німецькій мові таке оглушення відбувається в усному мовленні, але на письмі внаслідок уніфікації орфографічних норм закріплюється написання дзвінкого приголосного у всіх позиціях (*Tag, glaubte*).

У ряді випадків форми свн. слів змінюються внаслідок дії асимілятивних, дисимілятивних й інших процесів:

1) *n > m* перед губними звуками: *imbiz* «закуска» < *in-biz*; *embor* (н. *empor*) < *in-bor*;

2) *mb > mm*: *zimber* > *Zimmer* «кімната»; *lambes* > *lames* «ягня»; *ln > ll*: свн. *elne* > н. *Elle* «лікоть»;

3) у сполученнях *-ige-, -ege-, -age-* *g* переходить у голосний, а потім відбувається стягнення (контракція) звуків, що залишилися, так *щo igi > i, egi > ei*: двн. *megidi* > свн. *meide* «дівчина», свн. *getregede* > н. *Getreide* «урожай», свн. *tegedinc* > *teidinc* > н. *Verteidigung* «засідання суду» > «захист»;

4) дисиміляція: $r + r > r + l$: *murmern* > *murmeln*; $m + n > m + l, l + n$: двн. *samanōn* «збирати» > свн. *samenan* > *samelen*; $r + n > r + l$: лат. *organum* > двн. *organan* > свн. *orgel* тощо;

5) у деяких словах до *n* і *r* додається «ковзкий» звук *d*: н. *jemand*, *niemand* (порівн двн. *ioman*, *nioman*);

6) випадання приголосного:

а) випадання *h*: *hāhen* – *hān* «висіти»;

б) випадання *w* між голосними: свн. *ouwe* «проточна вода» > н. *Aue* «річкова долина»; свн. *houwen* «рубати» > н. *hauen*; свн. *riuwe* > н. *Reue* «каяття»; свн. *būwen* > н. *bauen* «будувати»;

в) випадання *b* й *d* (крім зазначеного вище випадання *g*): двн. *gibit* > свн. *gīt*; свн. *haben* > *hān* «мати» тощо.

У цілому система свн. консонантизму включала у свій склад такі звуки: *b, d, g, p, t, k*; *w, z* (щілинний), *f, h* (велярний, як н. *ch*); *s, sch, j(y)*; *h* (придих); *pf, z* (африката *tz*), *cch* (африката); *m, n, r, l*.

Короткі висновки

Основні зміни у фонетичній системі свн. мови стосуються вокалізму.

Найбільш важливими із цих змін є:

а) редукція ненаголошених голосних, що привела до повної або часткової втрати флексій іменників і дієслів;

б) подальший розвиток умлаута, що охопив зміну не тільки коротких, але й довгих голосних;

в) виникнення нових дифтонгів у результаті дифтонгізації довгих голосних *i, ī* й *ū*;

г) монофтонгізація дифтонгів *ie, io, ue*.

У системі консонантизму розвивається нова фонема [S]; у кінці свн. періоду зникає інтервокальне *h*.

3.1. Іменник

3.1.1. Відмінювання іменників

Як ми вже відзначали в розділі 2.1.1, редукція ненаголошених голосних у флексіях і суфіксах, що стала особливо інтенсивною у кінці давньонімецького – на початку середньонімецького періоду, зробила вирішальний вплив на всю систему відмінювань і дієвідмін у середньовісній німецькій мові. Редукція голосних *i, e, a, o, u*, перетворення цих голосних в один нейтральний звук *e* ([ə]), спрощення в результаті повної редукції двоскладних закінчень типу род. в. множини (*-ōno > en*) привело до того, що все розмаїття флексій, що ще спостерігалось у двн. мові, звелось до обмеженого числа відмінкових маркерів – *-e, -es, -en, -er*. Ці маркери не могли вже чітко відрізнити один тип відмінювання іменників від іншого, тобто *відмінності між іменниками за основотворчим суфіксом (-a-, -i-, -ō-)*, а, отже, і за типами відмінювань зникли. Зміни, що відбулися в системі відмінювання іменників у свн. період у порівнянні із двн. періодом, добре помітні в представлених нижче парадигмах.

Парадигма 26

Відмінювання іменників чоловічого роду

	Однина		Однина	
	основа на -a-	основа на -i-	основа на -a-	основа на -i-
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	tag	tac	gast	gast
род. в.	tages	tages	gastes	gastes
дав. в.	tage	tage	gaste	gaste
знах. в.	tag	tac	gast	gast
оп. в.	tagu	–	gastiu	–

	Множина			
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	taga(ā)	tage	gesti	geste
род. в.	tago	tage	gestio	geste
дав. в.	tagum	tagen	gestim	gesten
знах. в.	taga	tage	gesti	geste

Парадигма 27

Відмінювання іменників середнього роду

	Однина			
	основа на -a-		основа на -ir-	
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	wort	wort	lamb	lamp
род. в.	wortes	wotes	lambes	lambes
дав. в.	worte	worte	lambe	lambe
знах. в.	wort	wort	lamb	lamp
ор. в.	wortu	—	lambu	—

	Множина			
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	wort	wort	lambir	lember
род. в.	worto	worte	lambiro	lember(e)
дав. в.	wortum	worten	lambirum	lemberen
знах. в.	wort	wort	lambir	lember

Парадигма 28

Відмінювання іменників чоловічого й середнього роду

	Однина			
	основа на -n-			
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	pamo	pame	herza	herze
род. в.	pamin	pamen	herzin	herzen
дав. в.	pamin	pamen	herzin	herzen
знах. в.	pamon	pamen	herza	herze

	Множина			
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	namon	namen	herzen	herzen
род. в.	namōno	namen	herzōno	herzen
дав. в.	namōm	namen	herzōm	herzen
знах. в.	namon	namen	herzun	herzen

Парадигма 29

Відмінювання іменників жіночого роду

	Однина			
	основа на -ō-	основа на -i-	основа на -n-	
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	gebe	kraft	zungen	zungen
род. в.	gebe	krefte, kraft	zungen	zungen
дав. в.	gebe	krefte, kraft	zungen	zungen
знах. в.	gebe	kraft	zungen	zungen

	Множина			
	двн.	свн.	двн.	свн.
наз. в.	gebe	krefte	zungen	zungen
род. в.	geben	krefte	zungen	zungen
дав. в.	geben	kreften	zungen	zungen
знах. в.	gebe	krafte	zungen	zungen

Як видно з наведених парадигм, редукція закінчень стерла відмінності між давніми типами відмінювань. Так, закінчення одн. і мн. основ на *-i-* і *-a-* чоловічого роду повністю збіглися. Відмінністю множини від однини в колишніх основах на *-i-* є наявність умлаута ($a > e$). Зближаються відмінювання іменників на *-ir* з відмінюванням на *-i-* і *-a-*. Уніфікуються закінчення у відмінюванні іменників на *-n-*.

Стає очевидним, що у свн. період складається нова система відмінювання іменника. У цій системі група закінчень *-e*, *-es*, *-er* протиставляється групі уніфікованих закінчень *-n-*. Так виникає протиставлення сучасної сильної й слабкої відміни іменників чоловічого й середнього роду. Поряд із цією тенденцією – розмежуванням всіх типів відміню-

вань на сильне і слабке – простежується ще одна тенденція: угруповання іменників *не за типами основ, а за родом*. Іменники чоловічого й середнього роду (крім основ на *-n-*) виявляють значну подібність своїх закінчень. Лише невелика група іменників середнього роду (*herze, dre, ouge* й *wange*) відмінюються за слабкою відміною.

Уже у свн. період спостерігається явна подібність закінчень іменників жіночого роду, що належали раніше до основ на *-ō-, -i-, -r-* і *-n-*. Поєднує ці іменники *відсутність закінчень в однині*. Відхиляються від цього загального «правила» лише іменники жіночого роду з колишньою основою на *-n-* (див. парадигму 29). Однак поступово (уже у нвн. період) відбувається вирівнювання закінчень іменників типу *zunge* й іменників типу *gebe* (колишні основи на *-n-* і *-ō-*) за моделлю іменників з основою на *-ō-*, тобто в однині закінчення в іменників жіночого роду відпали й уніфікувалися.

Таким чином, у свн. період починає утворюватися сучасна система відмінювання іменників, що складається із трьох типів: **сильної, слабкої й жіночої**. Схематично це можна представити в наступному вигляді (див. схему 6).

Сильна відміна складається на базі колишніх основ *-a-, -ja-, -wa-, -i-, -ir-, -nd-, -u-, -r-* (чоловічий і середній рід). Слабка відміна (чоловічий і кілька іменників середнього роду) формується на базі древнього відмінювання на *-n-*. Жіноча відміна поєднує колишні основи на *ō, i, u, r* й *n* (тільки жіночий рід).

При утворенні нових типів відмінювання деякі іменники переходять із однієї колишньої основи в іншу. Так, іменники чоловічого

роду з основою на *-ja* (свн. *hirte, rise* «велетень») протягом тривалого часу зберігали в наз. відмінку однини закінчення *-e* й тому асоціювалися з тими іменниками, які також мали в цьому відмінку закінчення *-e* (напр., *name*). Так само частина іменників з основою на *-ja* перейшла в слабку відміну. Деякі іменники середнього роду (*Auge, Ohr*) перейшли в сильну відміну зі слабкої (слово *wange* «щока» змінило свій рід і перейшло в жіночу відміну).

Із слабкої в сильну відміну перейшли також іменники *Brunnen* «колодязь», *Garten* «сад» й ін. Раніше ці іменники відносилися до *n-основ* й в наз. відмінку однини не мали закінчення *-n* (двн. *brunno*, свн. *brunne*). Однак поступово, у силу дії аналогії, закінчення *-n* поширилося й на наз. відмінок однини. Відбулося перерозкладання кордонів між морфемами, так що в *Brunnen* закінчення *-n* стало мислитися як частина кореня. Слово набуло, таким чином, форми іменника з усіма ознаками сильного відмінювання, тому в род. відмінку до нього стали додавати закінчення *-s*, якого в цьому слові раніше не було (двн. *brunnin*). За подібною моделлю стали розвиватися іменники типу *Name, Wille, Same* й ін., які утворюють так званий «перехідний» або «змішаний» тип відмінювання. До перехідного типу відмінювання відійшов й ім. *Herz*, що у двн. і свн. період належав до *-n-* основ (порівн. свн. *herze, herzen, herzen, herze* – нвн. *Herz, Herzens, Herzen, Herz*).

Невелика група іменників, що відносилися до основи на *-nd-*, відійшла до сильної відміни. До сильної відміни відійшли також іменники чоловічого роду з основою на *r* (*Vater, Bruder*).

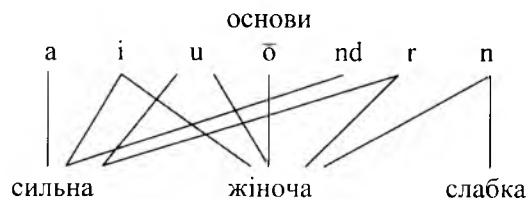
Іменники слабкої відміни, що позначали істоти (двн. *knabo, falcho* «сокіл», *boto* «гонець, вісник»), згодом або повністю, або частково редукували *o*: *o > e* або *o > нуль* (*Knabe, Bote*, але *Mensch, Fürst*). Ці іменники зберегли форми слабкої відміни.

3.1.2. Утворення множини іменників

Множина іменників у німецькій мові утворюється за допомогою зовнішньої й внутрішньої флексії. Як зовнішня флексія використовуються три формативи («суфікси») – *-e, -er, -en*. Як внутрішня флексія виступає умлаут (перегласовка). Існують певні правила сполучення зо-

Схема 6

Походження системи відмін у німецькій мові

внішньої й внутрішньої флексії: суфікс *-r* обов'язково сполучається з умлаутом (*Haus – Häuser*); суфікс *-en* ніколи не сполучається з умлаутом (*Zunge – Zungen, Auge – Augen*); суфікс *-e* в одних випадках супроводжується умлаутом (*Gast – Gäste, Hand – Hände, Sohn – Söhne*), в інших випадках коренева голосна не змінюється (*Tag – Tage*). Наведені приклади дозволяють зрозуміти, яким чином виникла своєрідна система множини в німецькій мові.

Як і в англійській мові, форма наз. відм. множини була переосмислена у форму множини. Ті іменники, які колись відносилися до *a-основ* (двн. *taga*) не могли мати умлаута, тому що умлаут виникав перед *-i/j-* у суфіксі основи. Отже, колишні *i-основи* й *u-основи* (порівн. гот. *gasteis, sunjus* – наз. відм. множини) зазнали перегласовки в корені, а колишні *a-основи* в наз. відм. множини такої перегласовки не мали. Оскільки голосні в закінченнях *-a, i, u* редукувалися в той самий нейтральний звук [ə], що на письмі позначається буквою *e*, сьогодні, з позицій синхронії, неможливо пояснити різницю в дистрибуції закінчення *e* й наявності / відсутності умлаута (*Tage*, але *Gäste*). З діахронічного погляду наявність / відсутність умлаута знаходить цілком задовільне пояснення. Треба, щоправда, урахувати, що в деяких випадках умлаут для позначення множини використовують за аналогією, як чисто морфологічний засіб, тобто в тих випадках, де історично в голосній основі (закінченні) ніякого умлаута не було (н. *Stühle*, але двн. *stuola*). Суфікс множини *-en* походить від наз. відм. множини основ на *-n*, у яких умлаут також не міг виникнути. Тому суфікс *-en* у сучасній німецькій мові не супроводжується умлаутом. Суфікс множини *-er* походить від форми наз. відм. множини основ на *-s*: двн. *lambir* (< *lambir < *lambizō), де *-iz-* спочатку було не суфіксом множини, а частиною *s-основи*, що походить від герм. – *izō*, іє. – *esā* (порівн. рос. *небеса*). Зрозуміло, що наявність *-i-* викликало умлаут у корені, а суфікс основи *-s-* з попередньою голосною *-i-* переосмислився в показник множини. Варто врахувати, що суфікс *-er* став у німецькій мові досить продуктивним і за аналогією модель утворення множини «умлаут + *er*» була перенесена на інші іменники, що походять від зовсім інших основ.

Таким чином, суфікс множини *-e* в німецькій мові походить в остаточному підсумку від однієї з голосних основ (*a, i, u*); суфікс *-n-* від основ на *-n*, а суфікс *-er-* від основ на *-s*. У всіх випадках ці самостійні морфеми-показники множини виникли із закінчень наз. відмінка множини, що виражали синкретично і відмінок, і число. Важливо підкреслити, що в сучасній німецькій мові суфікси множини є спеціальними показниками **тільки** числа; відмінкові значення виражаються іншими флексіями або відсутністю флексій (тобто нульовими закінченнями): *der Tag – die Tag-e* «дні» – *den Tag-e-n* «дням» (*e* – суфікс множини; *-n* – закінчення дав. відмінка множини).

Таким чином, основні зміни в системі відмінювання іменника у свн. період можна звести до наступних.

1. У результаті редуції закінчень відбувається зменшення їх кількості й розпад колишньої системи відмінювання, заснованої на розрізненні основотворчих суфіксів.

2. Замість давнього угруповання іменників за основами виникає нове угруповання – за родами, і як наслідок виникають три нових типи відмінювання іменників – сильне, слабе, жіноче.

3. Колишня триморфемна структура (корінь + основотворчий суфікс + флексія) замінюється новою – двоморфемною структурою (корінь + флексія) в однині й перетворюється в нову триморфемну структуру в множині (корінь + суфікс множини + флексія). Важливим показником множини стає умлаут, що перетворився з фонетичного явища – у морфологічне (внутрішню флексію).

4. Оскільки флексії іменника в багатьох випадках перестали розрізняти відмінки, важливим показником відмінкової форми імені стає артикль. Тим самим у німецькій мові починають розвиватися ознаки аналітизму.

3.2. Дієслово

3.2.1. Зміни в системі дієвідміни дієслів

Редуція закінчень, що викликала зміну й перебудовування системи відмінювання, зробила також вплив і на зміну системи дієвідміни.

Слабкі дієслова, класи яких розрізнялися у двн. мові завдяки основотворчим суфіксам (*e*, *ō*, *ē*), втратили відмінності за класами, тому що *ō* й *ē* редукувалися в *e* (*ə*). Цей нейтральний голосний зберігається у свн. період між коренем і закінченням (у презенсі) або між коренем і дентальним суфіксом (у претериті); порівн. форми дієслова *diēnen* «служити» у двн. і свн. період (презенс).

Парадигма 30

	двн.	свн.
1 ос.	dion-ō-m	dien-e
2 ос.	dion-ō-st	dien-e-st
3 ос.	dion-ō-t	dien-e-t

У претериті *diēnen* набував форми *dien-e-te*.

Редукції піддався й тематичний голосний сильних дієслів у презенсі; порівн.:

Парадигма 31

	двн.	свн.
1 ос.	nim-u	nim-e
2 ос.	nim-i-s(t)	nim-e-st
3 ос.	nim-i-t	nim-e-t
1 ос.	nem-a-mēs	nem-e-n
2 ос.	nem-et	nem-e-t
3 ос.	nem-a-nt	nem-e-nt

Голосний *-e-* у першій особі однини переосмислився в закінчення, у множині – відійшов до закінчення, а в інших випадках зник у нвн. період.

Важливим морфологічним показником у дієвідміні сильних дієслів (презенс) стає умлаут і переломлення. Умлаут з'являвся в сильних дієсловах тільки в 2-й і 3-й особі однини (перед *i*), а переломлення здійснювалося у всіх 3 особах однини; порівн.: двн. *faru*, *ferist*, *ferit*, але *nīmu*, *nīmīst*, *nīmīt*. У свн. період такі розходження зберігаються (умла-

ут – тільки в 2 й 3 особі, переломлення – у всіх 3 особах). Але оскільки умлаут став служити додатковим маркером, що характеризує й відрізняє 2 й 3 особу однини від 1 особи, таке «правило» поширилося за аналогією й на переломлення (це відбулося також у нвн. період); порівн.: свн. *nīme*, *nīmīst*, *nīmīt*, але сучасні німецькі форми *nehme*, *nimmst*, *nimmt*.

Редукція зробила вплив і на зміну особових закінчень, у яких різні голосні редукувалися в *e*, а приголосні редукувалися повністю або частково ($m > n$). У результаті у свн. період закінчення дієслова набули форму, представлену в парадигмі 31. Закінчення минулого часу близькі до презентних закінчень (1 й 3 особа однини має нульову флексію): *hōr-t-e*, *hōr-t-e-st*, *hōr-t-e*; *hōr-t-en*, *hōr-t-et*, *hōr-t-en*.

Закінчення *-i* у другій особі однини (претерит) у сильних дієслів (*nāmi* «ти взяв») до кінця свн. періоду було замінено на *-st* за аналогією із закінченнями слабких дієслів. Однак у свн. період *e* ($< i$) ще зберігається – див. парадигму 32.

Парадигма 32

	однина		множина	
	двн.	свн.	двн.	свн.
1 ос.	nam	nam	nām-u-m	nām-e-n
2 ос.	nām-i	nām-e	nām-u-t	nām-e-t
3 ос.	nam	nam	nām-u-n	nām-e-n

Розподіл сильних дієслів на 7 класів відповідно до чергування за аблаутом у свн. мові зберігається. Він представлений в табл. 11.

Чергування, представлені в табл. 11, можна проілюструвати наступними прикладами.

- 1 ряд:** а) двн. *grīfan* – *greif* – *griffum* – *gigriffan* «хапати»
свн. *grīfen* – *greif* – *griffen* – *gegriffen*
б) двн. *dīhan* – *dēh* – *digum* – *gidigan* «процвітати»
свн. *dīhen* – *dēeh* – *digen* – *gedigen*
- 2 ряд:** а) двн. *biogan* – *boug* – *bugum* – *gibogan* «гнути»
свн. *biegen* – *bouc* – *bugen* – *gebogen*

Таблиця 11

Ряди аблаута в середньовісній німецькій мові

класи дієслів	інфінітив	1 особа однини	1 особа множини	Дієприкметник
1 клас				
двн.	i	ei/ē	i	i
свн.	ī	ei/ē	i	i
2 клас				
двн.	iu/io	ou/ō	u	o
свн.	iu/ie	ou/ō	u	o
3 клас				
двн.	i/e	a	u	u/o
свн.	i/e	a	u	u/o
4 клас				
двн.	i/e	a	ā	o
свн.	i/e	a	ā	o
5 клас				
двн.	i/e	a	ā	e
свн.	i/e	a	ā	e
6 клас				
двн.	a	uo	uo	a
свн.	a	uo	uo	a
7 клас				
двн.	1) a (ā, ei) 2) ou (ō, uo)	ia io	ia io	a (ei, ā) ou/uo
свн.	1) a (ā, ei) 2) ou (ō, uo)	ie ie	ie ie	a (ā, ei) ou (ō, uo)

б) двн. *biotan* – *bōt* – *butum* – *gibotan* «пропонувати»
свн. *bieten* – *bōt* – *buten* – *geboten*

3 ряд: а) двн. *bintan* – *bant* – *buntum* – *gibuntan* «зв'язувати»
свн. *binden* – *bant* – *bunden* – *gebunden*

б) двн. *helfan* – *half* – *hulfum* – *giholfan* «допомагати»
свн. *helfen* – *half* – *hulfen* – *geholfen*

4 ряд: двн. *neman* – *nam* – *nānum* – *ginoman* «взяти»
свн. *nemen* – *nam* – *nānen* – *genomen*

5 ряд: двн. *geban* – *gab* – *gābum* – *gigeban* «дати»
свн. *geben* – *gap* – *gāben* – *gegeben*

6 ряд: двн. *graban* – *gruob* – *gruobum* – *gigraban* «копати»
свн. *graben* – *gruop* – *gruoben* – *gegraben*

7 ряд: а) двн. *haltan* – *hialt* – *hialtum* – *gihaltan* «тримати»
свн. *halten* – *hielt* – *hielten* – *gehalten*
б) двн. *hloufan* – *hliof* – *hliofum* – *giloufan* «бігти»
свн. *loufen* – *lief* – *liefen* – *geloufen*

3.2.2. Слабкі дієслова зі змінною кореневою голосною

Як уже зазначалося раніше, три різних класи слабких дієслів у результаті редукції голосних основи *-e-*, *-ō-*, *ē* у голосний *e* злилися у свн. мові в один спільний клас слабких дієслів. Однак серед слабких дієслів зустрічаються такі, які не міняють своєї кореневої голосної (*machen*, *danken*, *sagen*) і такі, які міняють свою кореневу голосну (свн. *brennen* – *brante*). Це пояснюється походженням дієслів (зі зміною й без зміни голосної) від різних давніх класів слабких дієслів і дією умлаута. Ті дієслова, які відносяться до 2 й 3 класів, що зникли, ніколи не зазнавали впливу умлаута, тому що основотворчими голосними цих класів були *-ō-* (напр., *machen*, *salben*) і *-ē-* (напр., *haben*, *sagen*). Ті дієслова, які походять від першого класу, могли змінювати свою кореневу голосну в результаті дії умлаута, тому що суфікс основи цих дієслів *-j-an* включав у свій склад *i/j*. Однак ще у двн. період не всі дієслова 1 класу піддавалися дії умлаута, тому що в деяких випадках голосний *-i-* випав у формах цих дієслів ще до початку дії умлаута. Випадання (синкопа) *-i-* здійснювалася в таких випадках:

а) після довгої голосної в корені: *kēren* – *karte* «повертатися», *sezzen* – *sazta* «саджати»;

б) перед *l*: *zellen* «розповідати» – *zalte* (поряд з *zelita*);

в) перед двн. *tt* (< герм. *d*): *retten* – *ratta* (поряд з *retita*) «рятувати».

Я. Грім назвав пари типу *brennen* – *brante* «зворотним умлаутом» (**Rückumlaut**). Уже в нововісній німецькій період чергування *a – e* в більшості слабких дієслів зникло, тому що воно не несло ніякого зна-

ченнєвого навантаження. Вирівнювання за аналогією відбулося на користь форми з голосною, котра піддалася умлауту (*hörte, füllte, tränkte*). Чергування *e – a* збереглося в невеликій групі дієслів, що мають у корені сполучення *nn* або *nd* (*wenden, senden, nennen* і т. п.).

3.2.3. Претерито-презентні дієслова

До свн. претерито-презентних дієслів відносилися наступні: *wizzen* «знати», *tügen* (*tügen*) «підходити» (> н. *taugen*), *gunnen* (*günnen*) «бути прихильним» (> н. *gönnen*), *kunnen* (*künnen*) «знати, уміти» (> н. *können*), *durfen* (*dürfen*) «бідувати» (> н. *dürfen*), *turren* (*türren*) «сміти, насмілитися», *suln* (*süln*) «бути належним» (> н. *sollen*), *mügen* (*mügen, magen*) «могти» (> н. *mögen*), *muozen* (*müezen*) «бути належним, сміти, могти» (> н. *müssen*). Ці дієслова мали у свн. мові такі форми (див. таблицю 12).

Таблиця 12

Форми модальних дієслів

інфінітив	1,3 ос. одн. презент	2 ос.одн. презент	1,3 ос. одн. претерит
wizzen	weiz	weist	wisse/wiste
gunnen	gan	ganst	gunde
kunnen	kan	kanst	kunde
durfen	darf	darft	dorfte
turren	tar	tarst	torste
suln	sal/sol	salt/solt	solte/solde
mügen	mac	maht	mahte/mohte
muozen	muoz	muost	muoste

Свн. дієслово *wellen* (> н. *wollen* «хотіти») належало, як уже говорилося в розділі 3.6.6 (частина 2), до неправильних дієслів. У парадигмі цього дієслова давні форми оптатива переосмислились у форми індикатива. Внаслідок цього замість переосмислених форм оптатива в парадигмі дієслова *wellen* утворилися нові форми кон'юнктива. Дієслово *wellen* мало такі форми: *wil, wilt, wil* – однина, презент; *wellen, wellet, wellen(t)* – множина, презент; *wolte* – претерит індикатива й кон'юнктива; *welle* – презент кон'юнктива.

Таким чином, і форми, і значення модальних дієслів (див. вище табл. 12) відрізнялися у свн. період від форм і семантики цих дієслів у сучасній німецькій мові. Остаточо парадигми модальних дієслів сформувалися в новонімецький період (див. розділ 3, частина 4).

Примітка. Дієслова зі значеннями «могти», «хотіти», «бажати» тощо називаються **модальними** тому, що вони виражають не конкретні дії, а відношення мовця до дійсності, тобто мають те лексико-граматичне значення, що виражає *modus* – спосіб (звідси – назва «модальний»). Не всі претерито-презентні дієслова за своїм значенням є модальними. Так, дієслово *wissen* «знати» є претерито-презентним за своєю морфологічною формою, але не є модальним за своїм значенням.

3.2.4. Утворення кон'юнктива

Презент кон'юнктива, як показано в розділі 3.6.5 (частина 2), утворювався у двн. мові за допомогою суфікса *-ē/e-*, а претерит – за допомогою суфікса *-i-*. Оскільки у свн. період обидва суфікси редукуються в *-e-*, формальні розходження зовнішньої флексії, що служить для утворення кон'юнктива в теперішньому й минулому часі, стираються. Замість цього важливими показниками кон'юнктива стала виступати внутрішня флексія, обумовлена дією умлаута. У теперішньому часі кон'юнктив сильних дієслів відрізнявся від форм індикатива саме тим, що в індикативі спостерігалось переломлення й умлаут, викликані наявністю тематичної голосної *-i-*, а у формах кон'юнктива, де замість *-i-*, виступав маркер *e/e*, ні переломлення, ні умлаута не могло бути. Навпаки, у претериті кон'юнктива маркером якого у двн. був звук *i*, у свн. період став розвиватися умлаут; порівн. форми минулого часу кон'юнктива у двн. мові (*hulf-i, hulf-i-st, hulf-i*) і у свн. мові (*hülf-e, hülf-e-st, hülf-e*).

Кон'юнктив слабких дієслів збігся з формами їхнього індикатива (претерит), тому що показник кон'юнктива *i* редукувався в *-e-* і збігся з тим скороченим *-e-*, що був маркером одного із класів слабких дієслів. Так, форми претерита індикатива у двн. мові виглядали в такий спосіб: *dion-ō-t-a*, а кон'юнктива – *dion-ō-t-i* (1 особа однини). Усі голосні в суфіксальних частинах редукуються в *-e-*; у результаті обидві свн. форми збігаються: *dienete* (індикатив) – *dienete* (кон'юнктив). У свн. період

одержують поширення перфект і плюсквамперфект кон'юнктива; уживання цих форм засвідчено вже у двн. мові.

3.2.5. Розвиток аналітичних форм дієслова

У свн. період одержують свій подальший розвиток аналітичні форми дієслова – перфект і плюсквамперфект. Цей розвиток полягає в тому, що у двн. мові перфект служив головним чином для вираження завершеності дії, тобто мав видове значення, а у свн. мові розходження у вживанні перфекта й претерита набувають іншого характеру: претерит служить для передачі минулого часу в оповіді, а перфект – у розмовному мовленні. У цей же період аналітичні форми починають уживатися для передачі передування однієї дії іншій.

У свн. період також отримують подальший розвиток аналітичні форми дієслова, що служили для вираження майбутнього часу. У германських мовах не існувало спеціальних форм для вираження майбутнього часу. У готській мові він виражався формами теперішнього часу, тобто, інакше кажучи, теперішній час мав також значення майбутнього. У двн. мові починають з'являтися аналітичні форми дієслова для вираження майбутнього часу, які продовжують свій розвиток у свн. мові.

Майбутній час виражався у свн. період спочатку за допомогою сполучення інфінітива з дієсловами *sol* «повинен», *wil* «хочу» й *muoz*. Це означає, що *майбутній час мислився спочатку як дія, що здійснюється з волі або бажання мовця*. Темпоральне значення такого роду сполучення набувають значно пізніше. У свн. мові темпоральне значення в названих сполученнях невіддільне від модального. Сполучення дієслова *werden* + *Infinitiv* для вираження майбутнього часу у свн. мові зустрічається ще вкрай рідко: *sō wirt er sprechen*.

Можливо, на появу таких конструкцій («він стане говорити») вплинула наявність у свн. мові сполучення, що складаються з дієслова *werden* + дієпр. I: *er wirt mich gerne sehende* – букв. «він стане охоче бачачим мене», тобто «він мене охоче побачить»; *er wirt uns komende ze hūse von dem walde* – «він прийде до нас у будинок з лісу». Спочатку такі конструкції означали настання, початок дії або процесу.

Лише у 2 половині XIV ст. майбутній час став виражатися переважно за допомогою конструкцій *werden* + *Infinitiv*. Можна припустити, що вони виникли в результаті змішання конструкцій *werden* + дієпр. I

й *werden* + *Infinitiv* у відмінюваній формі (див. *Paul / Moser / Schröbler*, 1975: 363).

У свн. період відбувається подальша семантична диференціація форм, що виражали пасив за допомогою дієслова *sein* й *werden*; виникає пасив зі значенням процесу й зі значенням результату.

3.3. Прикметник, займенник і числівник

Редукція закінчень, що відбулася у свн. період у системі відмінювання іменників, торкнулася також відмінювання прикметників і займенників. У всіх закінченнях прикметників двн. *a* > свн. *e*, напр., двн. *blintan* (знах. відм. однини) > свн. *blinden*. Якщо флексія прикметника включала два голосних, тобто якщо флексія була двоскладовою, то вона перетворюється в односкладову в результаті того, що один із голосних редукується повністю; напр., двн. *blintera* (род. відм. множини) > свн. *blinder*. Однак два типи відмінювання прикметників – сильне і слабке – мають чітко виражені розходження й у свн. мові, зберігаючи ці розходження в сучасній німецькій мові.

Флексії сильної й слабкої відміни прикметника представлені в таблиці 13.

Таблиця 13

Сильна й слабка відміна прикметників у свн. мові

	Сильна відміна			Слабка відміна		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
	однина					
наз.	∅, -er	-∅, -eʒ	∅, -iu		-(e)	
род.		-(e)s	-er(e)		-(e)n	
дав.		-em(e)	-er(e)		-(e)n	
знах.	-(e)n	-∅, -(e)ʒ	-e	-(e)n	-(e)	-(e)n
	множина					
наз., знах.	-e	-iu	-e		-(e)n	
род.		-er(e)			-(e)n	
дав.		-(e)n			-(e)n	

Як видно з табл. 13, закінчення чол. і сер. роду уніфікуються в род. і дав. відмінку однини (сильна відміна), а в множині в цих відмінках уніфікуються закінчення всіх трьох родів. У слабкій відміні в знахідному відмінку прикметник має закінчення *-(e)n* (*blinden* «сліпу», *holn* «порожню»).

У суфіксах ступенів порівняння прикметників два різних звуки – *-i* й *ō* – редукуються в один нейтральний звук *-e-*, у результаті чого суфікси ступенів порівняння набувають вигляду *-er* й *-est*. При цьому кореневі голосні прикметників, які утворювали ступені порівняння за допомогою суфікса, що містить *-i-*, піддалися умлауту, а кореневі голосні прикметників із суфіксом *-ōr*, *-ōst*, залишилися без зміни. Цим пояснюється той факт, що в сучасній німецькій мові частина прикметників утворює ступінь порівняння за допомогою умлаута кореневої голосної (раніше в суфіксі порівняння таких прикметників було *-i-*), частина прикметників творять ступені порівняння без умлаута (у цих прикметників у суфіксі ступенів порівняння раніше було *-ō-*). Наявність коливань у використанні умлаута пояснюється пізнішою дією аналогії.

Оскільки закінчення сильної відмини прикметників збігаються із закінченнями займенників, можна із упевненістю очікувати, що редукція свн. періоду мала подібний вплив і на систему закінчень прикметників, і на систему відмінювання займенників. Займенники втрачають кінцеві голосні в род. і дав. відмінках, а в інших відмінках голосні піддаються редукції за загальним правилом: *o, a, u > e*; порівн.: двн. *er, sīn, imo, inan > свн. er, es (sīn), ime/im, inen/in*.

У свн. мові особові займенники 1 й 2 особи однини (*ich* й *du*) у родовому відмінку, крім архаїчнішої форми *mīn* й *dīn*, уживаються також у формі *mīnes, dīnes (mīner, dīner)*, що остаточно витиснула форму *mīn* й *dīn* лише в новонаверхньонімецький період. У множині відмінювання займенника *wir* близьке до сучасного (*wir, unser, uns, uns/unsich*), а відмінювання займенника *ir* «ви» має розходження між формами давального й знахідного відмінків: *ir, iuwer, iu, iuch*, хоча форми *iu* й *iuch* проникають й у давальний, і в знахідний відмінок. Займенник *waz* «що» зберігає у свн. період ще форму інструменталіса *wiu*. Займенник *ir* уживається як форма звертання до соціально рівного й соціально вищого партнера, тобто він поєднує функції сучасного *ihr* й *Sie*. Уживання «ввічливої» форми *Sie* належить до новонаверхньонімецького періоду.

Вказівні займенники також піддаються редукції: порівн.: двн. *diu, dera, deru, dia* (жін. рід) > свн. *diu/die, der(e), der(e), die*. У множині розходження за родами у цього вказівного займенника зберігаються тільки в наз. і знах. відмінках (хоча й ці розходження зникають), а в інших відмінках форми всіх родів збігаються: наз. відм. *die* (ч. рід), *diu/die* (с. рід), *die* (ж. рід). Аналогічні форми множини наз. відмінка мав займенник зі значенням «цей, це, ця»: *dise* (ч. рід), *disiu* (с. рід) *dise* (ж. рід).

Таким чином, особові, вказівні й присвійні займенники змінили у свн. мові свою форму, але не свій склад. Склад (кількість) цих займенників залишається протягом багатьох століть незмінним. Що стосується деяких інших розрядів займенників, то вони змінили в середньонаверхньонімецькій мові не тільки свою форму, але й свій склад. Це відноситься насамперед до неозначених займенників. Неозначені займенники поповнюються за рахунок нових слів, утворених за допомогою компонентів *gelīch* (> н. *gleich*): *manne gelīch > mannegelīch > menlich* «кожен», або *ie: ie + gelīch > ieglich* (> н. *jeglich*), *ie + weder > ieweder > ieder > jeder*; поступово виходить із уживання слово *sum* «якийсь, хтось». Замість нього набуває поширення *iemān > jemand*. Поняття «щось» виражається у свн. мові займенником *iht (ieht, icht)*, що походить від складання *io + wiht > iowiht > iht*. Поряд з *iht* у свн. мові вживається *etewa, etwa*, що згодом витісняє стару форму *iht*.

Неозначені займенники зі значеннями «ніхто», «ніщо» виражаються словами *nieweht, niewet, niuwet > nicht* «ніщо», *nieman, niemen* «ніхто», *nechein* «жоден, ніхто». У цьому займеннику *ch > k*, а негативна частка *ne* – відпала. У результаті виник займенник-заперечення *kein*.

У системі числівників у свн. мові зберігаються ще відмінності між формами чол., жін. і сер. родів для числівників зі значеннями «два» й «три». Відмінювання цих числівників представлено в парадигмі 33–34.

Парадигма 33

Відмінювання числівника «два»

	ч.	ж.	с.
наз.	zwene	zwō	zwei
род.		zwei(g)er	
дав.		zwei(e)n	
знах.	zwene	zwō	zwei

Парадигма 34

Відмінювання числівника «три»

	ч.	ж.	с.
наз.	drī,	drie	driu
род.		drī(g)er	
дав.		drin, drien	
знах.	drī, drie	driu	

Як видно з парадигм 33–34, числівник «два» зберігає ще різницю за всіма трьома родами (наз. і знах. відмінок), а в числівника «три» форми чоловічого й жіночого роду (наз. і знах. відмінок) збігаються. Неважко зробити висновок, що сучасна німецька мова використовує для позначення числа «два» форми середнього роду *zwei*, а для позначення числа «три» – форми чоловічого роду. Інші числівники – у результаті дії редукції й інших фонетичних процесів – набувають форму, близьку до сучасної: *ein, vier, fünf, sechs, siben, ahte, niun, zehen, einlif (eif), zwelf, hundert*. Компонент *-zug*, що служив для утворення десятків, набуває форми *-zig, -zec*, рідше *-zoc*.

Короткі висновки

У результаті редукції флексій і суфіксів у свн. період відбувається повна перебудова морфологічної системи іменника. Замість давньої системи відмінювання, в основі якої лежить приналежність іменника до одного з морфологічних класів залежно від основотворчого суфікса, у свн. мові утворюється нова система відмінювання іменника залежно від його приналежності до граматичного роду. Повністю втрачається давня триморфемна структура імені. У тих випадках, де триморфемна структура зберігається (дав. відмінок множини), вона перебудовується й включає у свій склад корінь, суфікс множини й флексію. Суфікси множини виникли в результаті переосмислення флексії наз. відмінка множини, що включав у свій склад залишки двн. основотворчого суфікса.

Слабкі дієслова остаточно втрачають різницю між основотворчими голосними й зливаються в один клас слабких дієслів.

У системі дієслова одержують подальший розвиток аналітичні форми. На відміну від двн. періоду форми перфекта можуть утворюватися від всіх дієслів; тим самим ці форми повністю втрачають своє лексичне значення, перетворюючись у чисто граматичне явище. Поряд з пасивом, що включав у свій склад дієслово *sein*, розвивається пасив з дієсловом *werden*. Відбувається поділ пасивних форм зі значенням процесу й результату.

3.4. Основні особливості свн. синтаксису

3.4.1. Порядок слів у реченні

Порядок слів у середньовісній німецькій мові усе ще залишався вільним. Присудок, виражений дієсловом, стоїть, як правило, на другому місці, але в деяких випадках може займати перше або якесь інше місце. Особливо часто присудок пересувається із другого місця на останнє в поетичних текстах, що обумовлено особливостями віршованого твору й уживанням кінцевої рими.

Дієслово займає також перше місце в наказових і питальних реченнях без питального слова.

У підрядному реченні присудок може займати початкове або кінцеве положення. Друга частина складного присудка може займати різне місце в реченні, тобто вона залишається рухомою. Рамкова конструкція ще не одержала остаточного оформлення, однак вона зустрічається досить часто. У розвитку й реалізації рамкової конструкції розрізняють три ступені: 1) контактне розташування частин присудка; 2) близьке розташування частин присудка (неповна рамка); 3) таке розташування частин присудка, коли його друга частина стоїть наприкінці речення (повна рамка). Так, у реченні *er ... wolde in verbrennen in dem vuire* «він... хотів спалити його у вогні» спостерігається неповна рамка. Уживання повної й неповної рамкової конструкції значною мірою залежить від типу тексту. У прозаїчних текстах частіше вживається повна рамка, а в поетичних – неповна.

Якщо в реченні вживалося кілька другорядних членів речення, то звичайно більший за обсягом член речення вживався після меншого за

обсягом члена речення. Це правило було сформульовано О. Бехагелем і тому одержало назву «закон Бехагеля» (див. *Behagel*, 1930: 86).

Розвиток неозначеного артикля, що взяв на себе роль вираження нового в реченні, спричинив за собою деякі зміни в синтаксисі. Якщо раніше при повідомленні нового було потрібно поставити підмет на третє місце, то вживання неозначеного артикля зробило можливим постановку підмета, що виражає нове, на перше місце.

Означення, виражене прикметником, у прозаїчних текстах уживається перед іменником, а в поетичних текстах прикметник і присвійний займенник стоять після іменника: *ein guot man* «гарна людина»; *der künec guot* «славний король»; *den degen guot* «славного витязя»; *swert diu scharfen* «гострі мечі». Означення, виражене іменником у родовому відмінку, може займати позицію перед іменником і після нього. Якщо означення є назвою істот, то воно стоїть перед іменником (*Etzelen bruoder* «брат Аттілі»); якщо ж в якості означення використовується назва неживого предмета, то таке означення стоїть після іменника.

Подальшого розвитку набуває вживання займенника *ez* в якості підмета. Цей займенник може вживатися з безособовими дієсловами: *ez* може прикривати перше місце в реченні, у якому є підмет, виражений іменниками (*ez was ein küneginne gesezzen über sē*), *ez* може відігравати роль предикатива (*ich pin iz Joseph* «я – Йосиф», «це я – Йосиф»). Часто займенник *iz / ez* зливається з попереднім дієсловом (*ich binz der sun* – «я син», «це я син»).

3.4.2. Уживання заперечення

Заперечення виражається часткою *ne*, що ставиться перед дієсловом і пишеться разом з ним. При цьому *ne* може виступати у формі *en*: *Er enist nicht gout* «він негарний». Як видно з наведеного прикладу, крім *ne / en*, у реченні вживалася також негативна частка *nicht*, що додатково виражала заперечення. Ця частка не вживалася, якщо в реченні використовувалися слова *nieman* «ніхто», *niemer* «ніколи», *dekein* «ніякий, ніхто» тощо). Поступово частка *ne / en* перед дієсловами стала опускається, і вираження заперечення повністю бере на себе частка *nicht*, що зберігає позицію після дієслова: *er gāt niht* «він не йде».

Таким чином, у свн. період здійснюється перехід від полінегативного типу заперечення до мононегативного типу.

3.4.3. Розвиток артикля

У свн. період відбувається подальший розвиток артикля. Для цього періоду ще не представляється можливим сформулювати які-небудь чіткі правила вживання іменника з артиклем або без артикля. Проте, уже у свн. період спостерігаються певні тенденції у використанні або опущенні артикля. Зокрема, артикль опускається перед іменниками із прийменниками, особливо, якщо ці іменники означають єдині у своєму роді предмети (*in erde*). Артикль не вживається в парних словосполученнях зі сполучником *und* (*von himel und erde, naht ende tac, man und wîp*).

Неозначений артикль уживається найчастіше в таких випадках: 1) при іменниках, що позначають речовину або матерію, якщо при цьому мається на увазі не весь обсяг позначуваного, а його частина (*dō was ein snē gevallen*); 2) при іменниках, що позначають живу істоту, особистість (*Kain was ein accherman; ir sît ein künegîn*) у якості предикатива. Неозначений артикль міг уживатися з іменниками у формі множини (*so sint einu liute dabeî*). Нерідко зустрічаються такі випадки, коли той самий іменник уживається з означеним і неозначеним артиклем; у таких випадках спочатку використовується *ein*, а потім *der* (*ein diu frouwe; ein den liebsten man*).

В цілому, як видно з розглянутих прикладів, норми вживання артикля у свн. мові ще не сформувалися.

3.4.4. Основні сполучники й сполучні слова в складному реченні

У свн. період відбувається подальший розвиток системи сурядних і підрядних сполучників. У складносурядному реченні використовуються такі сполучники: *und(e), ande, inde* «й», *ouch, och* «також» (єднальні сполучники); *oder, alde* «або», *noch, weder* (розділові сполучники); *aber, doch, iedoch, sunder* (> н. *sondern*), *wan* «однак» (протиставні сполучники). До сурядних сполучників з каузальним значенням відносяться сполучники *wande* й *wan*, значення яких відповідає н. *denn*. Основним сполучником, що оформляє підрядний зв'язок, виступає сполучник *daz*, що оформляє різні підрядні речення. У свн. мові спостерігається вже добре розвинена система складнопідрядного речення. До основних типів складнопідрядних речень і сполучників, що вводили ці речення, відносяться наступні.

1. **Додаткове підрядне**, що містить непряме питання, уводилися займенниками *wer, was, welch, weder*, а також прислівниками *wā* «де», *war* «куди» та ін. Найпоширенішим сполучником, що вводив додаткові речення, був сполучник *daz* (= н. *daß*). Цей же сполучник уводив і підрядні підметові.

2. **Обставинні речення часу** вводилися сполучниками *dō* (семантика якого відповідає н. *als* й *indem*), *swanne, swenne* (= н. *wann immer, dann, wenn*), *sō* (= н. *als, sowie*), *also, else, als* (цей сполучник виник з компонента *so* у сполученні з підсилювальною часткою *al*, тією самою, котра входить до складу слів *alles, alle*), *unz* (= н. *solange bis*), *biz daz* (= н. *solange bis*), *bidaz* (= н. *während dessen, daß; indessen*), *ē* (= н. *ehe*), *sīt* (= н. *seitdem*), *nu(n)* (= н. *als nun*), *die wīle* (= н. *während*).

3. **Обставинні умови** вводилися сполучниками *ob* (= н. *wenn*), *al-so* (= н. *wenn*). Умовні речення могли вводитися також сполучником *et, ot* «якщо тільки», що уже у свн. період виходить із уживання.

4. **Обставинні уступки** (концесивні речення): *doch* (= н. *obgleich, wiewohl*), *swie* (= н. *wiewohl, wenn auch, obgleich*), *alein* (= н. *obwohl, obgleich*), *ane* (= н. *wenn gleich*) й ін.

5. **Обставинні причини**: *sīt* у сполученні зі сполучником *daz* (= н. *da, weil*), *nū* (= н. *da nun*), *wand* (= н. *denn*) й ін.

6. **Обставинні цілі**: *durch daz* (= н. *damit*), *ūf daz* (= н. *auf daß, damit*).

Крім того, у свн. текстах уживалися такі сполучники, як *und* (н. *wie*), *sam* (= н. *in gleicher Weise wie, ganz so, wie*) та ін. **Означальні** підрядні речення могли вводитися відносними займенниками *der, diu, daz*. Як сполучники могли використовуватися й відносні прислівники: *dā* «там, де», *dar* «туди, куди», *dannen* «звідки», *wā* «де», *wannen* «коли» й ін.

Таким чином, свн. мова мала розвинену систему сполучників і сполучних слів. Треба, однак, мати на увазі, що, по-перше, багато сполучників були багатозначні, по-друге, значення багатьох свн. сполучників відрізнялося від значення відповідних їм сучасних форм. Так, сполучник *wīle* уживається у свн. текстах переважно в темпоральному значенні для введення підрядних часу; за своїм значенням цей сполучник відповідає н. *während* «у той час, як». Однак уже у свн. період цей сполучник починає вживатися в каузальному значенні – «тому, що». Зв'язок темпоральних і каузальних значень має універсальний харак-

тер і спостерігається в інших мовах; порівн. рос. *потому, что* й *потом, укр. по тому*, де первинне темпоральне значення переходить у каузальне. Зв'язок каузальних і темпоральних значень проявляється також й у тому, що сполучники *wann* й *wenn, dann* й *denn* у німецькій мові являють собою варіанти того самого слова (порівн. свн. *danne, wanne*). Остаточне семантичне й формальне розходження між цими варіантами оформилося тільки в новонімецькій мові (форма *denn* стала широко вживатися з XV сторіччя).

Короткі висновки

Найбільш істотні зміни в області свн. синтаксису можна звести до наступних.

1) Набуває помітного розвитку уживання означеного й неозначеного артикля. Вказівний займенник *der* втрачає свої дійктичні функції й служить для вираження означеності; категорія неозначеності виражається за допомогою лексеми *ein*, що виникла із числівника зі значенням «один».

2) Полінегативне заперечення, що виражалось за допомогою частки *ne* і займенника *nih*t, перетворюється в мононегативне в результаті втрати частки *ne*.

3) У простому реченні починає розвиватися рамкова конструкція; у складному реченні значно збільшується число сполучників і сполучних слів.

3.5. Зміни в словниковому складі свн. мови

Словниковий склад свн. мови поповнюється за рахунок запозичень – насамперед із французької мови. Це було обумовлено впливом французької лицарської культури й лицарської поезії на життя й звичаї німецьких феодалів. Тому запозичення, що відбулося у свн. період, пов'язані насамперед з побутом і звичаями придворного суспільства: *turnei* «турнір», *lanze* «спис», *banier* «прапор», *palas* «палац», *prīs* «нагорода», *fīn* «тонкий, витончений»; *tanz* «танець», *lampe* «лампа», *stival* «чобіт» й ін.

Французькі слова попадали в німецьку мову не тільки через книги, але й через усне спілкування. Багато вихідців зі знатних німецьких сімей одержували освіту у Франції. Із французької мови запозичилися не тільки окремі лексеми, але й словоутворюючі засоби, зокрема, суфікс дієслів *-ieren*. Спочатку цей суфікс уживався тільки в словах французького походження (*loschieren* «притулитися до кого-небудь»), а потім став широко вживатися при утворенні дієслів німецького походження. Із французької мови запозичені суфікси *-ei*, (< фр. *ie*): *mancherlei*, *allerlei*; *vilanĕ* «неввічливе поводження». Поступово суфікс *ĕ* > н. *-ei*, стає досить продуктивним способом утворення іменників. Крім так званих прямих запозичень, із французької мови в німецьку мову широким потоком хлинули кальки, тобто вислови й слова, перекладені на німецьку мову із французької: свн. *hövesch* «придворний», *ritter* «лицар».

У свн. період у німецьку мову були запозичені також деякі слова з нижньонімецьких діалектів і з нідерландської мови, тому що Фландрія, де використовувалися дві мови (французька і нідерландська), також значною мірою зазнавали на собі вплив французької культури. Так, до нідерландських запозичень належать *wāpen* (замість вн. *wāfen* «зброя»), *blide* (замість вн. *froh* «радісний»), *ors* (замість вн. *ros* «кінь»). У деяких випадках внаслідок запозичення виникають етимологічні дублети, які диференціюють своє значення: так, відбувається диференціація форм і значень слів *Wappen* «герб» й *Waffe* «зброя», *höfisch* «придворний» й *hübsch* «гарний». Генетично слова *Wappen* й *Waffe*, *höfisch* й *hübsch* походять від одного кореня.

Поряд із запозиченнями із французької мови у свн. період запозичилися також і латинська лексика: свн. *majestæt*, *zepter*, *papĭr*, *hospital* й ін.

У цей же період у німецьку мову проникають запозичення зі слов'янських мов, що пов'язано з інтенсивною східною колонізацією, проведеною Німеччиною у XI–XVI ст. Так, до слов'янських запозичень належать *Grenze* «кордон», *Trappe* «дрохва» (порівн. польск. *drop*), *Stieglitz* (порівн. словенськ. *ščegljec*), *Zeisig* «чижик», *Schmetten* «сметана», *Quark* (свн. *twarc*) «сир», *Gurke* «огірок», *Kummet* «хомут» й ін.

Зі східною колонізацією пов'язане також проникнення в німецьку мову слов'янських географічних назв – *Leipzig*, *Dresden*, *Berlin*, *Lübeck*, *Brandenburg* (порівн. слов. Ліпецьк, Любеч, Браний Бор).

Лексичний склад свн. мови змінюється також за рахунок семантичного розвитку давньої німецької лексики, тобто за рахунок придбання словами нових значень, і за рахунок випадання або старіння деяких слів. Так, у свн. період входить у вживання слово *kleid*, що витісняло старіше *wāt* «одяг». Замість двн. *fruoit* «мудрий» стало вживатися слово *kluoc* «розумний». Розповсюджене у свн. період *sælde* «щастя, блаженство» уступає своє місце новому слову *gelücke* > н. *Glück* «щастя». Змінюють своє значення такі слова, як *balt* «сміливий», *vrech* «хоробрий», *vrevel* «мужній», *milte* «щедрий», *snel* «хоробрий», *veige* «приречений на смерть».

Давнє слово *wĭgant* «витязь» витісняється свн. *ritter* «лицар», що, як сказано вище, є калькою із французької (стфр. *chevalier*, порівн. укр. *кавалер*).

Стають архаїчними й інші слова: *wal* «тіла полеглих на бойовищі», *marc* «бойовий кінь», *tougen* «таємний», *dagen* «мовчати», *wĭg* «битва», *ellen* «сила», *urluige* «війна», *bouc* «кільце». Лицарські поети, як установив К. Лахман, уникають уживання таких слів, які широко вживалися в німецькому героїчному епосі: *degen* «витязь», *recke* «воїн», *helt* «герой», *brünne* «броня» й ін.

Частина слів виходить із уживання в результаті процесу, що називається «зіткнення омонімів». У результаті дифтонгізації двн. *ī* у свн. період (див. розділ 2.1.3) виникає новий дифтонг *ei*, що збігається зі старим дифтонгом *ei*. У результаті деякі слова набувають однакового звучання, тобто стають омонімами, один із яких потім зникає; порівн. свн. *swein* «пастух» і свн. *swĭn* «свиня», свн. *rĭsen* «підніматися» і свн. *reisen* «подорожувати», свн. *vāren* «переслідувати» і свн. *varen* «їхати», свн. *zāl* «небезпека» і свн. *zal* «число».

Деякі слова змінюють своє значення. Так, слово *edele*, що позначало раніше «шляхетного (дворянського) походження», придбало значення «шляхетний» (наприклад, у сполученні зі словом *herze* «серце»).

У свн. період спостерігаються помітні зміни у вживанні власних імен. З ростом міст і збільшенням кількості жителів у населених пунктах виникає необхідність розрізняти людей з однаковими іменами. Для цього використовувалися прізвиська, які, у свою чергу, могли означати якісь якості людини або її фізичні недоліки, рід занять, місце проживан-

ня тощо. З таких прізвиськ виникли німецькі прізвища – *Klein, Kuhn, Bierhals, Erlässer, Schuster, Müller, Schmidt* тощо. Нерідко в документах при вказівці на місцевість, з якої походить та або інша особа, уживався прийменник *von* (*Hartmann von Aue*). Згодом така модель стала вживатися тільки стосовно осіб дворянського походження.

ЧАСТИНА 4

НОВОНІМЕЦЬКИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НОВОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ

1.1. Хронологічні рамки новонімецького періоду й нововірхньонімецькі діалекти

Новонімецький період охоплює час із 1350 року до сучасності. Однак власне новонімецьким періодом є відрізок часу починаючи з XVIII сторіччя. Період з 1350 по 1650 (середина XVII ст.) прийнято називати **ранньонововірхньонімецьким** (скорочене рнвн. – *frühneuhochdeutsch* – fnhd.).

Найважливішим критерієм відокремлення нововірхньонімецького періоду від середньовірхньонімецького є виникнення в середині XIV ст. (початок нвн. періоду) передумов для створення **наддіалектної** ділової (канцелярської) мови. У XVII ст. (кінець рнвн. періоду) стає усе помітніше прагнення німецької громадськості до створення єдиної літературної мови. Саме в цей час (XVII ст.) з'являються твори Опіца й Шоттеліуса, у яких висловлюються думки про необхідність створення єдиної німецької мови і її вдосконалення.

Серед різних внутрішньомовних критеріїв, що характеризують ранньонововірхньонімецький період, виділяють дифтонгізацію довгих голосних (як кінець свн. і початок нвн. періодів) і вирівнювання форм сильних дієслів у претериті (кінець рнвн. періоду) – див. *Schmidt*, 1993: 280.

Особливе місце в рнвн. періоді займає XVI століття – епоха Реформації й діяльності Мартіна Лютера. Тому рнвн. період підрозділяють на такі відрізки:

1. Період з 1350 по 1500 – «старший» ранньоноворхньонімецький;
2. XVI століття – «середній» ранньоноворхньонімецький;
3. 1600–1650 – «пізній» ранньоноворхньонімецький період (див. Schmidt 1993: 280).

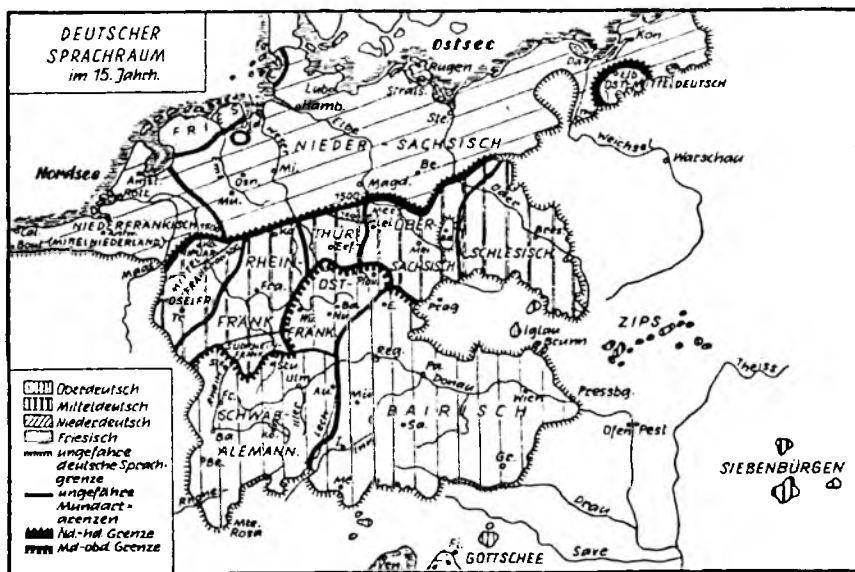
Діалектне членування рнвн. мови в основному збігається зі членуванням свн. мови й охоплює такі діалекти (див. карту 9).

Південнонімецькі:

- 1) алеманський; 2) баварсько-австрійський; 3) східнофранкський.

Середньонімецькі:

- 1) західносередньонімецькі (рейнсько-франкський і середньофранкський, включаючи мозельський і рипуарський); 2) східно-середньонімецькі (тюрингський, верхньосаксонський, а також богемський, лужицький, сілезький і верхньопруський). Слід зазначити, що в ре-

Карта 9. Ранньоворхньонімецькі діалекти (XV ст.)
(Weinhold/Ehrismann/Moser: 178)

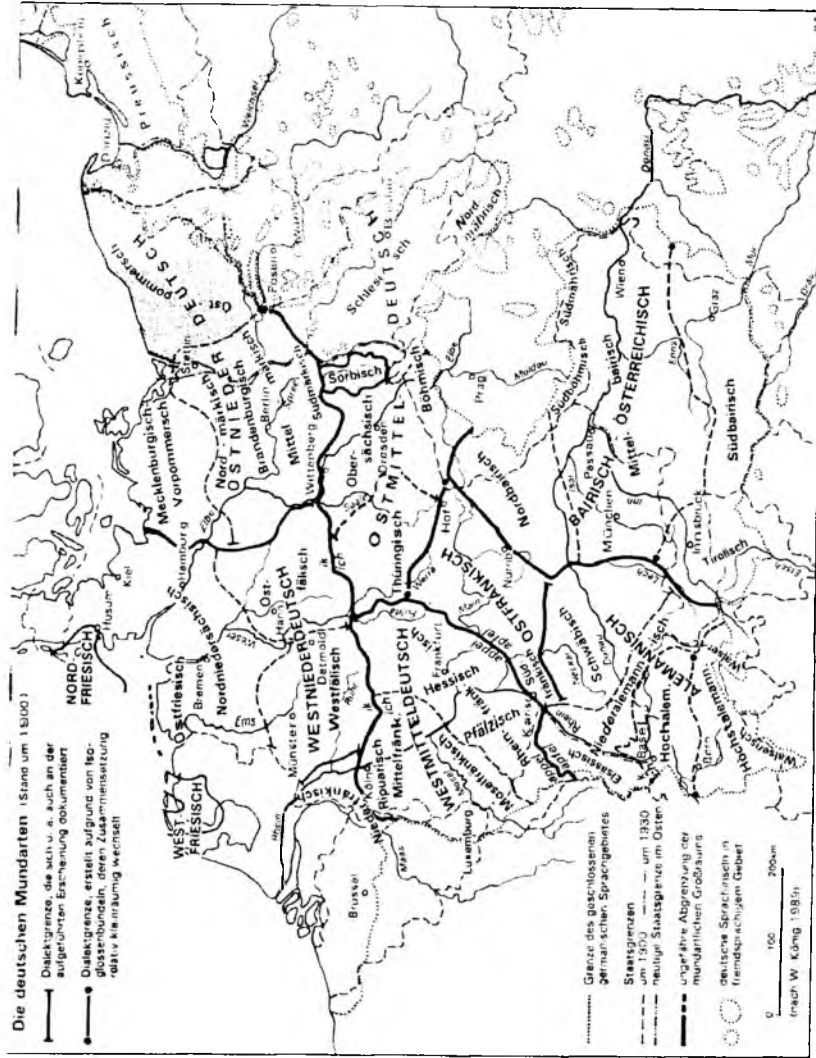
зультаті так званої «тридцятирічної війни» (1618–1648) за умовами Вестфальського мирного договору в середині XVII століття відбувається остаточне відокремлення Нідерландів як самостійної держави, а разом з тим – остаточне відділення нижньонімецьких діалектів від верхньонімецьких (нижньонімецькі землі входили до складу Франкської держави, і після розпаду імперії Карла Великого відійшли разом з іншими східними територіями до Людовика Німецького).

Територія, на якій була розповсюджена німецька мова, піддалася у внв. період певним змінам. У період між XVIII століттям і початком XX століття область розповсюдження німецької мови постійно розширювалася. Так, наприклад, в XVIII столітті Катерина II переселила значне число німецьких колоністів у Росію (у СРСР проживало до Другої світової війни близько 2 млн. німців – на Україні й у Поволжжі). В XIX–XX ст. збільшилося число німців, що оселилися в Північній і Південній Америці (США, Мексика, Чилі, Парагвай, Аргентина, Бразилія). Особливо значною за своєю чисельністю стала колонія німців у Пенсільванії (США). Завдяки розширенню Австро-Угорської імперії німецька мова набула розповсюдження в Галичині й на Буковині (1772–1775). Після Другої світової війни в результаті зміни післявоєнних кордонів у Європі територія поширення німецької мови значно скоротилася.

До початку XX ст. склалися наступні діалекти німецької мови.

I. Нижньонімецькі діалекти (Niederdeutsch): *західнонижньонімецькі (Westniederdeutsch):* нижньофранкський (Niederfränkisch), північносаксонський (Nordniedersächsisch), нижньосаксонський (Niedersächsisch), вестфальський (Westfälisch), остфальський (Ostfälisch), східно- і північнофризький на островах у Північному морі; *східнонижньонімецькі (Ostniederdeutsch):* мекленбурзький (Mecklenburgisch), бранденбурзький (Brandenburgisch), що включає берлінський діалект, середньопомеранський (Mittelpommerisch) і нижньопруський (Niederpreußisch).

II. Середньонімецькі діалекти (Mitteldeutsch): *західносередньонімецькі (Westmitteldeutsch):* середньофранкський (Mittelfränkisch), рипуарський (Ripuarisch), мозельський (Moselfränkisch), рейнськофранкський (Rheinfränkisch, що включає пфальцьський (Pfälzisch) і гесен-

Карта 10. Верхньо- і нижньонімецькі діалекти у першій половині XX століття

ський (Hessisch)); *східносередньонімецькі* (Ostmitteldeutsch): тюрингський (Türingisch), верхньосаксонський (Obersächsisch), лужицький (Lausitzisch), сілезький (Schlesisch).

III. **Південнонімецькі діалекти** (Oberdeutsch): *північноверхньонімецькі* (Nordoberdeutsch): східнофранкський (Ostfränkisch), південнофранкський (Südfränkisch), північнобаварський (Nordbairisch); *західнопівденнонімецькі* (Westoberdeutsch): швабський (Schwäbisch), алеманський (Alemannisch), що включає у свій склад нижньоалеманський (інакше – ельзаський, в Ельзасі – Niederalemannisch oder Elsässisch), верхньоалеманський (швейцарський) – Hochalemannisch, Schweizerisch; *східнопівденнонімецькі* (Ostoberdeutsch): середньобаварський (Mittelbairisch), що включає середньоавстрійський, південнобаварський (Südbairisch), південноавстрійський. У сучасній діалектології для позначення останніх діалектів прийнята назва «баварсько-австрійські діалекти».

Варто також мати на увазі, що, з урахуванням зміни післявоєнних кордонів у Європі, до складу сучасних німецьких діалектів не включають нижньопрусський і сілезький. Німецькі діалекти на початку XX ст. представлені на карті 11.

1.2. Сфери вживання німецької мови

Сфера вживання німецької мови в рвнв. період постійно розширювалася.

Як й у свн. період, німецькою мовою пишуться історичні хроніки; їхня кількість значно зростає в порівнянні зі свн. періодом. Продовжують розвиватися проза й поезія, збільшується кількість перекладів на німецьку мову творів іноземних авторів. З'являються нові літературні жанри: під час Реформації набули широкого поширення сатиричні листівки.

Розширюється сфера використання німецької мови в богослужінні. У протестантській церкві служба відправляється німецькою мовою. Нарешті, німецька мова проникає в наукову діяльність. Хоча наукові трактати, як і раніше, пишуться латинською мовою, на початку XVI ст. у Базельському університеті були вперше прочитані лекції німецькою мовою. Винахід друкарства робить книгу доступною широким вер-

Карта 11. Область поширення німецької мови в післявоєнний період

ствам населення. Завдяки діяльності Лютера, що виступав за ширше використання німецької мови, збільшилася кількість книг, надрукованих не латинською, а німецькою мовою.

Важливу роль у розвитку й нормалізації мови відіграли канцелярії при дворах імператорів і курфюрстів, де німецька мова використовувалася як мова діловодства.

Розширюється сфера використання німецької мови в комерційних і правових документах.

Таким чином, вирішальний вплив на розвиток німецької мови й формування літературної мови зробили наступні фактори: 1) реформація церкви й діяльність М. Лютера; 2) ріст міст і функціонування в них змішаних наддіалектних варіантів німецької мови; 3) винахід дру-

карства й швидке поширення друкованої продукції, мова якої служила зразком для наслідування; 4) наслідки східної колонізації, результатом якої було виникнення змішаних наддіалектних говорів.

1.3. Утворення німецької літературної мови

Як показано в розділі 1.3, ч. 3, у свн. період почали виникати наддіалектні форми існування німецької мови. Основою наддіалектного варіанта німецької мови в той період були південнонімецькі (алеманський і баварський) діалекти, на яких писали відомі поети того часу (див. розділ 1.3, ч. 3).

У ранньонововітній німецькій мові на території Німеччини складалася інша політична, економічна, а разом з тим й мовна ситуація.

На території усе ще розділеної Німеччини виникає кілька економічних і політичних центрів, вплив яких поширювався й на мовні норми.

Один з наддіалектних варіантів німецької мови склався на півночі Німеччини. Цьому сприяв розвиток ганзейських торговельних міст і насамперед міста Любека. Ділова мова, що виникла на основі говору м. Любека, широко використовувалася в комерційних документах, у листуванні між торговельними партнерами у всіх прибалтійських країнах. Завдяки цьому в північній Німеччині утворюється особливий наддіалектний варіант німецької мови, зрозумілий на досить широкій території в Німеччині й за її межами. Цей північногерманський варіант німецької мови вплинув на сформовану пізніше на основі середньонімецьких діалектів німецьку літературну мову, у яку було запозичено чимало нижньонімецьких слів у сфері торгівлі, права, судноводіння. Роль північного наддіалектного варіанта німецької мови була ослаблена із занепадом ганзейських торговельних центрів. Як самостійне мовне утворення на основі нижньонімецьких діалектів продовжувала існувати й розвиватися нідерландська мова. Таким чином, *північний наддіалектний варіант німецької мови не став основою літературної мови, тому що ганзейський союз, що користувався цим варіантом, втратив свій економічний і політичний вплив.*

Помітну роль у політичному житті Німеччини відіграла імператорська пражська канцелярія Карла IV. Для мови пражської канцелярії

характерною ознакою є, зокрема, дифтонгізація довгих голосних. Ця норма закріплюється й у канцеляріях інших німецьких земель на сході Німеччини.

У XV столітті імператорська влада в Німеччині переходить до Габсбургів, і політичним центром країни стає Відень (1478 р.). Мова Віденської канцелярії, що характеризувалася дифтонгізацією голосних, пересувом приголосних й ін. фонетичними ознаками, також сприяла утворенню певних наддіалектних норм німецької мови.

Однак найбільш важливу роль у формуванні німецької літературної мови зіграла Саксонія з її варіантом східносередньонімецьких діалектів.

У XV–XVI століттях Саксонія й Тюрінгія перетворюються в економічно розвинені землі, де інтенсивно розвивається промисловість, торгівля, ремесла. Політичний й економічний вплив Саксонії (на чолі з курфюрстом Фрідріхом) визначив роль східносередньонімецьких діалектів в утворенні німецької літературної мови. Розташовані на території Саксонії міста Ерфурт, Лейпциг, Іена, Галле, Віттенберг стали не тільки найважливішими торговельними й промисловими центрами, але й центрами культури й освіти. Саксонські й тюрингські університети (Ерфурт, Віттенберг, де був професором М. Лютер) зіграли важливу роль у розвитку й поширенні протестантизму, грамотності, науки й культури. Мейсенський діалект став згодом зразком розмовної й писемної мови. Однак, крім позамовних факторів (політична й економічна роль Саксонії) формуванню німецької мови на основі східносередньонімецьких діалектів сприяли й внутрішньолінгвістичні фактори. Ці фактори полягали в наступному. Як показав відомий фахівець в області діалектології й історії німецької мови Т. Фрінгс, старі споконвічні германські території не могли претендувати на роль «мовних об'єднувачів» німецького народу, тому що говори цих територій зберігали сильні діалектні відмінності. Як не парадоксально, але саме східні землі, що опинилися в складі Німеччини в результаті східної колонізації й заселені вихідцями з різних частин країни, зіграли найбільш важливу роль в утворенні німецької літературної мови. Саме на таких територіях і виникали найбільш сприятливі умови для розвитку наддіалектного варіанта мови.

Нарешті, ще два фактори (обидва вони належать до позамовних) відіграли важливу роль в утворенні німецької літературної мови: виникнення друкарства й реформація церкви, очолювана Мартіном Лютером.

Лютер народився в східній Тюрінгії, що входила до складу Саксонії. Його батько був простий рудокоп. Лютер вивчав богослов'я в Ерфурті, потім став професором Віттенберзького університету (Саксонія). Рідною мовою Лютера був східносередньонімецький говір. Як реформатор церкви Лютер заново перевів на німецьку мову Біблію. При цьому, зрозуміло, він використав саме те наріччя, на якому говорив сам, думаючи, що ця мова зрозуміла німцям, що живуть на інших територіях. Лютер так характеризував свою

мову: «Я не маю своєї особливої німецької мови, я користуюся загальною німецькою мовою так, щоб мене однаково розуміли жителі півдня й півночі. Я говорю мовою саксонської канцелярії... всі імперські міста й князівські двори пишуть мовою саксонської канцелярії, тому це і є найзагальніша німецька мова». Завдяки друкарству Біблія, перекладена Лютером, стала доступною кожній німецькій сім'ї, а мова цієї книги стала служити зразком правильного німецького мовлення. Див. рис. 3.

Таким чином, в утворенні німецької літературної мови на основі східносередньонімецького діалекту відіграли вирішальну роль взаємодія декількох зовнішньолінгвістичних і внутрішньолінгвістичних факторів:

- 1) політичний й економічний статус Саксонії;
- 2) наддіалектний характер саксонських і близьких до нього діалектів;

Рис. 3. Титульний аркуш Біблії Лютера (1534)

3) реформаторська роль М. Лютера, рідною мовою якого було східносередньонімецьке наріччя;

4) виникнення друкарства й поширення перекладу Біблії, здійснене Лютером.

Норми східносередньонімецького діалекту стали поступово поширюватися й на південні області Німеччини.

1.4. Нормалізація літературної мови

Хоча східносередньонімецький діалект як основа німецької літературної мови набув широкого поширення на всій території Німеччини, цей варіант не мав найважливішої якості літературної мови – нормованості. Інакше кажучи, у цій мові були відсутні фонетичні, орфографічні, морфологічні й інші норми, що уніфікують літературну мову.

Саме нормалізація й обробка німецької літературної мови опинилися в центрі уваги вчених, письменників і суспільних діячів XVII–XVIII сторіч. У 1617 році у Веймарі виникла громадська організація під назвою «Fruchtbringende Gesellschaft oder der Palmenorden». Членами цього товариства були поети (М. Опіц, Ф. фон Логау), учені граматики (Ю. Г. Шоттель) та ін. суспільні діячі. «Плодоносне товариство» здійснювало головним чином пуристичну діяльність, спрямовану на очищення німецької мови від іноземних запозичень (див. далі розділ 4). Книга Шоттеля «Teutsche Sprachkunst» заклала основи наукового вивчення німецької мови. Значну увагу Ю. Г. Шоттель приділяв німецькому правопису.

У середині XVII ст. у різних містах (Страсбург, Гамбург, Нюрнберг) виникають аналогічні мовні об'єднання: «Aufrichtige Gesellschaft von der Tannen» (Страсбург, 1633), «Deutschgesinnte Genossenschaft» (Гамбург, 1643), «Der Lobliche Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz» (Нюрнберг, 1644), «Kurbishütte» (Кенігсберг, 1640), «Poetische Gesellschaft» (Лейпциг, 1677) й ін.

Значну роль у становленні норм німецької літературної мови відіграли праці лейпцигського професора Готтшеда (XVIII ст.) і відомого граматаста Й. К. Аделунга (кінець XVIII ст.). І. Х. Готтшед народився в Східній Пруссії, викладав у Лейпцигському університеті. На початку

XVIII ст. він опублікував кілька праць, у яких виступає проти романізації німецької мови, а також проти використання в мові діалектизмів, що застаріли, й пишномовних слів і висловів. Й. К. Аделунг відомий як автор нормативного словника німецької мови (закінчений в 1786 р.) і підручників граматики німецької мови (1781–1782).

І Готтшед, і Аделунг, і інші німецькі граматики приділяли у своїх працях особливу увагу вдосконаленню німецької орфографії (докладніше див. розділ 2.6) і уніфікації норм правопису (перші граматики німецької мови з'явилися вже у XVI столітті – напр., граматика Й. Клауса латинською мовою з'явилася в 1578 р.).

У XIX – на початку XX сторіч у Німеччині відбулося кілька конференцій, присвячених розробці німецької орфографії; норми німецької орфографії, а також норми німецької сценічної вимови (Bühnenaussprache) стали обов'язковими лише наприкінці XIX ст.

Найбільш значним внеском у розвиток і закріплення норм німецької сценічної (літературної) вимови є книга Т. Зібса «Deutsche Bühnensprache» (1898).

Величезний вплив на розвиток німецької літературної мови зробила творчість класиків німецької літератури Лессінга, Гете, Шиллера.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ НОВОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОЇ МОВИ

2.1. Завершення дифтонгізації й монофтонгізації

Дифтонгізація довгих голосних, що почалася у свн. період, і монофтонгізація старих дифтонгів остаточно завершилися в новонімецький період. У результаті цих процесів у нвн. період відбулися наступні зміни голосних.

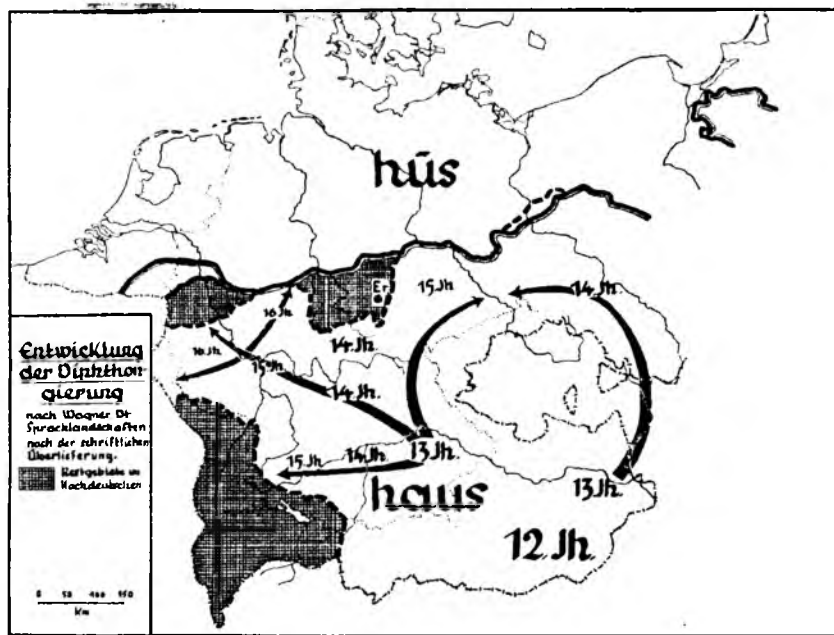
а) свн. $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{y}$ ($\bar{ü}$) > дифтонги [ae], [ao], [oi]: свн. *zīt* > нвн. *Zeit*; свн. *mīs* > нвн. *Maus*; свн. *nīun* > нвн. *neun*.

Спочатку нові дифтонги позначалися на письмі буквосполученнями *ei*, *ou*, *öu*, однак незабаром вони були замінені буквосполученнями *ai* / *ay*, *au*, *eu* / *äu*.

б) старі свн. дифтонги *ie*, *uo*, *üe* перетворюються у нвн. період у довгі голосні [i:], [u:], [y:]: свн. *lieb* > нвн. *lieb*, свн. *bluome* > нвн. *Blume*; свн. *guot* > нвн. *gut*; свн. *brüeder* > нвн. *Brüder*; свн. *küene* > нвн. *kühn* (див. карту 12).

2.2. Кількісні зміни голосних

Кількісні зміни голосних виражалися в тому, що в певних позиціях короткі голосні подовжувалися, а довгі голосні ставали короткими.

Карта 12. Поширення нвн. дифтонгізації (Frings, 1957: 125)

а) короткі голосні у відкритому складі стають довгими: свн. *leben* > нвн. *leben*; свн. *wonen* > нвн. *wohnen*;

б) короткі голосні можуть стати довгими в закритому складі перед деякими приголосними (*r*, *l*, *m*, *n*): свн. *her* > нвн. *Heer*; свн. *wol* > нвн. *wo(h)l*;

в) короткі голосні можуть подовжуватися в результаті вирівнювання за аналогією: свн. *sprach* (коротке *a*), але *spāchen* (довге *a*) > нвн. *sprach*, *sprachen* (довге *a*).

У тих випадках, коли подовження голосного не відбулося (найчастіше перед *t*, *m*, а також перед закінченнями *-er*, *-el*, *-en*), відбувається подвоєння приголосного: свн. *himel* > рнвн. *himel* > нвн. *Himmel*; свн. *weter* > рнвн. *weter* > нвн. *Wetter*. Не відбувається подовження перед *sch* й *ch*, тому що ці приголосні спочатку сприймалися як подвійні приголосні (*sk*, *kh*): двн. *fiskāri* > рнвн. *fischer*; двн. *brechan* > рнвн. *brechen*.

Довгі голосні ставали короткими перед сполученням приголосних: свн. *dāhte* > нвн. *dachte*; свн. *lērche* > рнвн. *lerche*.

Нерегулярно таке скорочення здійснюється перед *st*: *ōsten* «схід».

У деяких випадках скорочення відбувається й перед простими приголосними: свн. *muoter* > рнвн. *muter* > нвн. *Mutter*; свн. *iemer* > рнвн., н. *imer* > нвн. *immer*.

2.3. Лабіалізація й делябіалізація

Делябіалізація голосних спостерігається вже в середині XII століття, тобто у свн. період і триває у нвн. мові – насамперед у південнонімецьких діалектах: $\bar{o}$, $\bar{u}$, $\bar{oi}$ > *e*, *i*, *ae*; напр., свн. *eröugnen* (букв. «з'явить(ся) перед очами») > *ereignen*. У літературну мову потрапила порівняно невелика кількість слів з делябіалізованими голосними: н. *Pilz* (< свн. *bülez*), *kissen* (< свн. *küssen*), *spreizen* (< свн. *spriuzen*) та ін.

Протилежний процес – лабіалізація голосних також поширюється спочатку в південнонімецьких діалектах. Так, *e* > $\bar{o}$ після *w*, перед губними приголосними, *sch* й *l*. Такі зміни починаються в алеманському ще в XIII ст. У літературну мову потрапило лише кілька слів з лабіалізованими голосними: *zwölf*, *Hölle*, *Gewölbe*, *löschen*, *Löffel* (порівн. свн. *zwelf*, *gewelbe*, *hel*, *leschen*, *leffel*).

2.4. Зниження голосних

Свн. голосні високого підйому *u*, *ü*, *i* знижуються, тобто перетворюються в голосні середнього підйому *o*, *ö* й *e*. Зниження *u* й *ü* найчастіше здійснюється перед носовими: свн. *sun* > рнвн. *son*, нвн. *Sohn*, свн. *künec* > рнвн. *könig*. Зниження *i* > *e* спостерігається порівняно рідко: свн. *biben* > нвн. *beben*.

2.5. Ненаголошені голосні

Зміни, що стосуються ненаголошених голосних, здійснюються у нвн. період у двох протилежних напрямках. З одного боку, ненаголошені голосні продовжують редукуватися до повного зникнення в тих формах, де вони не виконують ніякої морфологічної функції. Можна навіть стверджувати, що ненаголошені голосні відпадають у тих випадках, де сама нульова флексія стає певним морфологічним маркером. Так, *e* відпадає в короткій формі прикметників, завдяки чому коротка форма набуває важливу морфологічну ознаку, що відрізняє її від повної форми; порівн.: свн. *veste* > нвн. *fest*, свн. *kleine* > нвн. *klein* і т. п. Ненаголошене *e* зберігається лише в деяких позиціях (після дзвінких проривних і щілинних), тому що його втрата привела б до зміни якості приголосного наприкінці слова (його оглушення); порівн.: *līse* > нвн. *leise*; свн. *müede* > нвн. *müde*.

У результаті редукції кінцевого *e* форми прислівників, які мали закінчення *e* (< двн. *o*), збіглися з формами коротких прикметників.

З іншого боку, ненаголошене *e* зберігається або навіть відновлюється в тих формах іменників і дієслів, де це продиктовано морфологічними факторами. Так, *e* не відпадає в множині іменників, тому що воно служить у цьому випадку важливим морфологічним показником, що оформляє множину. Ненаголошене *e* відновлюється в інфінітиві дієслів, тому що суфікс *-en* стає характерною формою інфінітива; порівн.: свн. *varn* > нвн. *fahren*; свн. *gēn* > н. *gehen*. Примітно, що в останній формі (також, як й в інфінітиві дієслова *stēn*) *-e-* у суфіксі інфінітива було відсутнє взагалі. Ненаголошене *e* відновлюється в 1 особі однини

(презент) дієслів, де воно було втрачене в результаті редукції у свн. період: свн. *spür* > н. *spüre*, свн. *var* > н. *fahre*.

Наявність або відсутність *e* стає також важливою характерною ознакою іменників жіночого роду, з одного боку, і чоловічого й середнього роду, – з іншого. Лише порівняно невелика група іменників чоловічого роду слабкої відміни зберігає це *e* в наз. відмінку однини дотепер (*der Knabe* і т. п.).

Відпадання ненаголошеного *e* в префіксах *be-* і *ge-* приводить у деяких випадках до злиття цього префікса з коренем, тобто до перерозкладу морфем. Таким чином, утворилися слова *glauben*, *Glück*, *gleich* (*g-* < *ge*), *bleiben* (*b-* < *be-*).

2.6. Зміни в системі консонантизму

У системі консонантизму у нвн. період відбулися такі основні зміни.

1. Починаючи з XIII ст. на початку й в середині слова *s* оздвінчується в позиції перед голосними: свн. *sīn* > нвн. *sein*; свн. *lesen* > нвн. *lesen*.

2. Звуки *s* й *z*, що походять від герм. *s* і герм. *t* (*t* > *z* у результаті другого пересуви приголосних), остаточно втрачають свої відмінні риси (див. розділ 2.1.2, ч. 2) і зливаються в один звук.

3. Звук *w* з губно-губного перетворюється в губно-зубний. У середині слова після довгого *ā* звук *w* вокалізується, тобто перетворюється в голосний *u*: свн. *brāwe* > рнвн. *braue* «брова». В інших випадках після довгих голосних *w* випадає взагалі: свн. *bīwan* > рнвн. *bauen*. У сполученнях *lw*, *rw* звук *w* переходить в *b*: свн. *varwe* > н. *Farbe*, свн. *swalwe* > н. *Schwalbe*.

4. Звук *j* відпадає, як правило, в інтервокальній позиції: свн. *næjen* > рнвн. *nähen*. Лише в словах нижньонімецького походження *j* може зберігатися в зазначеній позиції (*Boje*, *Koje* і т. п.).

Оскільки в деяких діалектах *g* вимовляється як [*j*], у нвн. мові спостерігається змішання *j* й *g* у деяких словах. У літературну мову потрапило кілька слів, які раніше включали у свій звуковий склад *j*, а не *g*: свн. *metzjer* > нвн. *metzger* «м'ясник».

5. Продовжують діяти процеси асиміляції й дисиміляції. Так, *b* оглушується в *p* після випадання ненаголошеного голосного *e*: свн. *ho-*

ubit «голова» > рнвн. *haupt*. Звук *m* > *n* перед *f*: свн. *vernumfft* > рнвн. *vernunft*, свн. *fumff* > рнвн. *fünff*. Навпаки, *n* > *m* перед губними: нвн. *amboß* поряд з *amboß*, *enber* поряд з *empor*.

2.7. Розвиток орфографічних норм німецької мови

Оскільки в німецькій мові з'явилося чимало нових звуків внаслідок дії умлаута, подовження голосних, лабіалізації й делабіалізації й інших фонетичних процесів, періодично виникала необхідність у використанні тих або інших знаків для позначення різних звуків. Основні норми німецької орфографії склалися у нвн. період. Ці норми стосуються, насамперед, позначення умлаута, довготи й короткості голосних і написання дифтонгів.

Позначення умлаута. Нові звуки, що виникли в результаті умлаута, позначалися в письмових документах різним способом: а) за допомогою $\begin{matrix} e & e & e \\ \text{---} & \text{---} & \text{---} \end{matrix}$ над буквами *a, o, u*, букви *e: a, o, u*; б) за допомогою написання надрядкового *i: á, ó, ú*. З позначень умлаута за допомогою $\begin{matrix} e & e & e \\ \text{---} & \text{---} & \text{---} \end{matrix}$ букви *e (a, o, u)* згодом у скорописі розвинувся знак //, що перейшов у дві крапки: $\ddot{a}, \ddot{o}, \ddot{u}$ > $\ddot{a}, \ddot{o}, \ddot{u}$. Треба, однак, урахувати, що у двн. мові первинний умлаут передавався через *e (a > e)*. У сучасній німецькій мові в більшості випадків використовується написання $\ddot{a}$, тому що завдяки цьому підтримується зв'язок морфологічних форм, що утворюються за допомогою умлаута: *Gast – Gäste, alt – älter*.

У тих випадках, коли позначення такого роду зв'язків не відіграє істотної ролі, може бути використана буква *e* для передачі умлаута (порівн. *Eltern* «батьки», букв. – «старші», *Netz* «сітка» < двн. *nezzi, Mensch* < двн. *mennisco* тощо).

Позначення довготи й короткості голосних.

У давніх герм. мовах (наприклад, у давньоанглійській й давньоісландській) довгота голосних передавалася за допомогою знака (*l*): $\acute{a}, \acute{e}$ і т. п. У двн. мові, як уже говорилося в розділі 1.3, ч. 2, довгота передавалася за допомогою знака «циркумфлекс»: $\acute{a}, \acute{i}, \acute{e}$ тощо.

У нвн. період у німецькій мові з'явилися інші засоби позначення довготи, які склалися історично. Так як свн. дифтонг *ie* монофтон-

гізувався й став позначати довге *i*, сполучення голосних *ie* стали використовувати для передачі довгого *i*. Інакше кажучи, сполучення *ie* переосмислилось у знак довготи. Свідченням цього є той факт, що *ie* як позначення довготи використовується в сучасній німецькій мові в тих словах, де ніколи раніше не було дифтонга *ie*: *viel* < двн. *filu, Spiel* < двн. *spil* й ін.

Ще одним розповсюдженим знаком довготи служить у німецькій мові буква *h*. Використання цієї букви як знака довготи голосного також обумовлено історично. Буква *h*, як показано в розділі 2.2, ч. 3, перестала читатися в середині слова після голосного; при цьому голосний подовжувався. У результаті цього процесу *h* також переосмислилось у знак довготи й стало використовуватися для позначення довгих голосних у тих випадках, де історично *h* було відсутнє: гот. *maiza*, двн. *mēr* > н. *mehr*; двн. *imo*, свн. *im* > н. *ihm*).

Показником короткого голосного стало подвоєння приголосних або сполучення приголосних, тому що (див. вище розділ 2.2) таке подвоєння виникало в тих випадках, коли не здійснювалося подовження голосного. Подвоєння приголосного служило показником закритості складу, що, у свою чергу, обумовлювало короткість голосного. Закритим склад залишався перед «довгими» приголосними, до яких, як сказано вище (див. розділ 2.2), належали сполучення *s + ch (sch)* і *k-h (ch)*. Тому в сучасній німецькій мові в словах *Fisch, Tisch, Bach, Fach* тощо голосний є коротким.

Написання дифтонгів.

Написання дифтонгів *äi* й *eu* регулюється тим же правилом, що й написання $\ddot{a}$ і *e* для позначення умлаута: коли морфологічний зв'язок між формами з *ai* й *äi* відчувається носіями сучасної німецької мови, використовується написання *äi*; при відсутності такого морфологічного зв'язку (тобто при відсутності іншої морфологічної форми з дифтонгом *ai*) використовується *eu*: *Baum – Bäume*, але *Leute, heute* (*eu* < $\ddot{u}$ внаслідок дифтонгізації).

Дифтонг *ei* позначає в сучасній німецькій мові [ae] або, простіше кажучи, *ai*. Таке використання літерного позначення [ae] – *ei* замість очікуваного *ai* – пояснюється тим, що сучасне написання *ei* засноване на традиціях саксонської канцелярії, де *ei* відбивало вимову відповід-

ного звука, – на відміну від *ai*, що ввійшло в літературну німецьку мову під впливом баварсько-австрійських діалектів (Віденська канцелярія).

Написання приголосних. Написання *sp* й *st*, де *s* означає [S], обумовлене тим, що перехід *s* > [S] у цих сполученнях здійснився порівняно пізно (див. розділ 2.2, ч. 3), і тому орфографія зберегла давнє написання. Різниця між уживанням букв *f* й *v* (*Vater*, *viel* і т. п.) пояснюється тим, що у двн. текстах *v* писалося переважно перед голосними й позначало, очевидно, звук, відмінний від *f* (можливо, напівдзвінкий) – двн. *vuogal*, *hof*, але род. в. *hoves* тощо. При упорядкуванні німецької орфографії в деяких словах закріпилося написання *v*, вимова якого нічим не відрізняється від *f*. Використання сполучення *ck* для позначення подвоєного *kk* також бере свій початок у двн. мові.

Написання іменників з великої букви стало поширюватися в німецькій мові з середини XVI ст. Хоча деякі лінгвісти, включаючи Я. Грімма, виступали проти такого орфографічного правила, воно закріпилося в німецькій мові й існує дотепер.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЗМІНИ В ГРАМАТИЧНІЙ БУДОВІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Основні зміни в морфологічній будові нвн. мови торкнулися головним чином системи дієвідміни, тобто дієслова; система відмінювання, тобто іменник, прикметник і займенник, піддалася менш значним змінам.

Іменник. У системі відмінювання іменників у нвн. відбулися такі основні зміни.

1. Колишні іменники з основою на *-wa-* мали вже у свн. період такі ж закінчення, як й іменники з основою на *-a-* (порівн.: свн. *tac* – *sē*, *tages* – *sēwes*, *tage* – *sēwe*, *tac* – *sē* – одна). Єдина відмінність ім. *sē* від ім. *tac* полягала в тому, що ім. *sē* в інтервокальній позиції (род. і дав. відмінки) зберігав залишки давнього суфікса *-wa-*. У нвн. період,

як показано в розділі 2.6, *w* в інтервокальній позиції зникає в силу чисто фонетичних причин. Завдяки цьому відмінювання нвн. *See* (*See*, *Sees*, *See*, *See*) повністю збігається з відмінюванням іменників на *-a-*.

2. Колишні іменники з основою на *-ja-* (наприклад, свн. *hirte*), що мали у свн. мові закінчення *-e* в наз. відмінку однини, перейшли в слабку відміну.

3. Оскільки умлаут стає морфологічним маркером, що оформляє множину, умлаут у множині набувають за аналогією ті іменники, які за своїм походженням (колишні основи на *-a-*) не могли мати умлаута як фонетичного явища; сюди належать такі іменники, як *Bäume*, *Höfe* й ін. (порівн. свн. *boume*, *hove*).

4. У свн. період за слабкою відміною могли змінюватися іменники чоловічого й жіночого роду, а також невелика кількість іменників середнього роду (свн. *ouge*, *ōre*, *wange*, *herze*). У нвн. період за слабкою відміною змінюються тільки іменники чол. роду. При цьому іменники, що позначають істоти, виявляють тенденцію до збереження закінчення *-e* в наз. відмінку однини (*Gatte*, *Neffe*, *Affe*, *Erbe*, *Falke* й ін.), хоча деякі з такого типу іменників втрачають *-e*, але, як і раніше, належать до слабкої відміни (*Bär*, *Herr*, *Mensch*, *Fürst* й ін.). Частина іменників, що належала раніше до слабкої відміни, втрачають закінчення *-e* й переходять у сильну відміну (свн. *der herzoge* > нвн. *der Herzog*).

Навпаки, деякі іменники, що належали раніше до сильної відміни, втрачають кінцеве *-n* і переходять у слабку відміну: свн. *raben*, *kristen* > нвн. *Rabe*, *Christ*.

5. Відбувається вирівнювання форм іменників жіночого роду, які раніше змінювалися за моделлю *ō-основ* і за моделлю *n-основ*. При цьому в однині відбувається вирівнювання на користь колишнього *ō-відмінювання* (тобто закінчення *-n-* відпадає в колишніх іменників *n-основ*), а в множині вирівнювання відбувається на користь колишніх *n-основ* (закінчення *-n* стає показником множини, а не відмінка).

6. Деякі іменники, що не мали у свн. період спеціального показника множини, набувають такий показник за рахунок розвитку форм за аналогією: свн. *wort* (одн.) – *wort* (мн.) > н. *Wort* > *Worte* (або *Wörter*).

Набуває широкого поширення суфікс *-er* як показник множини іменника (цей процес почався ще у двн. період).

Таким чином, у нвн. період завершується утворення трьох типів відмінювання іменників й 4 типів утворення множини.

Прикметник. У нвн. період остаточно складається протиставлення повної, відмінюваної форми прикметника й короткої, невідмінюваної форми. Невідмінювана форма за своїм походженням є формою наз. відмінка однини сильної відміни. У предикативній функції ця форма могла вживатися в давні періоди розвитку мови поряд з відмінюваною (за займенниковим типом) формою (свн. *guot* й *guoter*). Поступове вживання невідмінюваної форми закріпилося тільки за предикативною функцією. Як ми вже відзначали в розділі 2.5, невідмінювана форма прикметників збіглася в рнвн. період з формою прислівників у результаті редукації в прислівників закінчення *-e* (< двн. *-o*).

У відмінюваних формах прикметника старе займенникове закінчення *-iu* у деяких відмінках редукується в *-e*. Слабке відмінювання прикметників повністю збігається зі слабким відмінюванням іменників. У результаті у знах. відмінку однини замість свн. закінчення *-en* (*blinden*) прикм. набуває закінчення *-e* (як в ім. відмінку). Однак у рнвн. період ще спостерігаються коливання: можливо й закінчення *-e*, і закінчення *-en*. У сильному відмінюванні прикметника род. відмінок чоловічого й середнього роду набуває нейтральне закінчення *-en* (замість *-s*), тому що родовий відмінок досить чітко маркується закінченням *-s* в іменника; жіночий рід, навпаки, зберігає займенникове закінчення *-er*, тому що іменники жіночого роду не мають закінчення в род. відмінку.

Займенник. У системі відмінювання займенників відбулися наступні зміни.

1. У множині форми особового займенника 2 особи (*iu* й *iuch*) вирівнялися за аналогією в одну форму – *euch* (цей процес починається у XIII столітті), а форми *uns* й *unsich* – в одну форму *uns*.

2. Форми род. відмінка особових займенників *mein*, *dein*, *sein* набувають закінчення *er* (> *meiner*, *deiner*, *seiner*) за аналогією з формами множини *unser*, *euer*.

3. Форма знах. відмінка зворотного займенника *sich* поширюється на давальний відмінок, витиснувши давніші свн. форми (*im*, *ir*, *in*).

4. Форма дав. відмінка множини *in* «ім» змінилася у форму *ihnen* (можна припустити, за аналогією із закінченнями прикметників).

5. Аналогічним чином форма род. відмінка однини жіночого роду й род. відмінка множини *ir* перейшла у форму *ihrer*.

Дієслово. Зміни в системі дієвідміни торкнулися насамперед форми утворення претерита сильних дієслів. По-перше, відбувається вирівнювання форм множини й однини (голосні в цих формах у попередній епохи розрізнялися). У результаті замість 4 «основних форм» дієслова в німецькій мові утворюються 3 основні форми. По-друге, усередині кожного ряду аблаута відбувається вирівнювання різних підтипів.

Чергування за аблаутом набули в сучасній німецькій мові такого вигляду.

1 ряд: свн. *grifen* – *greif* – *griffen* – *gegriffen*
н. *greifen* – *griff* – *griffen* – *gegriffen*

У першій формі здійснилася дифтонгізація *i* > *ei* і розширення дифтонга. У претериті обидві форми уніфікувалися; вирівнювання відбулося за формою множини. Існуючі у двн. й у свн. підтипи (свн. *dihen* *dēch*) зникли, чергування вирівнювалося по першому типу.

2 ряд: свн. *biegen* – *bouc* – *bugen* – *gebogen*
н. *biegen* – *bog* – *bogen* – *gebogen*

У першій формі (інфінітив) *ie* > *i*: (монофтонгізація), дві наступні форми уніфікувалися за другим підтипом (свн. *bōt*).

3 ряд: свн. *binden* – *bant* – *bunden* – *gebunden*
helfen – *half* – *hulfen* – *geholfen*
н. *binden* – *band* – *banden* – *gebunden*
helfen – *half* – *halfen* – *geholfen*

У претериті здійснилося вирівнювання за формою однини. Розходження за підтипами, яке раніше існувало, збереглося (*gebunden*, але *geholfen*). З'являється новий підтип з подвоєним *n* і чергуванням *i* – *a* – *o*: *beginnen* – *begann* – *begonnen* (у свн. – *beginnen* – *began* – *begunnen* – *begunnen*).

4 ряд: свн. *nemen* – *nam* – *nāmen* – *genomen*
н. *nehmen* – *nahm* – *nahmen* – *genommen*

У минулому часі дві форми уніфікувалися на користь множини. Так як у нвн. період відбулися кількісні зміни голосних, їхнє чергування може мати наступні варіанти: $\bar{e}$ – $\bar{a}$ – *o* (*nehmen*); $\bar{e}$ – $\bar{a}$ – $\bar{o}$ (*stehlen*); *e* – $\bar{a}$ – $\bar{o}$ (*brechen*).

5 ряд: свн. geben – gab – gāben – gegeben
н. geben – gab – gaben – gegeben

У претериті дві форми уніфікувалися за формою множини. Як й в 4 ряді, з'явилися варіанти кількісного чергування голосних: $\bar{e} - \bar{a} - \bar{e}$, $e - \bar{a} - e$ (*essen – aß – gegessen*).

6 ряд: свн. graben – grub – gruoben – gegraben
н. graben – grub – gruben – gegraben

У претериті $uo > u$ (монофтонгізація). З'явилися варіанти чергування: $\bar{a} - \bar{u} - \bar{a}$ (*graben*); $a - \bar{u} - a$ (*wachsen*).

7 ряд: свн. heißen – hieß – hiezen – geheizen
н. heißen – hieß – hießen – geheißen
свн. loufen – lief – liefen – geloufen
н. laufen – lief – liefen – gelaufen

У претериті $ie > i$: (монофтонгізація). У деяких дієслів довге *ie* піддалося скороченню (*fangen, hängen*).

Вирівнювання форм однини й множини претерита відбувається в одних випадках за рахунок форми однини, в інших – за рахунок форми множини. Однак втрата тієї або іншої форми здійснюється не довільно, а підкоряється яскраво вираженим системним відносинам у мові. Точно так само, як у системі іменника умлаут став служити засобом, що відрізняє множину від однини, у системі сильних дієслів аблаут став служити засобом, що відрізняє форми претерита від форм презенса й інфінітива. Так, наприклад, у першому ряді аблаута у свн. спостерігалася таке чергування: *grifen – greif – griffen – gegriffen*. Оскільки у нвн. відбулося розширення довгого *i*, форма інфінітива (кореневої голосної) збіглася з формою претерита однини. Тому розходження між інфінітивом і претеритом збереглося за рахунок того, що відпала форма однини (*greif*) і збереглася форма множини (*griffen*). У 2-му ряді аблаута у свн. мові чергування виглядало так: *biegen – bouc – bugen – gebogen*. Вирівнювання відбувається за рахунок відпадання форми множини. Подібні процеси спостерігаються в інших рядах аблаута.

В нвн. період відбуваються також деякі зміни в групах неправильних і претерито-презентних дієслів.

1. Претерит дієслова *wissen* мав стару форму *wisse/wesse*. У XV столітті ця форма замінена формами *wuste (wußte)*.

2. У дієслів *können, dürfen, sollen* в 2 особі однини закріплюються форми *kannst, darfst* і т. д. (замість форм без *-s-* – порівн. розділ 3.2.3, ч. 3).

3. Відбуваються деякі зміни у формах дієслів *wollen, haben, stehen* й *gehen*. Дієслово *haben* у свн. мові могло мати за аналогією з дієсловами *gān, stān* стягнені форми *hān, hāst, hāt* (стягнені форми вживалися в ненаголошеній позиції, коли *haben* уживалося як допоміжне дієслово). У нововерхньонімецькій відбулося змішання повних і стягнених форм. Це змішання привело до того, що дієслово *haben* відмінюється в сучасній німецькій мові «неправильно» (у двн. мові *habēn* було правильним слабким дієсловом 3 класу).

В області синтаксису нвн. мови відбулися наступні основні зміни.

1. Для диференціації відмінкових значень у нвн. період стали широко використовувати приєдникові конструкції.

2. Прикметник в атрибутивній функції вживається тільки в повній (відмінюваній) формі; коротка форма, як говорилося вище, закріплюється за предикативною функцією.

3. Остаточо закріплюються різні типи порядку слів, що відрізняють головне речення від другорядного, питальне від стверджувального. Змінювана частина присудка стоїть, як правило, на 2 місці, хоча в рвн. мові усе ще зустрічаються випадки, коли змінювана частина дієслова стоїть на 3 місці.

У рвн. період усе помітнішою стає тенденція відокремлювати змінювану й незмінну частини присудка різними членами речення. Так утворюється рамкова конструкція. Однак такий порядок слів у рвн. мові не був ще обов'язковим і нерідко порушувався.

4. Одержує подальший розвиток складна система сполучників і сполучних слів. Так, замість багатofункціонального сполучника *daß* з'являються сполучники, що уточнюють і диференціюють різні синтаксичні значення: *so daß, damit, wenn, indem* тощо. Варіанти сполучників *denn/dann, wenn/wann* розщеплюються на окремі сполучники зі своїм самостійним значенням. Відмирають такі сполучники, як *wande, wan*; на їхнє місце приходять нові сполучники – *während, falls, deswegen*.

РОЗВИТОК СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ НОВОНІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У нововірхньонімецький період лексика німецької мови зазнала значного впливу з боку інших мов – французької, італійської, іспанської, а також східноєвропейських мов.

З романських мов запозичені, наприклад, такі слова, як торговельні терміни *Bank* (< італ. *banco*), *Konto* «рахунок» (< італ. *conto*), *Kasse* (< італ. *cassa*), *Bilanz* «баланс, підсумок» (< італ. *bilancio* «рівновага»), військова лексика – *Artillerie*, *Garde*, *Brigade*, *Leutnant*, *Garnison*, *Armee*, *Kasematte*, *Offizier* (французькі або іспанські запозичення).

У XIV–XVI століттях у німецьку мову проникає безліч запозичень зі слов'янських мов – з тих територій, які опинилися в зоні впливу німецької мови внаслідок східної колонізації. До таких запозичень відносяться, наприклад, *Peitsche* «батіг, бич», *Peitschaft* «печатка», *Haubitze* «гаубиця». З угорської мови запозичені *Husar*, *Kutsche* й ін., з російської – *Knute* «батіг».

У нвн. період не припиняє свого впливу на поповнення словникового запасу німецької мови латинська мова. У цей період запозичаються головним чином слова, пов'язані з науковою діяльністю, канцеляризми й ін. лексичні одиниці, що проникають у німецьку мову через письмову мову (*Text*, *Philosophie*, *Logik*, *Astronomie*, *Extrakt*, *Orient*, *Medizin*, *Metaphysik* – наукова лексика; *protestieren*, *zitieren*, *Advokat*, *Dekret*, *Prozess*, *appellieren* – юридична термінологія; *Akademie*, *Auditorium*, *Aula*, *Fakultät*, *Examen*, *Ferien*, *Student*, *Rektor*, *Professor* – університетська лексика; *Harmonie*, *Melodie*, *Note*, *Takt*, *Pause*, *Fuge* – музична термінологія).

У XVII–XVIII століттях спостерігається нова хвиля французьких й італійських запозичень у німецьку мову. Цей період, коли французька література й мистецтво служили для різних пластів німецького суспільства зразком для наслідування, одержав назву *A-la-mode-Zeit*. У цей період із французької мови запозичені такі слова: *Madame*, *Monsieur*, *Onkel*, *Tante*, *Cousine* тощо. Безліч слів і висловів запозичаються із французької у вигляді кальок. Так, кальками із французької мови

вважаються такі німецькі слова: *Waffenstillstand*, *Eilbote*, *Mißheirat*, *Flugblatt*, *Schöngeist*, *Geschäftsmann*, *Fortschritt*, *Redensart* й ін. слова. У пізніший період (XVIII й XIX ст.) у німецьку мову проникають слова, пов'язані з революціями 1789 й 1848 років: *Monarchie*, *Republik*, *Klasse*, *Revolution*, *Demokratie*, а також кальки із французької (*öffentliche Meinung*, *Tagesordnung*). Італійський вплив пов'язаний з розвитком оперного мистецтва (звідси – такі запозичення, як *Arie*, *Allegro* і т. п.). З кінця 18 – початку XIX ст. у німецьку мову починають запозичатися англійські слова, пов'язані зі спортом і світським життям; а також з торгівлею й мореплаванням: *Konzern*, *Scheck*, *Banknote*, *boxen*, *Sport*, *Start*, *Match*, *Champion*, *Hockey*, *Manager*, *Clown*, *Streik*, *Smoking*, *Rekord*, *Marketing*, *Trend*, *Image*. Зі скандинавських мов у німецьку мову потрапили такі слова, як *Ski*, *Rentier*, *Skalde* й ін. З мови ідиш у німецьку мову запозичено чимало лексики, пов'язаної зі злочинським жаргоном: *acheln* «істи», *schummeln*, *beselben* «обманювати», *ganfen* «красти», *Gauner* «злочий», *meschugge* «божевільний» й ін.

Інтенсивне проникнення в німецьку мову іншомовної лексики обумовило виникнення в німецькому суспільстві пуристичних настроїв і появи цілого ряду громадських організацій, що боролися за чистоту німецької мови (див. розділ 1.4). Завдяки діяльності цих товариств і деяких яскравих представників німецького пуристичного руху (наприклад, Пилипа фон Цезена) у німецькій мові з'явилися такі слова, як *Mundart* (замість *Dialekt*), *Trauerspiel* (замість *Tragödie*), *Verfasser* (замість *Autor*), *Aufzug* (замість *Akt*), *beobachten* (*observieren*), *Briefwechsel* (*Korrespondenz*), *Fernglas* (*Teleskop*), *Anschrift* (*Adresse*), *Augenblick* (*Moment*). Шотгеліус (Шотгел) переклав на німецьку мову (з латини) такі граматичні терміни: *Einzahl*, *Fall*, *Geschlecht*, *Hauptwort*, *Mehrzahl*, *Zahlwort* й інші, які вживаються в сучасній німецькій мові поряд з латинськими термінами *Kasus*, *Genus*, *Singular* й ін.

Після 1874 року на німецьку мову було перекладено кілька сотень поштових термінів: *einschreiben*, *postlagend*, *Fernsprecher* й ін. Виникли також німецькі терміни залізничного сполучення: *Abteil*, *Fahrkarte*, *Bahnsteig* й ін.

У XVIII столітті боротьба проти засилля іноземних слів проявляється також у досить своєрідній формі – у прагненні відродити й узви-

чаїти архаїчну, «споконвічну» лексику німецької мови часів середньовіччя. У результаті були уведені у вживання такі слова, як *Minne, Recke, Wat, Hain, Hort, Gau, Aar, Degen, fromm* й ін.

Появились зміни й у вживанні власних імен. Під впливом латинської мови до німецьких прізвищ стали додавати лат. суфікс *-ius* (яскравим прикладом є прізвище *Schottelius* – Шоттель). У протестантському середовищі стають модними старозавітні імена *Daniel, Eva, Elias* й ін. Утворюються нові імена на основі кальок (*Amadeus > Gottlieb*), відроджуються давні германські імена (*Bernhard, Hildegard* й ін.). Нарешті, чимало власних імен запозичається з інших мов: *Charlotte, Anette* (з франц.), *Edgar, Willy, Richard, Mary* (з англ.), *Alexander, Olga, Kasimir, Wenzel, Ludmilla, Wanda* (з російської, польської й ін. слов'янських мов).

Крім запозичень із іноземних мов у німецьку літературну мову перейшло чимало слів з нижньонімецьких діалектів. Характерною рисою цієї лексики є вживання сполучення *cht* замість верхньонімецького *ft* (н. *echt, Gerücht*), відсутність пересуву приголосних, наявність подвоєних *-bb-, -dd-, -gg-* (*Ebbe, Robbe, Kladde, flügge*), збереження *w* у сполученні *wr* (*Wrack, wringen*).

Словниковий склад німецької мови змінюється за рахунок появи нових слів і зникнення старих. Характерною ознакою відмирання слова є його вживання в парних словосполученнях, де «нове» слово підтримує й уточнює семантику слова, що йде із уживання. Так, у текстах XV ст. зустрічаються парні сполучення *löse und quade* (друге слово стає застарілим), *siechtag oder krankheit* (перше слово відмирає). В анологічному співвідношенні перебувають такі пари слів: *ziehen / trecken, oft / dicke, lützel / wenig, mangeln / darben, minne / liebe, wäger / besser* й ін.

Виникнення й утворення німецької літературної мови.

Німецька літературна мова, інакше – *Hochsprache* «верхньонімецька» – виникла і розвивалася разом з розвитком німецькомовних народностей і німецької нації.

В епоху раннього середньовіччя германські племена ділилися на 3 основні групи – північні германці, східні германці й західні германці. До західногерманських племен належали інгвеони, іствеони й гермінони.

На основі інгвеонських племінних діалектів (англи, сакси, юти) склалася й утворилася англійська мова; на основі інгвеонських і частини іствеонських діалектів – нідерландська мова; німецька мова склалася на основі гермінонських, іствеонських і частини інгвеонських племінних діалектів.

Серед численних західногерманських племен у V столітті нашої ери особливо помітну роль відіграли іствеонські племена франків. Вони об'єднали під своїм началом різні германські племена й створили величезну імперію франків, що досягла свого розквіту при імператорі Карлі Великому (768–814). Об'єднання франків, алеманів, баварів, тюрингів, саксів, гессів й інших племен поклало початок утворенню німецької нації. Вирішальною історичною подією в процесі утворення німецької нації було відділення східної частини імперії франків (після її розпаду в 843 році) від іншої території, що входила до складу Франкської держави.

Приблизно до 765 року різні давньоверхньонімецькі діалекти, що використовувалися в імперії франків як розмовні мови, існували лише в усній формі. Офіційною мовою держави була латинь.

Найдавніші пам'ятки дavn. мови відносяться до VIII століття (приблизно 765–770 р.). Це були глоси, створені в монастирських школах у Фульде й Фрайзінгу. Хоча при дворі Карла Великого використовувався рейнсько-франкський діалект німецької мови, єдиної літературної мови в той час не існувало.

Лише у XII–XIII столітті з'являються наддіалектні варіанти німецької мови. Цьому сприяло виникнення лицарської поезії (віршований лицарський роман і міннезанг). Середньовічні поети міннезінгери

прагнули до того, щоб мова їхніх творів була зрозуміла в різних частинах Німеччини, а тому вони уникали вживання у своїх віршах, які виконувалися у вигляді пісень, яскраво виражених діалектних форм.

В основу наддіалектного варіанта німецької мови, що використовувався в лицарській поезії, були покладені південнонімецькі (алеманський і баварський) діалекти. Крім того, у цей же період існував ще один – північно-західний (рейнський) центр поетичної культури й мови. Отже, єдиної літературної мови в середньовічній Німеччині, як і раніше, не існувало.

Лише з початком нововісних німецького періоду в Німеччині виникли передумови для утворення єдиної літературної мови. Цьому сприяли кілька історичних подій і суспільно-політичних обставин: 1) східна колонізація, наслідком якої стало утворення на нових територіях східно-середньонімецьких (змішаних у своїй основі) діалектів; 2) зростаюча політична й економічна роль Саксонії (разом з більшою частиною, що входила до її складу, Тюрингії), на території якої був розповсюджений один зі східносередньонімецьких діалектів; 3) видатна роль реформатора церкви й нормалізатора німецької мови Мартіна Лютера, рідною мовою якого був тюрингський говір, який також належав до східносередньонімецького діалекту; 4) винахід друкарства, завдяки чому отримала широке поширення перекладена Лютером Біблія й інша друкована продукція епохи Реформації; 5) ріст міст і міського населення, що використовувало змішані говори; 6) зростаючий рівень культури й інтересу до читання й рідної мови.

Східносередньонімецький варіант німецької мови, що почав відігравати провідну роль із XVI сторіччя (після 1500 року), поступово поширюється на інші області Німеччини, конкуруючи з іншими варіантами – насамперед з південнонімецьким. Лише в середині XVIII ст. східнонімецький варіант остаточно перемагає в конкурентній боротьбі інші варіанти літературної мови. Цьому сприяла діяльність видатних теоретиків і нормалізаторів мови XVII–XVIII сторіч – Й. Клауса, Ю. Г. Шоттеля, Й. К. Готшеда, Й. К. Аделунга й ін., вплив таких університетських центрів, як Віттенберг, Іена, Галле, і нормалізаторська діяльність класиків німецької літератури Лессінга, Гете, Шиллера.

Таким чином, літературна німецька мова склалася на основі східно-середньонімецьких (Ostmitteldeutsch) діалектів, однак вона зазнала

на собі вплив південнонімецьких (Oberdeutsch) і почасти нижньонімецьких (Niederdeutsch) діалектів.

Орфографічні й орфоепічні норми німецької мови отримали своє оформлення лише в XIX–XX столітті.

У наш час німецькою мовою говорить близько 100 млн. чоловік на території Німеччини (близько 80 млн.), Австрії (7,5 млн.), Швейцарії (від 4 до 6 млн.), Люксембургу (близько 300 тис.), Франції, Бельгії, Італії, Росії, України, Казахстану, Румунії, Угорщини, США, Бразилії й ін. країн.

Усі німецькі діалекти розпадаються на 2 основні групи – верхньонімецькі й нижньонімецькі; верхньонімецькі діалекти складаються, у свою чергу, з 2-х підгруп – середньонімецькі і південнонімецькі. Розподіл німецьких діалектів на нижньо- і верхньонімецькі здійснюється залежно від наявності в них пересуви приголосних.

Національними варіантами німецької мови є австрійський і швейцарський. Відмінності між цими варіантами зачіпають всі основні рівні мови – фонетику, морфологію й лексику.

Найбільш престижним діалектом в Австрії є Віденський діалект, що покладений в основу розмовної форми австрійського варіанта німецької мови. Побутово-розмовні говори, що використовувалися в Австрії, близькі до говорів Баварії (ФРН).

Швейцарський варіант німецької мови зазнав на собі помітний вплив місцевих діалектів і французької мови – однієї з 4 державних мов Швейцарії (поряд з німецькою, італійською і рето-романською).

Розвиток фонетичної будови німецької мови.

Німецька мова успадкувала від прагерманської систему приголосних, котра включала у свій склад дзвінки проривні *b, d, g*, глухі проривні *p, t, k*, щілинні *f, ð, ç* й *b, d, g*, а також щілинні *s, z* (дзвінкий корелят звуку *s*), напівголосні *w, j* і сонорні *r, l, m, n*. Система герм. голосних складалася з наступних звуків: короткі *a, e, i, u* (коротке *o* було відсутнє), довгі *ē, ē̄, ī, ū* (довге *ā* було відсутнє) і кілька дифтонгів.

Характерною рисою німецької мови – у порівнянні з іншими германськими мовами – є так званий другий пересув приголосних. Залежно від позиції в слові (і двн. діалекту) герм. *b / ð, d / d̄, g / ḡ* перейшли в *p, t, k* (південнонімецькі діалекти), герм. *p, t, k* перейшли в *pf / ff, z / zz, ch / hh* (південнонімецькі діалекти), а глухий щілинний *ð* спочатку став

дзвінким $\bar{d}$, а потім $\bar{d} > d$. У сучасну німецьку мову другий пересув ввійшов в наступному вигляді: герм. $b, d, g > n. b, t, g$; герм. $p, t, k > n. pf/ff, s/z, k/ch$. Другий пересув приголосних не здійснився в нижньонімецьких діалектах. Межі між верхньонімецькими й нижньонімецькими діалектами (залежно від наявності / відсутності 2 пересуву приголосних) проходить по так званій лінії Бенрата.

У результаті другого пересуву приголосних у німецькій мові виникли не тільки африкати pf, tz, kh , але й новий щілинний звук z , що у навчальній літературі позначається буквою z . Є підстави думати, що z було «свистячим» дентальним звуком, а старе герм. s – палатальним («шиплячим») приголосним. Поступово відмінності між обома звуками стиралися, так що в остаточному підсумку вони злилися в єдиний звук s . Звук [S], що був відсутній в германській й двн. мові, виник у новонімецький період – спочатку в сполученнях sk , а потім – в інших позиціях. Герм. звук h розщепився в німецькій мові на 2 звуки – придих [h] і щілинний звук [χ]. Цей другий звук виник також у результаті другого пересуву приголосних ($k > hh$).

У результаті дії закону К. Вернера іє. звуки p, t, k, s дали в германській по 2 рефлeksi: $f/\bar{b}, \bar{p}/\bar{d}, h/\bar{g}, s/\bar{z}$, які розвивалися в німецькій мові неоднаково. Як наслідок цього процесу в деяких формах (особливо в системі дієслова) у німецькій мові спостерігається так зване «граматичне чергування»: $f-b, d-t, h-g, s-r$.

У системі німецького вокалізму відбулися такі зміни, які були обумовлені насамперед сингармонізмом голосних. У германських мовах – на відміну від слов'янських – голосні в мовному потоці взаємодіяли з голосними у вигляді двох основних асимілятивних процесів – умлаута (перегласовки) і переломлення. У слов'янських мовах, навпаки, голосні взаємодіяли із приголосними, викликаючи зміну останніх (палаталізація приголосних, що полягала в тому, що задньоязикові приголосні перетворювалися в передньоязикові під впливом голосних переднього ряду).

Найпоширенішим типом умлаута в німецькій мові був умлаут на $-i-$, у результаті дії якого виникли звуки $\bar{a}, \bar{o}, \bar{i}$. Як наслідок переломлення герм. коротке u розщепилося в німецькій на 2 звуки – u й o . Так була відновлена симетрія в системі коротких голосних (з'явилося коротке o). Подальший розвиток системи вокалізму в німецькій мові був

обумовлений дією протилежних процесів – дифтонгізації й монофтонгізації, розширення й звуження, зміни довготи й короткості голосних, а також лабіалізації й делабіалізації. У результаті розширення герм. $\bar{a}$ (< іє. $\bar{e}$) у німецькій мові виник довгий $\bar{a}$, завдяки чому була відновлена симетрія в системі довгих голосних.

Крім того, довге $\bar{a}$ (як і довге $\bar{i}$ й $\bar{u}$) могло виникнути зі сполучень типу ($-an\chi, -un\chi$) внаслідок випадання носового η і компенсуючого подовження голосного. Германський звук $\bar{e}^2$ дифтонгізується у двн. мові, у результаті чого виник дифтонг ia . Два старих герм. дифтонги ai й au – залежно від комбінаторних умов – розщепилися у двн. період на 4 різних звуки: або $\bar{e}$ й $\bar{o}$, або – у результаті звуження – ei й ou . Так виникло два нових довгих звуки – $\bar{e}$ й $\bar{o}$, які компенсували зникле $\bar{e}^1$ (> герм. $\bar{a} >$ двн. $\bar{a}$), $\bar{e}^2$ (> двн. ia), $\bar{o}$ (> двн. uo).

У наступні періоди розвитку німецької мови відбулася дифтонгізація двн. $\bar{i}$ й $\bar{u}$ (> ei, au), розширення старих дифтонгів, зміна довготи й короткості деяких голосних, втрата або набуття ними лабіалізації.

Найважливішим фонетичним процесом, що діяв протягом всієї історії німецької мови, була редукція ненаголошених голосних, що вплинула не тільки на розвиток фонетичної будови німецької мови, але й на перебудову його морфологічної, а разом з тим і синтаксичної структури.

Розвиток морфологічної будови німецької мови.

У германській мові-основі іменники мали триморфемну структуру (корінь + основотворчий суфікс + флексія) і змінювалися за певним типом, що визначався основотворчим суфіксом. Ця стара система відмінювання поступово перебудовувалася в результаті дії редукції й зникнення деяких основотворчих суфіксів – «основ». Усі типи основ у двн. мові можна підрозділити на два основних типи – голосні й приголосні основи; до першого типу належать основи на $-a-, -\bar{o}-, -i-$, а також залишки $-u-$ основ. До другого типу належать основи на $-n, -r, -ir, -nt$, а також залишки кореневої основи (без основотворчого суфікса). У результаті дії редукції відмінності між старими типами відмінювання в німецькій мові зникають. Відбувається перебудування старої системи відмінювання в нову, базовану не на приналежності іменника до тієї або іншої основи, а на його приналежності до того або іншого граматичного роду. Так у німецькій мові виникають 3 основних типи відмінювання – силь-

не, слабке й жіноче. Слабке відмінювання утворилося на основі старого відмінювання на *-n*; сильне відмінювання увібрало в себе іменники чоловічого й середнього роду, які раніше належали до основ на *-a*, *-i*, *-u*, *-nt*, *-r*. Жіноче відмінювання виникло на базі колишньої основи на *-ō*; крім того, до нього відійшли також іменники жіночого роду, які колись належали до основ на *-i*, *-u*, *-r*. Із триморфемної структура іменника перетворилася у двоморфемну. Тільки в множині іменник може мати триморфемну структуру, однак вона створюється не за рахунок старого основотворчого суфікса, а за рахунок суфікса множини. Суфікси множини виникли в результаті переосмислення флексій наз. відмінка множини. При цьому істотну роль як маркера множини став відігравати умлаут, що із чисто фонетичного явища перетворився у важливий морфологічний засіб – внутрішню флексію, яку використовували не тільки на позначення множини іменників, але й при утворенні деяких форм прикметника й дієслова. Форми з умлаутом зустрічаються в тих випадках, коли давня флексія або суфікс включали у свій склад звук *i*, що пізніше редукувався або у звук *e* (ə), або зник повністю.

Прикметник у двн. мові мав дві системи відмінювання, успадкувавши цю особливість від германської мови-основи. Слабка відміна прикметників виникла на основі давнього відмінювання на *-n*, тому що прикметник спочатку змінювався так само, як й іменник. Інакше кажучи, слабка відміна зберігає флексії, властиві слабкому відмінюванню іменників. Тому слабку відміну називають також іменною. У сильній відміні прикметників давні іменні флексії були витиснуті займенниковими закінченнями. Тому сильну відміну називають також займенниковою. При утворенні ступенів порівняння прикметників двн. мова використовувала давні герм. суфікси: *-ir-* / *-ōr-* та *-ist-* / *-ōst-*, які в результаті редукції набули форму *-er* й *-st-*. У тих випадках, коли в утворенні ступенів порівняння брали участь двн. суфікси *-ir-* та *-ist-*, коренева голосна прикметника зазнавала перегласовки (умлаут). Цим пояснюються розходження в утворенні ступенів порівняння деяких прикметників у сучасній німецькій мові.

Займенники у двн. мові ділилися на кілька основних розрядів: особові, вказівні, присвійні, питальні й неозначені. Найдавнішими з них є особові й вказівні займенники, а також деяка частина питальних

займенників. Вказівний займенник *der*, *diu*, *da*, будучи частим супровідником іменника, поступово переосмислюється в особливий граматичний елемент, тобто слово з лексичним значенням граматизується й перетворюється в артикль. У системі двн. займенників ще зустрічаються залишки архаїчної двоїни й орудного відмінка, які зникають наприкінці двн. періоду (залишкові форми двоїни зустрічаються в деяких діалектах німецької мови).

Числівники в німецькій мові належать до одного з найдавніших шарів іє. лексики. Відмінністю герм. мов від інших іє. мов є утворення числівників 11 й 12, які були в германській мові-основі складними словами, але у двн. мові вже перетворилися в нероздільні одиниці. Назви числівників від 13 до 19 є складними словами, друга частина яких (двн. *zehan*) має значення «десять», а друга частина назв десятків (двн. *-zug*) походить від герм. позначення слова «десяток» (герм. *tiguz). Числівники 1–3 у двн. мові змінювалися за родами і відмінювались.

Усі дієслова в герм. мовах ділять на 4 основних типи: сильні, слабкі, претерито-презентні й неправильні. З 4 класів германських слабких дієслів двн. мова зберегла тільки 3; однак розходження між цими класами внаслідок редукції основотворчих голосних поступово зникають. Слабкі дієслова утворювали форми минулого часу й дієприкметника II за допомогою дентального суфікса (двн. *ta* > свн. *te*). Сильні дієслова, які, на відміну від слабких, утворювали форми минулого часу й дієприкметника за допомогою внутрішньої флексії, поділялися на 7 основних класів – залежно від чергування голосних у корені слова. Ці 7 класів сильних дієслів збереглися й у сучасній німецькій мові, зазнавши дві основних зміни: 1) відповідно до зміни двн. і свн. вокалізму чергування усередині кореня набували в кожному з 7 класів інший вигляд; 2) у нвн. період відбулася уніфікація кореневої голосної внаслідок вирівнювання форм минулого часу або за формою однини, або за формою множини. Результатом такої уніфікації було те, що давня система чергувань за аблаутом, що складалася з 4 основних форм (інфінітив, претерит однини, претерит множини, дієприкметник) перетворилася в триелементну систему (інфінітив, претерит, дієприкметник). Певні зміни відбулися в складі й формах претерито-презентних і неправильних дієслів.

Флексії презенса сильних і слабких дієслів мають іє. походження. Це означає, що в принципі вони походять від тих же праформ, від яких походять закінчення дієслова в слов'янських мовах або в латині. Ці флексії у двн. мові чітко розрізнялися за особами і числами (-и, -s, -t, -mēs, -t, -nt). Дія редукції привела до того, що в множині ці флексії в сучасній німецькій мові частково збігаються.

Давньоверхньонімецьке дієслово мало всього 2 форми часу – презенс і претерит. Уже у двн. мові стали зароджуватися аналітичні форми дієслова. Вони виникли зі словосполучень, у яких обидві дієслівні форми мали лексичне значення. Лише в процесі тривалого історичного розвитку ці словосполучення переосмислювалися в граматичні конструкції, з яких розвилися сучасні форми *Perfekt*, *Plusquamperfekt*, а також – пізніше – форми майбутнього часу й пасиву.

Інфінітив і дієприкметник є за своїм походженням віддієслівним іменником і віддієслівним прикметником. Тому інфінітив, будучи формою іменника, міг у двн. мові змінюватися й уживатися із прийменником *zi* у конструкціях, що виражали обставину. Поступово такі форми двн. герундія (віддієслівного іменника) переосмислились в інфінітив, що у сучасній німецькій мові може вживатися з «часткою» (за походженням – прийменником) *zu* або без *zu*, що відображає (з деякими змінами) синтаксичну роль герундія у двн. мові.

Розвиток синтаксичної будови німецької мови.

Порядок слів у двн. мові був вільним, хоча вже в той період намітилися певні тенденції для вираження за допомогою порядку слів спонукальних і питальних речень. Уже у двн. мові існують складнопідрядні речення, хоча в деяких випадках ще важко відрізнити сурядний зв'язок від підрядного. Кількість сполучників була порівняно невелика, а їхня семантика – нечіткою. Заперечення виражалося словом *nieht*, що за своїм походженням є негативним займенником зі значенням «ніщо». Тому це заперечення виступало в синтаксичній ролі прямого додатка й займало позицію після дієслова. Цю постпозицію заперечення *nieht* зберегло й у сучасній німецькій мові. У двн. мові зароджується тенденція до узгодження часів у головному й підрядному реченні й до дистантної позиції членів складного присудка, що привело в остаточному підсумку до появи в німецькій мові рамкової конструкції.

У свн. період отримує подальший розвиток складнопідрядне речення, збільшується кількість підрядних сполучників. У німецькій мові з'являється тенденція до особливого оформлення порядку слів у підрядному реченні. Змінюються функції й значення відмінків.

Розвиток лексичного складу німецької мови.

Лексика німецької мови включає у свій склад три основних пласти: лексика іє. походження; лексика, що має відповідності в інших герм. мовах, але не має прямих відповідностей в інших іє. мовах; запозичена лексика. До найдавніших запозичень у герм. мові належать слова кельтського й латинського походження.

До лексики першого типу (спільноіндоевропейського походження) належать найбільш стійкі слова, що становлять так званий основний словниковий фонд: займенники, числівники, терміни споріднення, назви частин тіла, тварин, кольоропозначення. Близько 30 % лексики германських мов не мають прямих відповідностей за межами герм. мов. Можна припустити, що ця лексика запозичена в герм. прамову з якоїсь «мови-субстрату». Сюди відносяться слова, пов'язані з позначенням судноплавства й ін. лексика. До найдавніших запозичень із латинської мови відноситься лексика, що відбиває давні контакти германців з римлянами (позначення знарядь праці, садівництва, техніки будівництва, предметів побуту, військової техніки й тощо). Ця лексика була запозичена в німецьку мову ще до виникнення писемності. З появою письма в німецьку мову проникає філософсько-релігійна лексика, слова, пов'язані з навчанням грамоти й письма.

У середньовісній німецькій мові у німецьку мову запозичаються слова переважно з французької мови разом із проникненням у Німеччину французької лицарської культури й літератури.

Французька й латинська мови впливали на німецьку мову й у пізніші періоди. Крім того, у німецьку мову запозичено чимало лексики з інших романських мов (насамперед – італійської), слов'янських, англійської й деяких інших мов.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Походження флексій іменника у німецькій мові

	герм.	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.	-az	tag	tac	Tag
G.	-as/-is	tages	tages	Tages
D.	-ai	tage	tage	Tag(e)
Akk.	-a	tag	tac	Tag
Inst.	-ō	tagu	–	–
N.	-ōz	taga	tage	Tage
G.	-ō(n)	tago	tage	Tage
D.	-mis/-maz	tagum	tagen	Tagen
Akk.	-anz	taga	tage	Tage
N.		wort	wort	Wort
G.		wortes	wortes	Wortes
D.		worte	worte	Wort(e)
Akk.		wort	wort	Wort
N.		wort	wort	Wörter
G.		worto	worte	Wörter
D.		wortum	worten	Wörtern
Akk.		wort	wort	Wörter
N.	-iz	gast	gast	Gast
G.	-eiz	gastes	gastes	Gastes
D.	-ai	gaste	gaste	Gast
Akk.	-i(n)	gast	gast	Gast
Inst.	–	gastiu	–	–
N.	-ejez	gesti	geste	Gäste
G.	-ijō(n)	gestio	geste	Gäste
D.	-imiz	gestim	gesten	Gästen
Akk.	-inz	gesti	geste	Gäste

	герм.	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.		lamb	lamp	Lamm
G.		lambes	lambes	Lammes
D.		lambe	lambe	Lamm(e)
Akk.		lamb	lamp	Lamm
Inst.		lambu	–	–
N.		lambir	lember	Lämmen
G.		lambiro	lember(e)	Lämmen
D.		lambirum	lemberen	Lämmern
Akk.		lambir	lember	Lämmen
N.		kraft	kraft	Kraft
G.		krefti	kraft/krefte	Kraft
D.		krefti	kraft/krefte	Kraft
Akk.		kraft	kraft	Kraft
N.		krefti	krefte	Kräfte
G.		kreftio	krefte	Kräfte
D.		kreftim	kreften	Kräften
Akk.		krefti	krefte	Kräfte
N.	-ō	geba	gebe	Gabe
G.	-ōz	geba	gebe	Gabe
D.	-ōi	gebu	gebe	Gabe
Akk.	-ō(n)	geba	gebe	Gabe
N.	-ōz	gebā	gebe	Gaben
G.	-ō(n)	gebōno	geben	Gaben
D.	-ōmiz	gebōm	geben	Gaben
Akk.	-ōz	gebā	gebe	Gaben
N.	-ō, -ē	boto	bote	Bote
G.	-(e)naz	boten	boten	Boten
D.	-(e)ni	boten	boten	Boten
Akk.	-(a)nun	boton	boten	Boten
N.	-(a)nez	boton	boten	Boten
G.	-(a)nō(n)	botōno	boten	Boten

	герм.	двн.	свн.	сучасна німецька мова
D.	-(u)nmiz	botōm	boten	Boten
Akk.	-(a)nunz	boton	boten	Boten
N.		herza	herze	Herz
G.		herzen	herzen	Herzens
D.		herzen	herzen	Herz
Akk.		herza	herze	Herz
N.		herzun	herzen	Herzen
G.		herzōno	herzen	Herzen
D.		herzōm	herzen	Herzen
Akk.		herzun	herzen	Herzen
N.		zunga	zunge	Zunge
G.		zungūn	zungen	Zunge
D.		zungūn	zungen	Zunge
Akk.		zungūn	zungen	Zunge
N.		zungūn	zungen	Zungen
G.		zungōno	zungen	Zungen
D.		zungōm	zungen	Zungen
Akk.		zungūn	zungen	Zungen

Походження флексій дієслова в німецькій мові

	герм.	двн.	свн.	сучасна німецька мова
1.	-ō	teilu	teile	teile
2.	-isi/-zi	teilis(t)	teilst	teilst
3.	-iþi/-ði	teilit	teilet	teilt
1.	-amiz, -me	teilemēs	teilen	teilen
2.	-iþi/-ði	teilet	teilet	teilt
3.	-anþi/-ði	teilent	teilent	teilen
1.		nimu	nime	nehme
2.		nimis(t)	nimest	nimmst
3.		nimit	nimet	nimmt
1.		nemamēs	nemen	nehmen
2.		nemet	nemet	nehmt
3.		nemant	nement	nehmen
1.		nam	nam	nahm
2.		nāmi	nāme	nahmst
3.		nam	nam	nahm
1.		nānum	nānen	nahmen
2.		nāmut	nāmet	nahmt
3.		nāmun	nānen	nahmen

Походження флексій вказівного займенника в німецькій мові

	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.	der	der	der
G.	des	des	des
D.	demu(-o)	deme	dem
Akk.	den	den	den
Inst.	diu	—	—
N.	dia, die, dē	die	die
G.	deru, dero	dere	der
D.	dēm, dēn	den	den
Akk.	dia, die, dē	die	die
N.	daz	daz	das
G.	des	des	des
D.	demu(-o)	deme	dem
Akk.	daz	daz	das
N.	diu	diu	die
G.	dero	dere	der
D.	dēm, dēn	den	den
Akk.	diu	diu	die
N.	diu	diu	die
G.	dera (-u, -o)	dere, der	der
D.	deru (-o)	dere, der	der
Akk.	dea, dia, die	die	die
N.	dio	die	die
G.	dero	dere, der	der
D.	dēm, dēn	den	den
Akk.	dio	die	die

Походження відміни особових займенників

	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.	ih	ich	ich
G.	mīn	mīn	meiner
D.	mir	mir	mir
Akk.	mih	mich	mich
N.	wir	wir	wir
G.	unsēr	unser	unser
D.	uns	uns	uns
Akk.	unsih	unsich, uns	uns
N.	dū	dū	du
G.	dīn	dīn	deiner
D.	dir	dir	dir
Akk.	dih	dich	dich
N.	ir	ir	ihr
G.	iuwēr	iuwer, iur	euer
D.	iu	iu, iuch	euch
Akk.	iuwih	iuch	euch

Походження відміни займенника 3 особи в німецькій мові

N.	er	er	er
G.	sīn	sīn(es)	seiner
D.	imo, imu	ime, im	ihm
Akk.	innan, in	in	ihn
N.	sie	sie	sie
G.	iro	ire, ir	ihrer
D.	im, in	in	ihnen
Akk.	sie	sie	sie
N.	iz	ez	es
G.	es	es, sīn	seiner
D.	imo, imo	ime, im	ihm
Akk.	iz	ez	es

	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.	siu	siu, sie	sie
G.	iro	ire, ir	ihrer
D.	im, in	in	ihnen
Akk.	sie	sie, sie	sie
N.	siu, sī	siu, si	sie
G.	ira, iru	ire, ir	ihrer
D.	iru, iro	ire, ir	ihr
Akk.	sia	sie, si	sie
N.	sio	sie, si	sie
G.	iro	ire, ir	ihrer
D.	im, in	in	ihnen
Akk.	sio	sie, si	sie

Походження флексій сильної відміни
прикметників в німецькій мові

	двн.	свн.	сучасна німецька мова
N.	blint, blintēr	blinter	blinder
G.	blintes	blintes	blinden
D.	blintemu, -mo	blintem	blindem
Akk.	blintan	blinten	blinden
Inst.	blintu(-o)	—	—
N.	blinte, blint	blinte	blinde
G.	blintero	blinter	blinder
D.	blintēm(-ēn)	blinten	blinden
Akk.	blinte	blinte	blinde
N.	blint, blintaz	blintez	blindes
G.	blintes	blintes	blinden
D.	blintemu	blintem	blindem
Akk.	blint, blintaz	blintez	blindes
Inst.	blintu (-o)	—	—
N.	blintiu, blint	blintiu	blinde
G.	blintero	blinter	blinder
D.	blintēm(-ēn)	blinten	blinden
Akk.	blintiu	blintiu	blinde
N.	blint, blintiu	blintiu	blinde
G.	blintera	blinter	blinder
D.	blinteru, (-ero)	blinter	blinder
Akk.	blinta	blinte	blinde
N.	blinto, blint	blinte	blinde
G.	blintero	blinter	blinder
D.	blintēm(-ēn)	blinten	blinden
Akk.	blinto	blinte	blinde

Походження особових імен в німецькій мові

Чоловічі імена

Ім'я	Походження	Побічні форми
Adalbert	ahd. adal "edel" + beraht "glänzend, berühmt"	Adalbrecht, Adelbert, Bert, Albert
Adalmar	ahd. adal "edel" + māri "berühmt"	Adelmar, Almar, Elmar
Adolf	ahd. adal "edel" + wolf "Wolf"	Ado, Dolf
Agilbert	ahd. agil "Schwert" + beraht "berühmt"	Egilbert, Eilbert, Elbert
Alexander	< griech. "der Schützer"	Alexis, Alex
Alfons	ahd. adal "edel" + funs "kampfwillig"	
Amalrich	< got. Königshaus Amaler + ahd. richi "mächtig", "Fürst"	Emmerich, ungar. Imre
Andreas	< griech. "mannhaft"	Andi, Andrej
Antonius	< lat. "aus dem Geschlecht des Antius stammend"	Anton, Tony
Arnold	ahd. aro "Adler" + waltan "walten"	Arnhold, Anno, Andt
Askold	ahd. ask "Speer" + waltan "walten"	
Augustus	< lat. "erhaben, ehrwürdig"	August, engl. Austin
Baldwin	ahd. bald "kühn" + wini "Freund"	
Basilius	< lat. – gricch. "königlich"	Basil
Benediktus	< lat. "gesegnet"	Bendix, Dix, Bent
Benjamin	< hebr. "Sohn des Südens, des Glücks"	Ben, Benny
Bernhard	ahd. bero, bern "Bär" + hart "stark, kühn"	Bernd, Bernt, Benno
Bertold	ahd. beraht "berühmt" + waltan "walten"	Bert, Bertel
Bertrand	ahd. beraht "berühmt" + rant "Schild"	
Dagomar	ahd. tag + māri "berühmt"	

Ім'я	Походження	Побічні форми
Daniel	< hebr. "Gott ist mein Richter"	Dan, Danny
Detlef	< niederdeutsch; d. – Dietleib < ahd. diot "Volk" + leiba "Hinterlassenschaft"	
Dietbald	ahd. diot "Volk" + bald "kühn"	
Dieter	ahd. diot "Volk" + heri "Heer"	
Dietfried	ahd. diot "Volk" + fridu "Schutz, Friede"	
Diethard	ahd. diot "Volk" + hart "stark, kühn"	Dietert
Dietmar	ahd. diot "Volk" + māri "berühmt"	Dittmar, Thiemo, Tim
Dietrich	ahd. diot "Volk" + richi "mächtig"	Dierk, Derk
Donald	< gälisch "Herrscher der Welt"	
Eberhard	ahd. ebur "Eber" + hart "stark, kühn"	Ebbo, Eppo
Eckehard	ahd. ecka "Schwert" + hart "stark, kühn"	Eckart
Edgar	altengl. ēad "Besitz" + gār "Speer"	
Edward	altengl. ēad "Besitz" + weard "Hüter"	Eduard, Ede, Eddy
Eginhard	ahd. agin "Schwert" + hart "stark, kühn"	Einhard
Eilhard	ahd. agil "Schwert" + hart "stark, kühn"	Eilert
Eilmar	ahd. agil "Schwert" + māri "berühmt"	Elmar
Elias	< hebr. "mein Gott ist Jahwe"	rus. Ilja
Erich	ahd. ēra "Ehre" + richi "mächtig"	
Ewald	ahd. ēwa "Recht, Gesetz" + waltan	
Faustus	< lat. "glückbringend"	
Friedrich	ahd. fridu "Friede, Schutz" + richi "mächtig; Fürst"	Fritz, Frederik
Georg	< griech. "Landmann"	Jorg, Jürgen
Gerald	ahd. gēr "Speer" + waltan "walten"	
Gerhard	ahd. gēr "Speer" + hart "stark, kühn"	Gerd, Gert
Gerwig	ahd. gēr "Speer" + wig "Kampf"	
Gottlieb	ahd. got "Gott" + liob "lieb"	
Günter	ahd. gunt "Kampf" + heri "Heer"	Günther
Heinrich	ahd. heim "Heim, Haus" + richi "mächtig"; oder: ahd. hagan "umfriedigter Ort" + richi	Heinz, Hinz, Henry

Ім'я	Походження	Побічні форми
Hermann	ahd. heri "Heer" + man "Mann"	
Isidor	< griech. "Gabe der Göttin Isis"	
Johannes	< hebr. "Gott ist gnädig"	Hans, Jan, John, Iwan
Joseph	< hebr. "Gott möge vermehren"	
Karl	ahd. karl "Mann"	
Konrad	ahd. kuoni "kühn" + rāt "Rat"	
Ludwig	ahd. hlūt "laut, berühmt" + wig "Kampf"	Chlodwig, Lutz
Matthias	< hebr. "Geschenk Jahwes"	Thies
Michael	< hebr. "wer ist wie Gott"	Michel
Nikolaus	< lat. – griech. "Sieg" + "Volk"	Klaus, Niko
Notker	ahd. not "Gefahr, Bedrängnis" + gēr "Speer"	
Otfried	ahd. ōt "Besitz, Reichtum" + fridu "Schutz"	
Paul	< lat. "klein"	
Peter	< griech. "Fels"	
Philipp	< griech. "Pferdefreund"	
Randolf	ahd. rant "Schild" + wolf "Wolf"	
Reimund	ahd. ragin "Ratschluß des Schicksals" + munt "Schutz"	Ray
Richard	ahd. richi "mächtig" + hart "stark, kühn"	
Siegfried	ahd. sigu "Sieg" + fridu "Friede, Schutz"	
Siegmund	ahd. sigu "Sieg" + munt "Schutz"	
Stephan	< griech. "bekränzt, gekrönt"	Stefan
Theodor	< griech. "Gottesgeschenk"	Theo
Thomas	< hebr. "Zwilling"	Tom, Tommy
Ulrich	ahd. uodal "Erbgut" + richi "mächtig"	Udo
Wilhelm	ahd. willo "Wille" + helm "Helm"	Willy

Жіночі імена

Ім'я	Походження	Побічні форми
Agatha	< griech. "die Gute"	Agna, Agne
Anna	< hebr. "Gnade"	
Barbara	< lat. – griech. "die Fremde"	
Berta	ahd. beraht "glänzend, berühmt"	
Edith	altengl. ēad "Besit" + gūth "Kampf"	
Elisabeth	< hebr. "mein Gott hat geschworen"	Elisa, Elsa, Elli
Gertrude	ahd. gēr "Speer" + trūt "lieb"	Gerda, Gerta
Gudrun	altsächs. gūđ (= ahd. gunt) "Kampf" + rūna "Geheimnis"	
Irene	< griech. "Frieden"	
Katharina	< griech. "die Reine"	Käthe, Kate
Klara	< lat. "die Helle"	
Klothilde	ahd. hlūt "laut, berühmt" + hiltja "Kampf"	
Margarete	< griech. – lat. "Perle"	Greta, Margarita
Susanna	< hebr. "Lilie"	Susi, Sanne

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

а. – англійська	нідерл. – нідерландська
відм. – відмінок	нім. – німецька
вказ. – вказівний займенник	нн. – нижньонімецька
влат. – вульгарно-латинська	од. – однина
герм. – германська	ор. в. – орудний відмінок
гот. – готська	пн. – південнонімецька
гр. – грецька	псл. – праслов'янська
дав. в. – давальний відмінок	рнвн. – ранньонововерхньоні-
да. – давньоанглійська	мецька мова
двн. – давньовісхньонімецька	род. відм. – родовий відмінок
дісприкм. – дісприкметник	рос. – російська
ді. – давньоіндійська	с. р. – середній рід
дісл. – давньоісландська	са. – середньоанглійська
дс. – давньосаксонська	свн. – середньовісхньонімецька
ж. р. – жіночий рід	сл. – слов'янська
займ. – займенник	стсл. – старослов'янська
зн. в. – знахідний відмінок	стфр. – старофранцузька
іє. – індоевропейська	т. с. – так само
лат. – латинська	теп. ч. – теперішній час
лит. – литовська	укр. – українська
мин.ч. – минулий час	фр. – французька
мн. – множина	цсл. – церковнослов'янська
наз. відм. – називний відмінок	ч. р. – чоловічий рід
на. – новоанглійська	

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бах А.* 1956. История немецкого языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956.
2. *Бублик В. Н.* 1983. Історія німецької мови. – К.: Вища школа, 1983.
3. *Гамкрелідзе Т., Іванов Вяч. Вс.* 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984.
4. *Жирмунский В. В.* 1956. История немецкого языка. – М.: И-во л-ры на иностр. языках, 1956.
5. *Зиндер Л. Р., Строева Т. А.* 1965. Историческая фонетика немецкого языка. – М., Л., 1965.
6. *Зиндер Л. Р., Строева Т. А.* 1968. Историческая морфология немецкого языка. – Л., 1968.
7. *Зиндер Л. Р., Строева Т. В.* 1977. Практикум по истории немецкого языка. Учеб. пособие для студентов ин-тов и фак. иностр. языков. – Л.: Просвещение, 1977.
8. *Левицький В. В.* 2006. Основи германістики. – Вінниця: Нова книга, 2006. – 520 с.
9. *Леман В. П.* 1991. Новое в индоевропеистических исследованиях // Вопросы языкознания, 1991, № 4, 5.
10. *Москальская О. И.* 1959. История немецкого языка. – Ленинград: Учпедгиз, 1959.
11. *Сравнительная грамматика германских языков*, тт. 1–4. – М.: АН СССР, 1962–1966.
12. *Филичева Н. И.* 1959. История немецкого языка. – М.: МГУ, 1959.
13. *Чемоданов Н. С.* 1978. Хрестоматия по истории немецкого языка. – М., 1978.
14. *Althaus H. P., Henne H., Wiegand H. E. (Hrsg.).* 1973. Lexikon der Germanistischen Linguistik. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1973.
15. *Bech W., Betten A., Reichmann O., Sonderegger St.* 1998-2004. Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. – 1-4, Berlin, New York, 1998-2004.
16. *Behagel O.* 1928. Geschichte der deutschen Sprache. – Berlin, Leipzig, 1928.
17. *Boor de H., Wisniewski R.* 1969. Mettelhochdeutsche Grammatik. – 6. Aufl. – Berlin, 1969.

18. *Braune W.* 1967. Althochdeutsche Grammatik. – Bearbeitet von W. Mitzka. – 12. Aufl. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1967.
19. *Brundin G.* 2004. Kleine deutsche Sprachgeschichte. – München: Fink, 2004. – 227 S.
20. *Cherubim D.* (Hrsg.) 2002. Neue Deutsche Sprachgeschichte: Mentalitäts-, Kultur- und Sozialgeschichtliche Zusammenhänge. – Berlin: de Gruyter, 2002. – 415 S.
21. *Eggers H.* 1986. Deutsche Sprachgeschichte. – Hamburg, 1986.
22. *Ernst P.* 2005. Deutsche Sprachgeschichte: eine Einführung in die diachrone Sprachwissenschaft des Deutschen. – Wien, 2005. – 254 S.
23. *Fleischer W.* 1968. Die deutschen Personennamen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1968.
24. *Frings Th.* 1957. Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache. – Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1957.
25. *Gimbutas M.* 1985. Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: Comments on the Gamkrelidze-Ivanov Articles // The Journal of Indo-European Studies, 13, 1985, p. 185–202.
26. *Helm K.* 1980. Abriß der mittelhochdeutschen Grammatik. – 5. Aufl. – Tübingen, 1980.
27. *Lachmann K.* 1820. Auswahl aus den hochdeutschen Dichtern des 13. Jahrhunderts. – Berlin, 1820.
28. *Maxymtschuk B., Petrashchuk N.* 2003. Lehr- und Übungsbuch zur Geschichte der deutschen Sprache. – Lwiw, 2003.
29. *Maurer F., Rupp H.* 1974. Deutsche Wortgeschichte. – Bd. 1. 2. – Berlin, New York, 1974.
30. *Mettke H.* 1967. Mittelhochdeutsche Grammatik. Laut- und Formenlehre. – 2. Aufl. – Halle, 1967.
31. *Moser H.* 1969. Deutsche Sprachgeschichte. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1969.
32. *Moskalskaja O. I.* 1977. Deutsche Sprachgeschichte. – Moskau: Hochschule, 1977.
33. *Oksaar E.* 1965. Mettelhochdeutsch. – Stockholm, 1965.
34. *Paul H.* 1975. Mittelhochdeutsche Grammatik. – 21. durchgesehene Aufl. von H. Moser und I. Schröbler. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1975.

35. *Penzl H.* 1986. Althochdeutsch. – Bern, Frankfurt (Main), New York, 1986.
36. *Penzl H.* 1989. Mittelhochdeutsch. Eine Einführung in die Dialekte. – Bern, Frankfurt (Main), New York, Paris, 1989.
37. *Philipp G.* 1980. Einführung ins Frühneuhochdeutsche. Sprachgeschichte-Grammatik-Texte. – Heidelberg, 1980.
38. *Polenz P.* von. 2000. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. – Berlin: de Gruyter, 2000. – 385 S.
39. *Roelcke Th.* 1995. Periodisierung der deutschen Sprachgeschichte: Analysen und Tabellen. – Berlin: de Gruyter, 1995.
40. *Schatz J.* 1927. Althochdeutsche Grammatik. – Göttingen, 1927.
41. *Schmidt W.* 1976. Geschichte der deutschen Sprache. – Leipzig, 1976.
42. *Schmidt W.* 1993. Geschichte der deutschen Sprache. – 6. Aufl., erarbeitet unter der Leitung von H. Langner. – Stuttgart/Leipzig, 1993.
43. *Sinder L. R., Stroeva T. V.* 1977. Einführung in das Studium der deutschen Sprachgeschichte. – L. 1977.
44. *Zadorožnyi B.* 1987. Geschichtliche Laut- und Formenlehre des Deutschen. – Lwiw, 1987.
45. *Stedje A.* 1996. Deutsche Sprache gestern und heute: Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. – München: Fink, 1996. – 223 S.
46. *Tschirch F.* 1983–1989. Geschichte der deutschen Sprache. 2. Bde. – 3. Auflage. – Berlin, 1983-1989.
47. *Weinhold K., Ehrismann G., Moser H.* 1968. Kleine mittelhochdeutsche Grammatik. – 15. Aufl. – Wien, 1968.
48. *Wolf G.* 1999. Deutsche Sprachgeschichte: ein Studienbuch. – 4. Aufl. – Tübingen, 1999. – 312 S.

СЛОВНИКИ

Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. Тт. 1–5. – Черновцы: Рута, 2000–2003.

Benecke G. F., Müller W., Zarncke F. Mittelhochdeutsches Wörterbuch. – I–III, Stuttgart, 1990.

Götze A. Frühneuhochdeutsches Glossar. – 7. Aufl. – Berlin, 1967.

Graff E. G. Althochdeutscher Sprachschatz. – I–VII, Berlin, 1834–1846.

Holthausen F. Altenglisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: Carl Winter, 1934.

Karg- Gasterstädt E., Frings Th. (Hrsg.) Althochdeutsches Wörterbuch. – Bd. I–III. – Berlin, 1952–1971.

Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. – 24. durchgesehene und erweiterte Aufl. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2002.

Lexer M. Mittelhochdeutsches Wörterbuch. – I–III, Leipzig, 1872–1878; Stuttgart, 1992.

Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. – Stuttgart, 1992.

Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. – Tübingen, 1995.

Навчальне видання

Віктор Васильович Левицький

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

навчальний посібник

Редактор С. І. Мазур

Коректор Ж. С. Швець

Комп'ютерна верстка: А. М. Райфурак, С. М. Касіренко

Підписано до друку 21.06.07. Гарнітура Times.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 12,56. Наклад 1000 прим. Зам. № 2309

ПП “Нова Книга”

21029, м. Вінниця, вул. Квятека, 20

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2646 від 11.10.2006 р.

тел. (0432) 52-34-80, 52-34-82 Факс 52-34-81

e-mail: newbook1@vinnitsa.com

www.novaknyha.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на
ФОП “Трофімчук Л. М.” тел. (0432) 51-31-08

Вул. 600-річчя 17

